ROLAND AUGUET

KEGYETLENSÉG ÉS CIVILIZÁCIÓ

A RÓMAI JÁTÉKOK

FORDÍTOTTA
BALKAY BÁLINT

AZ UTÓSZÓT
TÓTH ISTVÁN
ÍRTA

ROLAND AUGUET

KEGYETLENSÉG ÉS CIVILIZÁCIÓ

A RÓMAI JÁTÉKOK

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1978

ROLAND AUGUET

CRUAUTÉ ET CIVILISATION

LES JEUX ROMAINS

© FLAMMARION, 1970

HUNGARIAN TRANSLATION

© BALKAY BÁLINT, 1978

Minden ránk maradt római emlék közül az amfiteátrumok a legimpozánsabbak, és kétségkívül a legismertebbek is – talán azért, mert a francia városokban, Nîmes-ben vagy Arles-ban máig is áll egy-egy ilyen építmény, csaknem teljesen épen. Azt is tudja mindenki, milyen látványosságok – vagy ahogy a történészek oly gyakran rámutattak, milyen szervezett szörnyűségek – mentek végbe az amfiteátrumok árkádjai mögött, melyeknek a római építészek szinte már hivalkodóan nemes formákat adtak.

Mindeddig erről a tárgyról nem készült egyetlen átfogó mű sem. Igaz, a tárgykör hatalmas. Érinti Róma és a római birodalom történetét, a monumentális művészetet, a szociológiát; s a mindennapok életének olyan mozzanatait foglalja magába, melyeknek a tömegektől az uralkodóig mindenki a legnagyobb fontosságot tulajdonította. Érthető hát, hogy a rendelkezésre álló korlátozott terjedelemben ezt a tárgyat mi sem meríthettük ki. Válogatnunk kellett, elhagyni a játékok történetének számos, olykor jelentős epizódját, így például, hogy csak egyet említsünk, a fogadalmi játékok körét, amelyről lehetetlen az adott történelmi kor sajátos politikai és vallási problémáinak hosszas, részletes taglalása nélkül beszélni.

Így tehát abban a szándékunkban, hogy az olvasó a játékok vizsgálatán keresztül minél világosabb képet kapjon egy város és a benne élő tömeg, egy civilizáció, egy birodalom sajátos arculatáról, szükségképpen a legjellemzőbb színfoltok felrakására korlátozódtunk.

Végezetül még egy szót. A felhasznált irodalom annyira gazdag (és gyakran annyira nehezen hozzáférhető), hogy nem volt tanácsos oldalról oldalra részletes hivatkozásokat adni: különben ez a könyv, mely amúgy sem a szakembereknek készült, csak terjengősebbé vált volna. Meg kellett hát elégednünk azzal, hogy szöveg közben hivatkozzunk a legfontosabb forrásokra.

BEVEZETÉS

Melyik francia ne emlékeznék még, milyen szorongást és borzongó izgalmat érzett az elemi iskolai tankönyv egyes képeinek láttán, melyek „őseink, a gallok" kunyhóinak és a festői hegyfokokra épült első középkori lakótornyoknak képei között foglaltak helyet? Fél térdre ereszkedett gladiátort ábrázol a kép, mozdulatát merevvé, esetlenné teszi a fegyverzet; domború, rejtélyes nyílásokkal áttört sisakrostélyát a tribünök felé emeli (a tribünöket a képen a képzeletnek kell pótolnia), s jobbjában már lendül is a lábánál elterült ember felé a görbe kard, mellyel éppen most vívta ki a győzelmet. A képet szemlélő gyermek talán éppen a gladiátor nyugalmán, közönyén, kimért mozdulatain ütközik meg leginkább. Más képen egy nőstény oroszlán készül rávetni magát az áldozatra, akinek áttetsző köntöse még meglobban a porondon; távolabb néhány törékeny, alig kivehető alak menekül hanyatt-homlok egy másik vadállat elől; ismét másutt a vadállat tunyán pihen, lábát keresztbe veti valami alaktalan tömegen, és morcosan tekint az elnagyolt ábrázolásban egybefolyó hatalmas közönségre.

Bizonyos értelemben ezek a többé vagy kevésbé megrendítő képek a lényeget adják tudtunkra: azt, hogy az emberi életnek nem volt meg mindig az az értéke, melyet a mi erkölcsi felfogásunk igyekszik tulajdonítani neki, az emberélet azelőtt puszta tárgy is lehetett, a halál pedig a közösségi élvezet eszköze. De arra a már-már metafizikai természetű kérdésre, amely a képeket szemlélő gyermekben rendszerint fölmerül, hogy mindez miért volt így, a kép alatti dőlt betűs felirat alig nyújt feleletet. Amitől ezek a képek a lelkünkbe vésődnek, az a borzalmasnak és a megmagyarázhatatlannak a lenyűgöző ereje. A jelenetek látszólagos természetessége pedig apránként arra késztet, hogy a belőlük sugárzó erőszakot valamiféle sajátos római kegyetlenségnek tekintsük, s az így szerzett előítéletet még az antik világgal való szorosabb kapcsolat is csak nehe-

zen oldhatja fel. Holott a világon semmi sem annyira összeférhetetlen a jellegzetes római felfogással, mint a kegyetlenségnek ez a formája, amelyet szadizmusnak szokás nevezni, és amely nélkül nehéz megérteni a hírhedt „játékok" egyikének-másikának tartós sikerét.

Az efféle kegyetlenség legtöbbször indokolhatatlan: haszon nélkül rombol és pusztít, csupán azért, hogy szenvedélyeket elégítsen ki, vagy ahogy mondani szokták, csak úgy kedvtelésből. A fényűzés egy fajtája tehát. Márpedig a római nemcsak realista, hanem szinte rabszolgája a haszonelvűségnek: feláldozni valamit, ami értéket jelenthet, csak azért, hogy egy merőben szubjektív ösztönt, hajlamot vagy érzést kielégítsen, a római szemében súlyos hiba; erkölcsiségének legelemibb alapelvét sérti. S ez a kis és a nagy dolgokra egyaránt igaz. Egész sorát ismerjük például olyan törvényeknek, melyek tiltották a temetkezésnél szokásos pazarlást (például, hogy a halottakkal együtt elégessék vagy eltemessék valamelyik értéktárgyukat). Pedig a rómainak eszébe sem jutott a halottal feleségét és lovát is eltemetni, ahogy a Nagy Kán temetésekor történt; csupán kisebb tárgyakról, esetleg egy-egy kedves állatról, macskáról vagy madárról lehetett szó. Még szigorúbban tiltotta a törvény, hogy a halotti máglyát drága illatszerekkel locsolják, vagy hogy aranyat helyezzenek a koporsóba; csak az a pontosan megszabott értékű érme volt kivétel e törvény alól, melyet a halott szájába helyeztek.

A rómaiak tehát nem engedtek a fájdalom keltette tékozlási vágynak, de éppígy a bosszú parancsának sem: a legyőzöttel rendszerint szinte számító nagylelkűséggel bántak. Így sikerült elkerülniük, hogy felszítsák a lappangó revánsvágyat; így tudták megtartani a legyőzöttek vagyont érő földjeit. A megsemmisítés, a könyörtelen tömegmészárlás gondolata csak olyankor ötlött fel bennük, amikor már végképp nem volt más mód a csökönyös ellenfél végleges legyőzésére. Így verték le Karthágót; így mészároltak le az amfiteátrumokban egyes breton népeket, melyek katonának túl ravaszak, rabszolgának

túl vadak lettek volna, tehát más szerepet amúgy sem játszhattak, csak az ellenségét. Ilyenkor éppen a gyakorlatias gondolkodás és az ésszerűség parancsolta a végső erőszak alkalmazását.

Más esetben azért büntettek, hogy kedvét szegjék a lázadóknak és hűtleneknek; de ilyenkor is a józan számításnak engedelmeskedtek, nem pedig a vérszomjas ösztönnek. Nem lehet egy kalap alá venni a kegyetlenséggel ezt az olykor túlzó, de sohasem önkényes keménységet, amelynek egyébként a rómaiak önmagukkal szemben is éppen elég tanújelét adták. A hadvezér, aki földig romboltatott egy várost, vagy vadállatok elé vettette a katonaszökevényeket, nem önkényesen járt el, csupán a vétség súlyához szabott, kivételes büntetést alkalmazta, mérlegelve a bűnösökre háramló szégyent is.

Ezeket az érzelmeket kétségkívül megváltoztathatta vagy legalábbis árnyalhatta az idő. De ez a rövid elemzés is világosan mutatja, hogy nincs szükségszerű kapcsolat a sajátos római lelkület és a nagyközönség által kedvelt játékok kegyetlensége között: sőt majdhogynem kibékíthetetlen ellentét van a kettő között. Ennélfogva hiábavaló volna a játékok kialakulásának és sikerének okát valamiféle sajátos „lelki alkatban" keresni: e látványosságok, melyek olyannyira felkeltették az utókor rosszallását – bármennyire képtelenségnek tűnik is –, a történelem termékei, és a római vérszomj, ha volt ilyen, meghatározott történelmi korhoz köthető.

A továbbiakban majd igyekszünk magyarázatot találni arra a furcsa ellentmondásra, hogy egy civilizáció, amelyben az élvezetek és a fantázia számára nem volt hely, végül is megszervezte a legbecstelenebb élvezeteket, és a legőrültebb különcségekben dúskált. De a célunk nem az, hogy a játékok történetét írjuk meg, hiszen akkor mintegy tíz évszázadot kellene átfognunk. Ezért csak azt a néhány adatot fogjuk ismertetni, melyek a soron következő leírások megértéséhez nélkülözhetetlenek.

Éppen mert ezek a játékok némileg mitikus színben tűnnek fel előttünk, ma már igen nehéz elképzelnünk, mennyire hozzátartoztak akkoriban a mindennapos élethez. Szinte azt

mondhatnánk, eluralkodtak rajta. A játékok szabták meg, hogy üres-e a város, vagy tömeg nyüzsög-e benne, hogy csönd honol-e vagy lárma. Rákényszerítették ritmusukat az élet menetére, és szenvedélyeket szítottak fel. A látványosságokat türelmetlenül várták, vitatkoztak róluk, őrjöngve ünnepelték vagy pocskondiázták őket. Szokásból, tétlenségből vagy fanatizmusból, de egy egész nép hemzsegett a cirkusz vagy az amfiteátrum lépcsőin, akár valami templomban, melynek szigorú szertartásrendje van: a római amfiteátrumnak kétséget kizáróan megvolt a maga külön hangulata, ugyanúgy, ahogy nálunk is különleges élvezetet okoz belépni a mozi nézőterére, akármilyen filmet adnak is.

Chateaubriand, akinek prózája dagályos, itt-ott mégis őrzi az igazi élet színeit, megpróbálta lefesteni az ilyen összejövetelek barbár nagyszerűségét: „Eközben a nép Vespasianus amfiteátrumában gyülekezett: egész Róma összecsődült, hogy szomját a mártírok vérével oltsa. A lépcsőket százezer néző özönlötte el, egyesek köntösük szárnyával fedték magukat, mások napellenzőt tettek a fejükre. A kapukból betóduló tömeg föl-alá hullámzott a külső lépcsőkön, és elfoglalta helyét a márvánnyal burkolt fokokon. A nézőteret háromezer bronzszobor díszítette, rengeteg kép, jáspis- és porfíroszlopok, drága művű vázák... Az aréna körül ásott csatornában egy víziló és több krokodil úszkált; az amfiteátrum pinceüregeiben ötszáz oroszlán, negyven elefánt, tigrisek, párducok, bikák, emberek szétszaggatására idomított medvék bömböltek. Itt-ott nem kevésbé vad gladiátorok törölgették véres karjukat. Ezen a haláltanyán ott mutogatta magát a nyilvános prostitúció is: a látványosság borzalmát, akárcsak Nero idején, pucér kurtizánok és főrangú római nők fokozták, akik, mintegy a pusztulás vetélytársnőiként, azért jöttek, hogy megvívjanak egy-egy haldokló gladiátorhírességért. Vegyük hozzá a bacchánsnők üvöltését, akik az utcán fetrengve az utolsókat lihegték istenük igézetében, és megismerjük a rabszolgaság minden pompáját és minden becstelenségét."

Ostobaság volna kifogásolni azokat az eszközöket, melyekkel az író a kívánt hatásra tört. A történésznek legalább annyit el kell ismernie, hogy ezek a látványosságok csakugyan meghaladták az emberi mértéket, csakugyan afféle „barbár" kicsapongások voltak. De siessünk hozzátenni, hogy a fényes külsőségek mögött még a kezdő megfigyelő is egy hangyaboly célratörő nyüzsgését ismerhette fel.

Még nem hasad a hajnal, és már zajongó tömeg áll sorban az amfiteátrum előtt, várva az időt, amikor egymást letaposva megkaparinthatja a kakasülő legjobb helyeit. A kakasülő az épület legtetején van; kábítóan forró, hacsak nem fúj az itteni száraz szél. Más nézők – ezek vannak többen – nyugodtan, „bilétával" a kezükben hágnak fel a meredek lépcsőkön az őket megillető helyre, melyet egy aprólékosan gondos rendfenntartó szervezet biztosít számukra. Ezeknek volt rá idejük, hogy felüdítsék magukat étellel-itallal, hogy rendbe hozzák a külsejüket; sőt a cirkuszban még arra is van gondjuk, hogy mielőtt a helyükre mennének, szerény párnát béreljenek a jó ötvenéves alkalmazottól, mert az ember hamar belegémberedik a kövön ülésbe. Az előbbieket viszont a kakasülőhöz szegzi a félsz, hogy más is elfoglalhatja a helyüket: nekik nincs más lehetőségük, csak hogy magukkal hozzák a tízórait; az eleganciára fittyet hányva esznek-isznak hát, akár a császár jelenlétében is. Egy nap Augustus hírnök útján figyelmeztetett valakit, hogy ő maga, ha éhes volna, bizony hazamenne. „Az lehet – üzente vissza az illető –, de neked nem kell féltened a helyedet..."

A RÓMAI JÁTÉKOK KÜLÖNLEGES VONÁSAI

Rómában a játékok ingyenesek voltak. A részvétel minden római polgár számára jog, nem pedig fényűzés volt, melyet ki-ki ízlése és anyagi helyzete szerint megengedett vagy nem engedett meg magának. Röviden szólva, a város gondosko-

dott a nép szórakoztatásáról; még olyan formában is, hogy lakomákat szervezett, ahol mindenkinek módja volt a gazdagok mellett helyet foglalni, sőt a gazdagok asztalához ülni. Ennek az elvnek a megvalósításához pedig a szó szoros értelmében vett szervezésre volt szükség. A játékokat is tervszerűen rendezték, az év meghatározott szakában, nem esetenként: lebonyolításukat hivatalos naptár szabályozta, rögzítve a *ludi*, vagyis az istenek tiszteletére rendezett játékok időpontját; a látványosságokra ezeknek a keretében került sor. Később megjelentek a rendkívüli játékok is, rangos személyek kezdeményezésére: ezek, éppen egyedi jellegüknél fogva, jobban megfelelnek a római játékokkal kapcsolatos közkeletű elképzeléseknek.

A jogi és vallási megkülönböztetéseket és kölcsönhatásaikat nem véve figyelembe, hatféle játékot különböztetünk meg: közülük a kocsiversenyek *(ludi circenses)* voltak a leggyakoribbak és legnépszerűbbek. A gladiátorküzdelmek viszonylag ritkábbak voltak, mint a cirkuszi játékok, éppen ezért ínyencfalatnak számítottak. Gyakran *venatió*val, vadászattal jártak együtt: ebben a változatos látványosságformában az állatoknak jutott a főszerep. Ezeken a vadászatokon vetették az elítélteket vadállatok elé, de a venatio távolról sem merült ki az efféle vérfürdőben, amit már a rómaiak is alantas és becstelen dolognak tartottak. A fenti, közismert látványosságokon kívül még két másik típus is létezett: a *naumachiák*, azaz vízi ütközetek, és az úgynevezett „mitológiai drámák", amelyeket amfiteátrumban adtak elő, nem pedig színpadon.

A játékok során többnyire fönntartottak néhány napot szorosan vett színielőadások számára is. De a színház, sokféle műfajával, melyek gyakran igen távol esnek a maiaktól, egészében véve külön világ, amely önálló tanulmányt érdemelne, ezért most nincs lehetőség vele foglalkoznunk.

1. A GLADIÁTORVIADALOK ÚTJA A RÍTUSTÓL A LÁTVÁNYOSSÁGIG

A gladiátorviadalok jóval az első cirkuszi játékok után, i. e. 264-ben jelentek meg Rómában, akkor még mint egy előkelő arisztokrata gyászszertartás elemei. Ebben az évben Junius Brutusnak, a nagy Brutus leszármazottjának fiai elhatározták, hogy atyjuk emlékére, egy nem római eredetű szokás szerint, három pár rabszolga részvételével viadalt rendeznek. Bár ezek az első gladiátorok nevüket *(bustuarius)* a *bustum*ról, a sírkamrát vagy halotti máglyát jelentő szóról vették, nem valószínű, hogy a küzdelmek a temetési szertartás rítusai közt kaptak volna helyet, illetve, hogy a gladiátorok halálig tartó viadala „az elhunyt sírja előtt" ment volna végbe, ahogy némelyek egyszerűen kijelentik. Ellenkezőleg, a viadalra a temetés utáni napok valamelyikén került sor, egy közelebbről nehezen meghatározható időpontban, eleinte mindenesetre a kilencedik napon. Ekkor ugyanis ősi hagyomány szerint halotti játékokat rendeztek, melyek a fontos személyiségek ünnepélyes temetési szertartásában a gyászidő végét jelezték.

Az első küzdelem, melyről föntebb szóltunk, a *Forum boarium*on, a marhavásártéren zajlott le, és hamar kialakult a szokás, hogy az ilyenfajta eseményeknek a Forum legyen a színtere. A Forum már régen nem volt az a „fűzfával és meddő náddal benőtt rét", melyet Ovidius megénekelt, sem az a patak öntözte temető, melyet a régészek tártak fel. Eltűntek már a teret egykor környező mészáros- és zöldségesbódék: helyükre nemesebb üzletek kerültek, homlokzatukon a szamniszoktól elvett pajzsok díszlettek. Ezek a kettős sorba igazodó boltok az egyik oldalon, Vesta és Concordia temploma a másikon nagyjából téglalapszerű területet fogtak körül. A teret már ekkor is számos emlékmű ékesítette, komor ünnepélyességüket azonban a rózsaszín cseréptetők jócskán tompították. Kevéssel azelőtt helyeztek el a Rostrumok közelében egy Cataniából hozott napórát, mely egy évszázadon át mutatta az időt a rómaiaknak, igaz, kissé pontatlanul.

Bár a környezet, melyben ezek az első küzdelmek végbementek, szemlátomást nem volt sem vad, sem félelmetes, magában a küzdelemben mindenképpen lappangott valami nyers, primitív elem, mert se díszes felszerelés, se körmönfont színpadias rendezés nem enyhítette-nemesítette a harc kíméletlenségét. Később valakinek az az ötlete támadt, hogy a Forumot körberakja székekkel, melyeket bérbe lehetett venni, de eleinte a nézők – kik közé akkoriban még nem engedtek nőket – összevissza helyezkedtek el, főként a dombhajlatok tövén épült boltok fölé emelt árkádokon. A közönség hajadonfőtt, állva nézte végig, hogyan folyik a vér a Forum kockakövei között; tudták jól, hogy az előttük lejátszódó szertartás szent dolog, nem pedig szórakozás: a vérontás éppen e közelség miatt hatalmas indulati tartalmat – ha tetszik, „mágikus erőt" – hordozott.

A gladiátorok párosával küzdöttek. Akkoriban még mind egyforma fegyverzetet viseltek, „szamnisz módra": hosszú, szögletes pajzsot, egyenes kardot, sisakot és lábszárvédőt. A viadalok lebonyolításának részleteiről azonban nincsenek adataink, a történetírók alig hagytak ránk többet a részvételre kijelölt párok számánál. Ez a szám állandóan nő, először háromról huszonötre, majd nem egészen egy évszázad alatt huszonötről hatvanra. Ne tévesszenek meg azonban a számok: maguk a gladiátorviadalok ebben a korban még egészen ritka, kivételes eseményszámba mentek. Utánuk gyakran lakoma következett, ugyancsak a Forumon. A *munus* (többes számban *munera*) nevet azonban mégsem azért kapták, mert a nép javátkedvét szolgáló bőkezűség megnyilvánulásai voltak, hanem mert egy Tertullianus révén ránk maradt hagyomány szerint mindenekelőtt a halottak iránti „kötelességet" rótták le.

Mielőtt tehát a gladiátorviadalok a Colosseum nézőseregét zajos tetszésre ragadtató látványossággá váltak volna, a szent szertartásoknak kijáró elfogódottság légkörében mentek végbe. Milyen vallásos érzület indította a rómaiakat arra, hogy meghonosítsák e halál beárnyékolta játékokat? Milyen ősi, vad szokást voltak hivatva felélesztení, izmosítani, pótolni?

Mindezt a rómaiak maguk is elfelejtették, és alapjában véve a kérdés nem is nagyon érdekelte őket. A viadalok eredete homályba vész: feltehetőleg Etruriából származtak, de campaniai közvetítéssel, és Jacques Heurgon szerint „teljes kifejletüket és klasszikus formájukat már Rómába jutásuk előtt, Campaniában elnyerték". Igazi jelentésük nem kevésbé homályos. Egyesek azt állították, hogy a gladiátorok kiontott vére az emberevő isteneknek lerótt adó volt; ilyen isteneket akkor még tiszteltek a Földközi-tenger egyes partvidékein. Az állítás bizonyítékául idézett szövegeket azonban szemmel láthatóan a keresztény propaganda sugallta, amely ilyen módon igyekezett a pogányság tekintélyét rombolni, amint arra Georges Ville rámutatott.

Okosabb hát, ha csak a Festusnál ránk maradt szűkszavú közlésekre támaszkodunk: „Az volt a szokás – írja –, hogy a bátor harcosok sírján hadifoglyokat áldoztak fel; mikor ennek a gyakorlatnak a kegyetlensége nyilvánvalóvá vált, úgy döntöttek, hogy gladiátorviadalt rendeznek a sír előtt." Vagyis a küzdelmek kezdetei a szokások szelídüléséről tanúskodnának; ez a nép tehát, amely félig még a régi vakhitek rabja volt, úgyszólván polgárosult formát adott a régi emberáldozatnak. És a gladiátorok, a megbéklyózott áldozat helyére lépve, olyasféle szerepet kaptak, mint a vesszőből font babák, melyeket összekötözött kézzel-lábbal a Pons Subliciusról vetettek vízbe május 14-én, kétségkívül a régebbi idők élő áldozatai helyett. Igaz, hogy a gladiátorjátékokban a helyettesítés szimbólum helyett drámát szült.

A gladiátorok tehát a halottak kedvéért ontották vérüket; mint mondani szokás, azért, hogy „kiengeszteljék a szellemeket". Ez a formula kényelmes, de kétértelmű. Amennyire megítélhető, ezzel a véradóval nem az elhunyt ellenséges indulatát akarták elhárítani, pontosabban szólva nem azt, hogy a halott behatoljon az élők birodalmába, amitől egyébként csakugyan féltek. A halottól való félelem ugyanis egyáltalán nem idegen a római vallástól: bizonyos körülmények között – vélték – az elégedetlen szellemek visszatérhetnek az élők közé, mindenféle bajt okozhatnak, például még az a szörnyűség is megtörténhet, hogy élőket vonszolnak magukkal a másvilágra. De ezt a félelmet kordában tartotta az a nagyon pontos szabályzat, amely a halottak szellemét csak bizonyos napokon engedte visszatérni a földre, és egy sor nyilvános és magánszertartást írt elő, amelyeknek bemutatásával a visszatért lelkeket semlegesíteni lehetett. Rómában az élők és halottak kapcsolatait annyira aprólékosan szabályozták, hogy egy ilyen rendkívüli esemény, mint a gladiátorküzdelem (főként, ha a rendezés eredetileg csak kevés számú kiváltságos személy előjoga volt), aligha szolgálhatott a halottak rosszindulatának elhárítására. Annál is kevésbé, mert a halott természete szerint nem valamiféle kötözködő lény, akit tanácsos bármi áron lefegyverezni: a benne lappangó ártó szándék csak akkor válik valóságossá, ha nem kapja meg a neki járó tiszteletadást, például ha nem siratják meg és temetik el illendőképpen. Az elhunyt lényegében üres árny, „erőtlen fej"; állapotát valami „hiányérzet" jellemzi, a valóság érzékelésére irányuló vak és erőtlen, de szívós szándék. Mi haszna lehet hát a kiontott vérnek, ha nem az, hogy a halálban „szunnyadó" lelkeknek új erőt adjon, létüket meghosszabbítsa, akár egy pillanatra is?

A Forum kövei közt csordogáló vérnek ugyanaz volt a jelentősége, mint annak a vérnek, amelytől Odüsszeusz a Hadész birodalmában gerelye hegyével tartotta távol a lelkeket. Odüsszeusz anyja, Antikleia is csak akkor ismerte föl és szólította meg fiát, amikor már ihatott a vérből. Teiresziasz, a

Az etruszk freskón ábrázolt játék előrevetíti a római aréna kegyetlenkedéseit. A kép jobb oldalán egy ember, akinek zsákot húztak a fejére, kezdetleges buzogánnyal támad rá egy vérebre. A figurát egy Phersu nevű démon tartja kötélvégen (a Madárjósok Sírja Tarquiniában; Alinari–Giraudon felvétele)

jós, egyébként maga fogalmazta meg az Alvilág kérlelhetetlen törvényét: a lelkek csak akkor nyerik vissza – bármily rövid időre is – az életet és vele a beszéd képességét, ha ihattak az áldozatok véréből. A többieknek, akik nem juthattak hozzá, feledés a sorsuk mindaddig, míg valaki meg nem könyörül rajtuk. A halott tiszteletére ontott emberi vér tehát nemcsak pillanatnyi föléledést enged meg – hitték –, hanem tartós továbbélést biztosít, azaz valósággal istenné emeli a halottat: nincs ezen mit csodálkozni, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a véráldozat harcosoknak szól, és hogy Rómában a gladiátorjátékokat (mielőtt elfajultak volna) az ősök szellemének ajánlot-

ták a nagy családok, akik a köztársaságkor vége felé már az istenekig visszanyúló családfát szerkesztettek maguknak.

Ez a tökéletesen helytálló értelmezés szükségképpen idegen hatást feltételez. Tudni való, hogy a rómaiak eleinte vajmi keveset törődtek a halottak birodalmával, olyannyira, hogy még csak meg sem szervezték – ők, az örök szervezők! A túlvilággal kapcsolatos minden hiedelmük kölcsönvett: „Semmi elképzelésük a túlvilágról, ahol a halottak laknak – írja a római vallás egyik szakértője. – Mítoszaik görög, kisebbrészt etruszk hatásra alakultak ki." Nem csoda, ha az importált szertartásra idegen hiedelmek vegyüléke adott, úgy-ahogy, magyarázatot.

A SZERTARTÁSBÓL LÁTVÁNYOSSÁG LESZ

Szerencsénkre a gladiátorküzdelmek kivételes pályafutásának okait nem kell a vallástörténetben keresnünk. Néhány apróságtól eltekintve korán, még a köztársaság vége előtt elvesztették szertartásjellegüket, olyannyira, hogy róluk szólván valóságos „szekularizációról" beszélhetünk. Ettől kezdve a római politikai életben pontosan meghatározott és egészen különleges szerep jutott nekik, amelyre két okból váltak alkalmassá.

Első a kezdettől fogva igen nagy népszerűségük. Alig volt olyan látványosság, melyet a római ott ne hagyott volna egy gladiátorviadal kedvéért, kivéve talán a kocsiversenyt, de azt sem biztosan, a kocsiversenyek ugyanis túl gyakoriak voltak, és vonzásuk nem ért fel a viszonylag ritka munuséval. Mindenesetre Terentius saját kárán tanulhatta meg, hogy a közönség cseppet sem habozik, ha egy vígjáték szópárbaja vagy a vasba öltözött harcosok igazi párbaja között kell választania.

A másik ok a munus magánjellege. Ez a kijelentés némi magyarázatra szorul. A köztársaság idején az állam, vagy ha úgy tetszik, a szenátus szigorú ellenőrzést gyakorolt mindenféle látványosság felett, legalábbis addig, amíg tekintélye vissza-

vonhatatlanul le nem áldozott. A szenátus állította össze a vallási ünnepek keretében rendezett látványosságok részletes menetrendjét, s a végrehajtást saját magisztrátusára bízta. A látványosság tehát Rómában közügy, „res publica", és legalábbis eleinte – mert a helyzet csakhamar bonyolultabbá vált – a polgártársai szórakoztatásával megbízott hivatalnokot, aki egyszerű végrehajtó személy volt csupán, eléggé szigorú szabályok kötötték.

A szenátus hatalma egyedül a gladiátorviadalokra nem terjedt ki. Csak i. sz. 105-ben engedélyezték felvételüket a hivatalos látványosságok sorába, egészen addig gladiátorviadalt csak magánosok rendezhettek. A kezdeményezőkészségnek e téren semmi sem vetett gátat, bár a lehetőséggel természetesen csak a nagy családok tagjai élhettek, főként pénzügyi okokból: a II. századi Rómában a munusok az egész várost érdeklő események ugyan, a velük kapcsolatos költségeket, valamint a küzdelmet gyakran követő néplakoma kiadásait azonban a kezdeményező magánszemélynek kellett állnia.

A látványosságnak ez a fajtája, minthogy az egyéni kezdeményezésnek szabad teret biztosított, éppen népszerűsége folytán a propaganda és manipuláció eszményi eszköze lett mindazok kezében, akik fényes karrierről vagy elsöprő választási győzelemről álmodoztak; könnyű módja volt a tömeg megnyerésének. Egyébként a szenátus is így ítélte meg a helyzetet: már akkor is, amikor még nem fenyegette tekintélyét semmiféle egyéni becsvágy, tartózkodással viseltetett „az alja nép" ízlésének nagyon is kedvező intézmény iránt. Megtiltani vagy nyíltan megtámadni nem merte, de nem is törte magát, hogy a nézők számára akár csak a legelemibb kényelmet is biztosítsa: e fejezet elején láttuk, milyen szegényes körülmények között zajlottak le ezek a viadalok. Sőt a szenátus több alkalommal éppenséggel arra tett lépéseket, hogy a kényelmetlenséget fönntartsa. Jellemző, hogy Rómának nem is volt állandó, kőből épült amfiteátruma mindaddig, amíg az i. e. 20. évben Statilius Taurus meg nem építette a magáét.

E tartózkodás ellenére a viadalokat csakhamar sokat ígérő érdeklődés vette körül, igaz, azt a munust, mely rendkívüli csillogásával úgyszólván korszakot alkotott, és a hasonló viadalok hosszú sorát nyitotta meg, nem is Rómában, hanem Karthágóban rendezte Scipio, a karthágóiak ellen hispán földön elesett atyja és nagybátyja emlékére.

CURIO TÖPRENGÉSE. CAESAR ÖTLETEI

A gladiátorviadalok addig nem válhattak igazán választási propagandaeszközzé, míg az állam – intézményeinek felbomlásával – nem lett a diktatúrára törekvő hadvezérek szabad prédája. A becsvágyók ettől kezdve nem takarékoskodtak, valahányszor a „hitelt, uralmat, hivatalt" osztogató nép kegyeit keresték, hiszen a politikus számára ezek hiánya halálos ítélettel ért fel.

Mindez alapjában változtatta meg a munusok jellegét. Bár elvben még mindig az volt a munusok rendeltetése, hogy egy-egy elhunyt rokon emlékének adózzanak vele, a valóságban mindez csak ürügy, hogy a népet torkig lakassák párviadalokkal. Caesar még leánya emlékére is rendezett játékokat, amire eddig nem volt példa. Ahogy Cicero mondta, „pusztán mert játékot rendezel, ma már nem jutsz előbbre". A munus közönséges hétköznapi esemény lett. A látványosságokat – vonzerejüket emelendő – később azzal toldották meg, hogy utána vadászatot rendeztek. A császárság korában a vadászat már rendszeres kísérőjévé vált a munusnak, és attól fogva nem is jó politikus az olyan, aki nem tudta, hol tehet szert szép tigrisekre. Maguk a viadalok is megváltoztak. Az előző évszázadban huszonöt pár gladiátor már eseményszámba ment, Caesar viszont, akinek neve mindenütt felbukkan, ahol ilyesfajta reklámról van szó, egyetlen munus alkalmával több mint háromszáz párt állított ki.

Most már a tekintély és a mennyiség sem elég. Azelőtt

a plebs az ilyesfajta látványosságot úgy tekintette, mint a hatalmasok tiszteletadását a nincstelenség előtt: ez a tiszteletadás megfelelt a tömeg igazságérzetének, hiszen a régi korok erkölcse kötelezte a gazdagokat, hogy a lakoma morzsáit a kisemmizetteknek hagyják. De Caesar korában a tömeg a látványosságokat egyre inkább jussának tekintette, és egyre követelőzőbb lett. El kellett tehát kápráztatni, fényes külsőségekkel kellett legyezgetni a hiúságát. Csak az újdonságnak volt már varázsa. Ebből a korból származik a valósággal hollywoodi színezetű „monstre látványosságok" divatja: Caesar például aedilis korában egy atyja emlékére rendezett gyászjáték alkalmával ezüstvértbe öltöztette gladiátorait. Az újítás, melyet L. Murena és C. Antonius nyomban átvett, éppen sikere miatt hamar kiment a divatból: kis idő múlva legfeljebb vidéken keltett szenzációt, és egy évszázaddal később Plinius szerint már a legkisebb municipiumba is eljutott.

Itt kell elmondani Curio dilemmáját, aki nem tudta eldönteni, hogyan rázza fel a választópolgárok szenzációkkal untig lakatott képzeletét. A helyzetet nehezítette, hogy Curiónak nem volt vagyona, márpedig az ilyesfajta rendezvényekhez az kellett, nem is csekély. Cicero, aki ugyan nem vetette meg a játékokat, szembetűnő elfajulásukat viszont annál inkább, azt tanácsolta Curiónak, mondjon le tervéről. De Curiót nem bírták jobb belátásra levelezőtársának többé-kevésbé tárgyilagos érvei. Kölcsönt vett fel, s hamarosan rájött, hogy van egy még kevéssé kiaknázott terület, ahol az újító azonnali szenzációt kelthet, és egyik napról a másikra annyi voksra tehet szert, amennyit a Cicero prédikálta erényes élettel több évszázad alatt sem szedne össze. Akkoriban ugyanis, az i. e. I. század közepén, nagy gondot fordítottak rá, hogy a közönséget elképesszék a rendezés újszerű, meghökkentő trükkjeivel, de azzal eddig senki sem törődött, hogy a nézők kényelmén valamicskét is javítson. Ez idő tájt Rómában még nem állott olyan állandó épület, mely kifejezetten gladiátorviadalok céljára szolgált volna. A viadalok a cirkuszban zajlottak vagy a

Forumon, akárcsak a múltban; itt egy-egy alkalomra faállványokat emeltek, de az ideiglenes alkotmányt a viadal befejeztével sietősen eltüntették.

53-ban tehát Curio építtetett két színházat fából, a félkör alakú görög színházak mintájára; a két építmény hátat fordított egymásnak, és mindkettő elfordítható volt egy-egy függőleges tengely körül. Délelőtt mindkét színpadon más-más színdarabot adtak, egy időben. Ebben a helyzetben a két színteret a középvonalon emelkedő válaszfal határolta el, így egyik előadás zaja sem zavarta a másikat. Délután megforgatták a két színházat a tengelyek körül, a lépcsőkön hemzsegő nézőkkel együtt: „és lám, az egész római népet – írja az idősebb Plinius kissé méltatlankodva – mintegy két hajóra rakva, megpördítheted két tengely körül". A két, fából épült félkör szembefordult és összenőtt: a válaszfalat lebontották, a színpadot eltüntették; és a bámuló rómaiak meglepetésére egykettőre elkészült az amfiteátrum, a gladiátorok máris kitódulhattak a porondra.

Ennek a kissé bonyolult megoldásnak még voltak hibái, de az eszme, hogy Rómában is emeljenek olyan épületet, amilyen Pompejiben már korábban is állott, megfogant és ígéretes jövőnek nézett elébe. Jellemző egyébként a korra, hogy Curio nem származott valami fényes családból: ahogy Plinius mondja, „nem volt egyéb vagyona, csak a nagyok közti viszály". Valóban, csak a késhegyig menő politikai harc eredményeképpen sikerült megszabadulnia óriási adósságaitól: Caesar fizetett ki helyette mindent, hogy magához kösse, s csakugyan, Curio később fontos szolgálatokat tett neki. Mi sem mutatja jobban, hogy milyen mélyre süllyedt a római állam, mint az, hogy Rómát egy meglehetősen jelentéktelen magánszemélynek kellett, ha csak ideiglenesen is, megajándékoznia egy olyan középülettel, amelyre szüksége volt.

A szenátus ugyan megpróbált lépéseket tenni, hogy féken tartsa a versengést, de intézkedéseinek java része holt betű maradt. S miközben Cicero egyik híres episztolája bölcselke-

déssel vegyített oldalvágásokban adott hangot annak a burkoltan ingerült, s egyszersmind irigykedő-ironikus érzésnek, mely a levitézlett, cselekvésképtelen arisztokráciát a játékok láttán eltöltötte, Caesar olyan szervezet alapjait vetette meg, mely később, a császárság alatt hajszálpontosan működő gépezetté fejlődött. Magáévá tette Curio elképzelését az amfiteátrum felépítéséről, s a Curio-amfiteátrum javított változata egészen Róma bukásáig adott keretet a gladiátorviadaloknak. Nagy figyelmet fordított a gladiátorok kiválasztására és kiképzésére is: Suetonius szerint „ahol híres gladiátorok ellenséges érzelmű közönség előtt harcoltak, ott ezeket Caesar parancsára mind leléptették és az ő rendelkezésére bocsátották. A gladiátortanoncokat sem valami iskolában, vívómesterekkel képeztette ki, hanem magánházaknál, római lovagok, sőt e művészetben jártas szenátorok keze alatt..." Még a messzi Ravennában is építtetett gladiátoriskolát.

Így tehát lényegében Caesar hozta létre, legalábbis csírájában, a császári amfiteátrumot és a ludit, mert felismerte: a hatalmat el kell látni megfelelő eszközökkel, hogy az efféle látványosságra egyre éhesebb tömeget jóllakathassa.

A CSÁSZÁRI POLITIKA

A császároknak már nem maradt más dolga, mint hogy levonják a tapasztalatok tanulságait. Először is igyekeztek a maguk hasznára kisajátítani – amennyire lehetséges volt – ezt a propagandaeszközt, hiszen hatékonyságát a történelem igazolta. A szervezet, mely ettől fogva szabályozta a munusok rendezésének jogát, egyre nyíltabban monopóliumra törekedett, és ezt a törekvését a törvényhozás és a gyakorlat is kifejezte: legalábbis Rómában minden gladiátorviadalt a császár kegye juttatott a népnek, a december havában sorra kerülők kivételével. A császár szabta meg a látványosságok fényét, tartamát, időpontját: az utóbbit általában úgy, hogy emlékezetes alkalom-

hoz, évforduló, avatás vagy győzelem napjához kapcsolódjanak. De ez a szabály nem merev: Suetonius arról tudósít, hogy Caligulának egy alkalommal naplopók kérésére támadt kedve munust rögtönözni. Ez a szeszély fényt vet a játékok igazi lényegére: a császári munusok valóban a „fejedelem kegyéből" fakadtak.

Bizonyára nem tiltották formálisan, hogy magánszemélyek vagy közhivatalnokok is rendezzenek gladiátorviadalt, és akad is ilyesmire egy-két példa a császárság évkönyveiben. De ha valaki csak egy kicsit is szem előtt volt, nem nagyon kapadozott az után, hogy egy ilyen – ráadásul rendkívül költséges – gesztussal magára vonja egy gyakran már betegesen féltékeny hatalom gyanakvását, amely nem késett félreállítani, sőt láb alól eltenni a számításba jöhető vetélytársat. Márpedig aki nyíltan azzal hízelgett a népnek, hogy ilyen ínyencségekkel traktálta, azt bizony joggal lehetett vetélytársnak tekinteni.

A vidéki városokban persze a hatalomnak nem volt annyi oka a gyanakvásra. Ha Nîmes-ben vagy Antiochiában valamelyik magisztrátus úgy akarta kivívni polgártársai elismerését, hogy a városi ünneprendbe rendkívüli munust iktatott, ez aligha vethetett árnyékot a császárra. Annak sem volt akadálya, hogy egy-egy polgár a városra hagyjon egy munus megrendezésére alkalmas összeget, aminek fejében a város szobrot emeltetett neki, ahogy például Thesszalonikében történt. De végeredményben az ilyesféle eseteket szabályozó meglehetősen homályos törvények nem túlságosan fontosak számunkra. Lényeg az, hogy a gladiátorviadalok nagy többségét birodalomszerte a császárkultusz városi vagy tartományi főpapjai rendezték, és hogy nem a halottaknak ajánlották őket, mint azelőtt, hanem a császárnak, mert most már a császár személyére irányult a játékok vallási tartalma. Így hát egy-egy emlékezetes munus alkalmával az imperium ura maga is jelen volt jelképesen a római világ mind a négy sarkában, de jelen volt, tegyük hozzá, azoknak az aprólékos szabályzatoknak a képében is,

melyek meghatározták az ünnepül engedett napok, sőt a kiállítható gladiátorok számát is.

E központi irányításnak végsőkig következetes alkalmazása azonban béklyóba verte volna a magánosok és közhivatalnokok vállalkozó kedvét, ami azzal a hátránnyal járt volna, hogy a munusok száma csökken: márpedig azt a játékok népszerűsége miatt inkább fokozni kellett. Ebből adódik a császári politikának egy másik, az előbbivel ellentétes oldala: a mennyiségre való gond, mely a császárt arra bírta, hogy meghatározott körülmények között lemondjon a magisztrátusok javára a tömeg kényeztetésének előjogáról. Ezért tette a császár a birodalom minden tartománya főpapjának kötelességévé munusok rendezését. Rómában ez a feladat először a praetorokra, majd a quaestorokra hárult: nekik minden év december havára írta elő tisztük egy-egy munus rendezését – csakhogy az övéik, évenkénti pontos ismétlődésükkel és kötött programjukkal, jócskán alatta maradtak a császári gladiátorviadaloknak.

Mert – és ebben nyilvánul meg a rendszer ravaszsága – a magisztrátusok által kiállítható párok számát szigorúan korlátozták: így aztán a császári játékokhoz képest, amelyeknek pompája olykor már valószínűtlen méreteket öltött, ezek a játékok afféle szerény mindennapi kenyérnek számítanak, reklámértékük is jóval csekélyebb. Az állam tehát évről évre biztosította a népnek az „őt megillető" számú munust, s egyben a becsvágyók alatt is elvágta a fát.

A rendszernek volt más előnye is: súlyos tehertételtől szabadult meg a közpénztár, hiszen ennek a látványosságnak a költségeit természetesen a magisztrátusok maguk viselték. Számukra az évenkénti munus végül már nem is volt más, csak költséges kötelesség, tisztségviseleti adó a császári önkényuralom keretében, mely alól a császárság vége felé igyekeztek is kivonni magukat.

A gladiátorviadal költséges dolog volt. Ha nem tekintjük a küzdelemhez általában kapcsolódó vadászat óriási kiadásait, akkor is drágává tette a harcosok bérleti díja. Az aréna veteránjai – mesterségük megannyi művésze, akik győzelmeikkel hírtnevet vívtak ki –, mint látni fogjuk, igazi vagyont jelentettek, de ezt a vagyont egyetlen kardcsapás megsemmisíthette: így is kellett lennie, mert emberáldozat nélkül a munus elvesztette volna minden fényét. Nem volt közömbös a szembeállított párok száma sem: Augustus egy-egy látványosság alkalmával átlagban hatszázhuszonöt pár gladiátort vonultatott fel. Trajanus a dákok fölötti győzelmének örömére tízezer embert állított szembe egymással, igaz, közöttük sok lehetett a gladiátorképesítés nélküli hadifogoly. Hogyan teremtették elő azt az emberfalkát, melyre az ilyen gigászi látványosságok alkalmával szükség volt?

A régebbi időben az ember vette a pénztárcáját, és meglátogatta a *lanistát*. Az *editor*nak (ha úgy tetszik, a producernek, bár a római producer, aki ilyen látványosságba ölte a pénzét, egy pillanatig sem remélhette, hogy a befektetésnek akár csak egy morzsáját is visszanyeri), egyszóval az editornak ez a különös figura bocsátotta rendelkezésére a gladiátorokat, ahányat éppen igényelt. A saját kaszárnyájában kiképzett csapat eladása vagy bérbeadása fejében a lanista busás haszonra számíthatott.

A lanista ugyanis a mindenható közvetítő kiváltságos helyzetét élvezte. A magisztrátusok ugyanis nemigen alkudhattak: népszerűségükkel játszottak volna, ha hitvány gladiátorokat állítanak a közönség elé, így hát a lanista könnyűszerrel rájuk erőltette árait. Elég volt arra spekulálnia, hogy a magisztrátusoknak létkérdés gladiátorokat szerezni, méghozzá nem is akármilyeneket. Igaz, a jövedelmező vállalkozásból származó anyagi előnyök fejében a lanista a társadalom erkölcsi megvetésének tárgya lett. Őt magát is, akárcsak legutolsó gladiátorát, az *infamis*ok között tartották számon, és a rómaiak szemében

nem volt különb a mészárosnál vagy a kerítőnél. Ráadásul neki jutott a bűnbak szerepe is: a társadalom őt sújtotta megvetésével az egész intézmény helyett is, mely az embert áruvá és vágómarhává alacsonyította le.

Érdekes módon ez a megvetés nem járt ki azoknak, akik csak mellékes jövedelmi forrásként tartottak és árultak gladiátorokat, de nem ez volt létfenntartásuk eszköze. A törvény szerint egyébként is minden polgárnak jogában állt gladiátorcsapatot tartania, elvben még a létszámot sem korlátozták. A magisztrátusok tehát – minthogy gyakran kellett játékokat adniuk, akár viselt hivataluk okán, akár mert a közönség kegyét keresték – már az első évszázadtól kezdve saját csapatot tartottak fenn, sőt bérbe is adták, ha maguknak éppen nem volt rá szükségük.

A császárságnak itt is csak annyi dolga maradt, hogy intézményesítsen egy már széles körben elterjedt gyakorlatot. A császári munusok nagyszerűsége miatt a hatalom végképp nem engedhette meg magának, hogy a közvetítőktől függjön. Így hát az állam maga lett vállalkozó: kaszárnyákat rendezett be, császári ludikat, és Rómában ezek voltak az egyedül engedélyezett gladiátoriskolák. Vagyis a törvény adta kiváltságot gazdasági intézkedések is erősítették.

A *Ludus Matutinus*on kívül, ahol a vadállatok elleni harcra szánt vadászokat képezték ki, három ilyen iskola volt, a *Ludus Gallicus*, a *Ludus Dacicus* és a *Ludus Magnus*. Ez utóbbit nem tudtuk pontosan elhelyezni a római birodalom térképén, amíg az 1937. évi ásatások fel nem tárták maradványait: a Colosseum közvetlen közelében állott, és úgy látszik, föld alatti átjáró kötötte össze a Colosseummal, ahogyan A. M. Colini és L. Cozza *Ludus Magnus* című művükben kimutatták. Építését Domitianus kezdte meg, Trajanus és Hadrianus fejezte be. Marcus Aurelius alatt tűz pusztította el, de mint a közösség egyik legnélkülözhetetlenebb épületét, azonnal újjáépítették.

E visszataszító helyek mindennapi életét később írjuk majd le; itt csak a szervezetükkel foglalkozunk. Hatalmas épület-

együtteseket képzeljünk el, mindegyikükben cellák, edzőtermek, fegyvertár és kovácsműhely. Nagy létszámú személyzetet foglalkoztattak, fegyverkovácsokat, orvost, edzőket. Az önellátó intézmény kormányzását tisztviselők egész légiója biztosítja, élükön a *procurator*ral, a pénzügyi és szakmai adminisztráció felelősével, akinek fontosságát mi sem mutatja jobban, mint hogy lovagi rangot visel.

Császári kaszárnyák különben nemcsak Rómában voltak: minden tartományban épült hasonló, többek között Praenestében, Capuában, Alexandriában, Pergamonban, ezek azonban általában kisebb jelentőségűek: egy-egy terület összes kaszárnyáinak vezetését egyetlen tisztviselő látta el. Így például lehetett valaki *procurator per Gallias, per Asiam* stb. Ezek a gladiátoriskolák nem csupán a provinciák igényeit voltak hivatottak kielégíteni, hanem egyben „csemetekertül" is szolgáltak: innen válogatták azt az elitet, amely Rómában a császári munusokon szerepelt.

Elég nehéz képet alkotni róla, hogy egy-egy kaszárnya hány gladiátornak adhatott helyet. A rómaiakban együttvéve talán kétezer ember is elfért. Mindenesetre a szervezet olyan szerteágazóvá, olyan hatalmassá vált, hogy hozzá képest a lanista szinte már kisiparosnak számított. A piac legnagyobb része nem volt hozzáférhető számára; vidéken ugyan egy-egy főpap igénybe vette a szolgálatait, ha gladiátorokat akart beszerezni, de a többségnek megvolt a saját csapata. Mi több, Marcus Aurelius óta az állam nemcsak hogy megadóztatta a lanistát, hanem kötelezte is rá, hogy minden munust rendező személynek bizonyos számú gladiátort olcsó áron bocsásson a rendelkezésére. Így hát az egész gladiátorpiacot rendeletekkel kezdték szabályozni, azzal az indokolással, hogy a munusok bemutatása közérdek.

Az új rendszernek csak annyi teendője maradt, hogy keretet teremtsen a küzdelmek számára. A köztársaság, mint láttuk, nem jutott túl az ötleten. A megvalósítást néhány elhamarkodott vagy balszerencsés próbálkozás előzte meg. Az első állan-

dó amfiteátrum egy elképzelhetetlenül gazdag magánember, Statilius Taurus kezdeményezéséből született meg; Taurus baráti viszonyban volt Augustusszal, és a császár sugalmazására, a császár engedelmes bábjaként cselekedett. De a Taurus-féle épület odaveszett a nagy tűzvészben, mely Nero alatt sújtotta Rómát. Vissza kellett hát térni a régi recepthez: az amfiteátrumokat megint fából tákolták össze, és a látványosság után lebontották, bár egyikük-másikuk – például Nero amfiteátruma – elég szilárd szerkezetű lévén, kibírt néhány évet. A problémát csak az első évszázad végén oldotta meg Vespasianus: ő fogott hozzá a Colosseum építéséhez, amit utódai, Titus és Domitianus fejeztek be. Hogy a hatalmas feladatnak viszonylag rövid idő alatt végére járhassanak, megszámlálhatatlan munkást kellett foglalkoztatniuk. Az építéshez felhasznált mészkőfajtát *(travertino)* a Rómától huszonhét kilométerre levő tiburi kőfejtőkből hozták. Erre a célra külön utat építettek, s az út mentén a hagyomány szerint harmincezer zsidó fogoly alkotott folyamatos kettős láncot. Az ő feladatuk volt a kőtömbök mozgatása. A Caesar–Fáraó eszmény tehát nem volt üres fantaziálás: az emlékmű valóban nagyszerű méretekkel büszkélkedhetett. De talán lépjünk is be.

VÁROS A LÉPCSŐKÖN

Különösen nagyszabású játékok előestjén a várost elárasztották az itáliaiak és az idegenek. Az országutak mentén sorakozó sírköveken már korábban plakátokat helyeztek el, így mindenki értesülhetett az eseményről. Jöttek is tömegesen, a gazdagok otthagyták vidéki villájukat, a parasztok nyájukat. A különben is túlzsúfolt Róma nem tudott ennyi kíváncsinak szállást adni: a város valósággal táborrá vált. Sátrak emelkedtek az utcákon, a gránitkövezeten és a tereken, a lárok szentélyei mellett. A nyüzsgés sokszor emberéletekbe került, a sokadalom többeket eltaposott vagy agyonnyomott.

De másnap, a látványosság idején, teljesen kiürült a város, csak a filozófusok és a tolvajok maradtak otthon. A filozófusoknak nem kellett aggódniuk, hogy netán kopogtatnak az ajtajukon, és tolakodók idétlen fecsegése akadályozza őket a gondolkodásban. Egy teremtett lélek sem sétált a Mars-mezőn, látogatóba sem ment senki: holt napok voltak ezek, melyeken Seneca is – több híres írásának tanúsága szerint – szívesen elmélkedett. Ilyenkor – mondja – semmi sem zavarja meg a teljes egyedüllét nyugalmát, csak a koronként felcsattanó, tomboló éljenzés, mely megreszketteti a csöndes várost, és felhatol egészen a sötétzöld vértezetbe öltözött dombokig. De az amfiteátrum lármája nem zavarja a bölcselőt, sőt belőle bontja ki a lélek és test közötti párhuzamok rendszerét (erre itt nem térünk ki), bár, úgy lehet, föl sem eszmél rá, mert „a tömeg zavaros dübörgése olyan, mint a víz árja, mint az erdőt paskoló szél, mint mindaz, ami értelmetlen zaj csupán".

Ami a tolvajokat illeti, azoknak Rómában se szeri, se száma, és nem is győznénk felsorolni számtalan céhüket. Nehogy fogót és feszítővasat ragadva kapjanak a kínálkozó alkalmon, városszerte őröket kellett állítani a látványosság egész tartamára.

A Flaviusok amfiteátrumában egy-egy vadászat és viadal alkalmából vagy hatvanezer főnyi tömeg gyűlt össze, ahogyan a császárkorban vert többféle érme mutatja. Az első ilyen érmét Titus alatt verték. A bronz emlékérme a Colosseumot mutatja képzelt madártávlatból. A nagy gonddal ábrázolt homlokzat mögött lépcsők láthatók, az összezsúfolt nézősereg legyezőszerű foltban helyezkedik el rajtuk. A képet kétoldalt egy-egy lendületesen ívelődő lépcső határolja, melyek az építmény pereme alól indulva, meredeken futnak össze a porond felé, mint-

Gladiátorviadal a pompeji amfiteátrumban. A freskó tanúsága szerint a játék olykor szenvedélyes verekedéssé fajult. Az ilyen viadalokat félbe kellett szakítani, hogy a kedélyek lecsillapodjanak (Nápoly, Nemzeti Múzeum; Alinari–Giraudon felvétele)

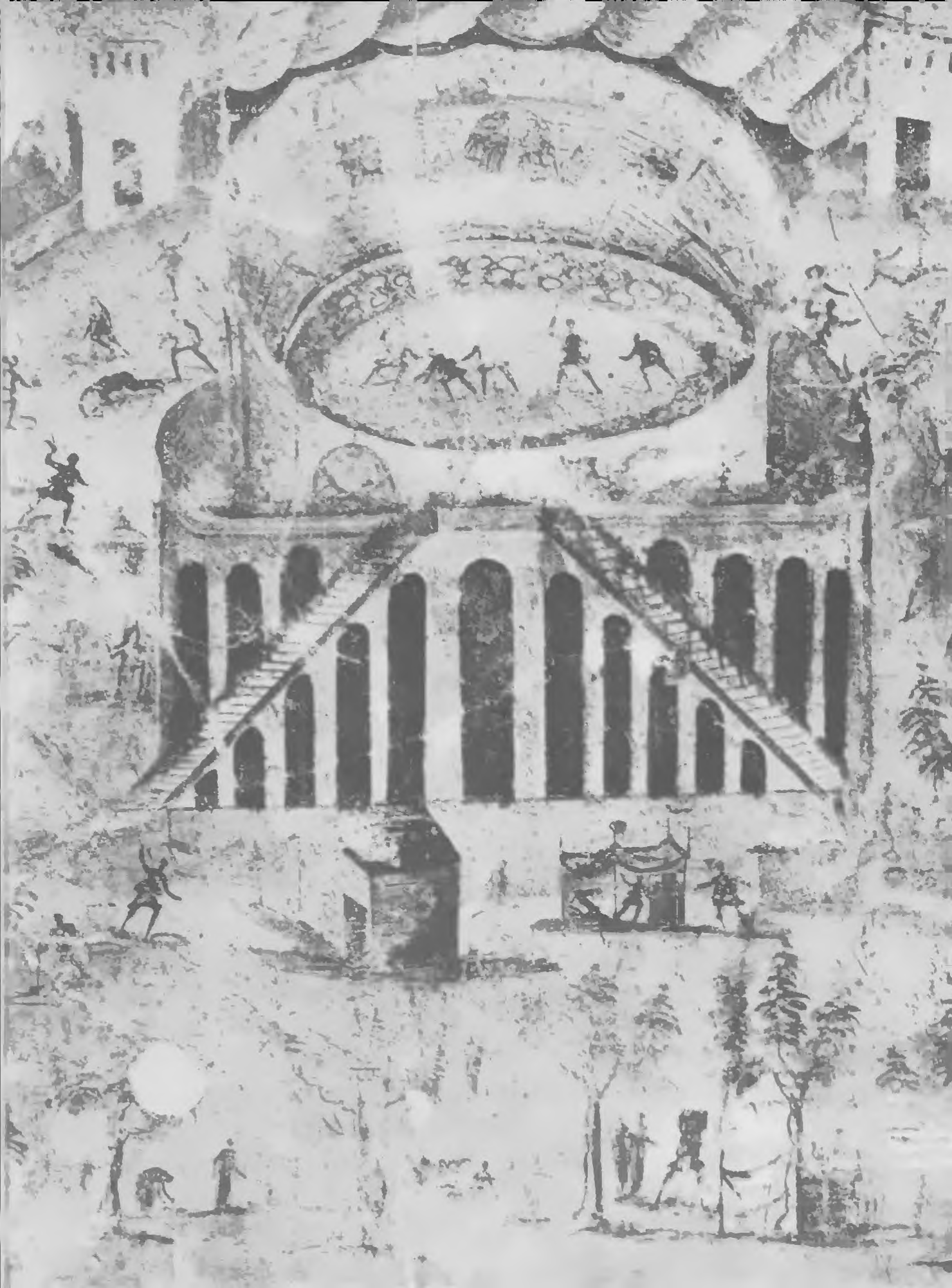

egy keretbe foglalva az arctalan tömeget: „mindenütt ugyanaz a kép, semmi sem bontja meg a padsorok rendjét, semmi sem emelkedik ki a felületből". A második érme naiv stílusban szimbolikusan ábrázolja a népe közepett helyet foglaló kegyes Gordianus császárt; egyedül a császár arcéle domborodik ki az ércből, minden egyéb részlet, ami figyelmet kelthetett volna, erősen elnagyolt.

Itt csakugyan megcsodálhatjuk, hogy „nincs különbség hely és hely között, uralkodó és nép, íme, összeforrt": ezt az egyenlőséget – legalábbis Plinius hízelgő szavai szerint – Trajanus teremtette meg. Persze ez az egyenlőség igazában nem volt egyéb ámító látszatnál; a társadalmi egyenlőtlenség az amfiteátrumban még inkább érvényesült, mint a cirkuszban, és minél jelentősebbek és bonyolultabbak lettek az amfiteátrumépületek, annál szemet szúróbban jutott kifejezésre. Ha az idegen belép a poronddal egy szintben levő négy kapu valamelyikén, hogy közelebbről szemügyre vegye a látványt, egy pillanat alatt észrevette volna a rikító ellentétet: a lépcsők alsó kétharmadán csupa fehér toga virított, odafent viszont, egy hatásos, szobrokkal díszített válaszfal fölött és egy fedett árkádsor oszlopai között, barna ruhában szorongott az alja nép. Az összes nézőt befogadó lépcsőegyüttest, a *caveát*, három kör alakú válaszfal *(baltei)* valójában négy egymás feletti részre osztotta, sőt a legfelső rész *(pullati)* maga is két részre oszlott: összesen ötféle nézőhely volt tehát.

Az első, a *podium*, négy sor lépcsőből állt, közvetlenül a porond körül. Két feltűnő díszítésű fal határolta, a felsőt (az első *balteust*) mozaikok díszítették, a másik, az előfal, mely a nézőket a porondtól elválasztotta, színmárványból készült. A márványt nemcsak pompája miatt választották, hanem azért is, mert a vadállatok nem tudtak felkapaszkodni rá, igaz, vadászatok alkalmából külön védőberendezéseket is szereltek fel. A podiumon egyébként a lépcsőket is szélesebbre méretezték, mint a többi részen, azzal a céllal, hogy ezekre a lépcsőfokokra

állíthassák székűket a kényelmükre kényes notabilitások – szenátorok, Vesta-szüzek, főhivatalnokok –, akiknek itt volt a fenntartott helyük. Ugyancsak a podiumon emelkedett a császárnak és híveinek páholya, az ellipszis alakú porond kis tengelyébe eső bejárat közelében, ahonnan a legjobb látás esett. A császári páholyhoz külön lépcső vezetett, amelyen szükség esetén észrevétlenül távozni lehetett. Vele szemben, ugyanazon tengely mentén volt a konzulok és a játékok elnöke részére fenntartott páholy. Suetonius egy helye sejteti, hogy egyes előkelőségek olykor nem átallottak színes ruhát ölteni, de mert megbontották a togák egyforma fehérségét, nemegyszer rajtavesztettek. Caligula például nem habozott elrendelni egy egyiptomi királyi sarj, különben vendége és unokatestvére, kivégzését, csak azért, mert bíborköntösével közfeltűnést keltett a látványosság idején. És ezt még csak nem is tekinthetjük színtiszta őrületnek: a nép szeme a podiumon csüggött, és a legjelentéktelenebb részlet is nagy hatást gyakorolt rá; a maga bölcsességében ezért látta jobbnak Augustus is, hogy olyan meghökkentő alak, mint Claudius, ne mutatkozzék a császári páholyban.

A podium fölött emelkedő két lépcsősort a második balteus határolta el egymástól: az első a lovagoknak, a második a tribunusoknak és polgároknak szolgált ülőhelyül. Úgy látszik, e két részleg, akkori nevén az első és második *maenianum* között nem volt jelentős különbség: mindössze annyi, hogy a lovagoknak jogukban állt párnát használni. A második és harmadik maenianum között húzódó harmadik balteus viszont fontos választóvonal volt, mondhatni, az épület nemesebbik részének felső határát jelezte. Amint láttuk, oszlopokkal váltakozó szobrok díszítették, s a cavea felé itt is, ott is kapuk törték át. E fal mögött helyezkedtek el a polgárjog nélküli szegények, durva csattal összefogott foltos köpenyben, lyukas lábbeliben, melyet vastag zsineggel fogtak össze; itt kaptak helyet a rabszolgák is. A második maenianumra való bejutás ugyanis, akárcsak az ingyen osztott élelmiszer, a polgárjoggal járó kedvez-

mény volt. Még föntebb, az amfiteátrumot koronázó fedett árkádok falépcsőin, a köznép asszonyainak jutott hely.

Hogy a tömeg torlódás és rendbontás nélkül a helyére juthasson, kettős közlekedési rendszert alakítottak ki. Az egyik vízszintes folyosókból *(praecinctio)* állott, melyek a válaszfalak mentén körbefogták az egész amfiteátrumot. A másikat kis, merőleges lépcsők *(scalarium)* alkották; ezek a harmadik balteus kapuiból nyíltak és a podium irányába futottak össze, s így a caveát egyforma szektorokra, az ék alakjukról elnevezett *cuneus*okra bontották.

Ha megmaradnánk ennél az elvont osztályozásnál, félő, hogy az olvasó hamis képet alkotna a Colosseumban rendezett összejövetelekről. Kénytelenek vagyunk tehát felidézni a szatirikus költők megénekelte Rómát, mert bizony a díszhelyeken ülő szenátorok csakugyan nem voltak már Catók, és a lovagok sem hasonlítottak azokra a régi katonákra, akik két évszázaddal azelőtt valamelyik hadvezér seregében nekivágtak, hogy életüket kockáztatva szerencsét próbáljanak egy távoli, félig-meddig lecsendesített országban. Különösen róluk – a lovagokról – rajzolt Juvenalis kíméletlenül sötét képet: ilyen ülőhelyen, mondja, nem tapsolhat más, csak „kiérdemesült kisvárosi cirkuszszolgák, csupa dagadt képű alak, akiket a közönség annak idején úgy ismert, mint a rossz pénzt", továbbá kerítők és lanisták fiai meg fodrászlegények, akik viszont kivételes gazdagságukat „a ma ismert legbiztosabb módon, egy gazdag öregasszony valagán át" szerezték.

De hagyjuk is a gazságaikat, aljasságukat. Elég csak rájuk néznünk. Ujjuk izzadságtól és zsírtól csepeg, bármennyire gondozzák is egyébként a bőrüket. Kezükön a legdrágább köves gyűrűk sorakoznak, nem ám a jobbjukon, ahol a régi rómaiak hordták a gyűrűt, hanem a balon, nehogy a jobb kézre húzva netán megsérüljenek a drágaságok: amikor kezüket a fejükhöz emelik, a sok ékszer tar koponyán villan meg, mert ezek az urak odáig jutnak el a sztoikusok majmolásában, hogy borotváltatják a fejüket, viszont szakállat növesztenek,

A nimes-i amfiteátrum. A képen jól megkülönböztethető a podium és az emeletek (moenianumok), ahol a nézők társadalmi helyzetük szerint foglaltak helyet (Jean Dieuzaide felvétele)

következésképp „a hajuk rövidebb, mint a szempillájuk", ahogy Juvenalis megjegyzi. Mások, ellenkezőleg, nem röstellik festetni a hajukat, vagy parókát hordani: nem csoda hát, hogy az arcuk, a megjelenésük egyszerre emlékeztet a jósra és a henteslegényre. Még a gladiátornak is, aki lenn a porondon a hálót kezeli, több nemes vér folyik az ereiben, mint az összes egybegyűlt szenátornak, vagy akár a játékot adó uralkodónak. Nézzük csak, hogyan jelent meg Caligula a nyilvánosság előtt: Venusnak öltözve, futársaruban – máskor női cipellőben –,

mellén pedig Nagy Sándor vértjével, melyet külön erre a célra a sírból vétetett ki, és a diadalmenet jelvényeivel cicomázott fel – afféle rendjelül.

Nézzük most már a főrangú feleségeket, akiknek az a megtiszteltetés jár, hogy a Vesta-szüzek mellett ülhetnek. Cseppet sem kérdéses, vajon látni vagy magukat láttatni jöttek-e el. Hordágyon érkeznek, félig lefátyolozva, „nehogy minden szem rajtuk legeljen", ügetve hozza őket nyolc szír, izmaik játszanak a vörös dolmány alatt; fehér tunikás afrikai fullajtárok járnak előttük. Ezekből a mozgó palotákból hamvas szőkén száll ki az a nő, akit a hatodik órában még barnán láttak – de e pillanatban éppen a germán nők vannak divatban –, és frizurájának tornyozata oly bonyolult, akár a Colosseum alépítménye. Egész vagyont hord magán, tíz fontot is nyomó karkötőket, drágaköveket, melyek közül egyért is meg lehetne vásárolni Itália jókora darabját. Olguniának viszont az értéktárgyai is a kölcsönzőből jöttek, akárcsak a többi holmija: a ruhát, kíséretet, barátnőket, dajkát és szobalányt mind bérbe vette e nagy napra. Csak a kenőcsök, melyek több rétegben terültek szét az arcán, csak azok valók a saját szekrényéből.

Az efféle közízléssértés hétköznapos jelenség volt, tehát nyilván a Colosseum lépcsőin is feltűnt, de inkább a gesztusokban, mint a magatartásban, inkább a személyekben, mint az öltözékükben. A nők itt legalább kíséretük gondjára hagyták az apró szelídített kígyókat, melyeket néha a nyakuk körül viseltek, azzal az ürüggyel, hogy frissít; és a ferde hajlamú férfiak is szögre akasztották áttetsző tunikájukat, pedig egyesek még a törvény előtt sem átallottak abban megjelenni.

Mert a küzdelmek vallásos jellege – ha a kor nézőserege számára már csak halvány emlék volt is – mégis bizonyos tiszteletet parancsolt, és tiltotta a túlságosan feltűnő kilengéseket – ezek a különc császárok és kegyeltjeik részére voltak fenntartva. Nem szabad eltúlozni a szenátus és a lovagrend hitványságát sem; igaz, mikor Vespasianus, épp a Colosseum építése idején, feltöltötte a Julius–Claudius dinasztia jóvoltából

erősen megtizedelt lovagrendet, tömegestül választott ki olyanokat, akiknek társasági múltja korántsem volt fényes; de ha ezek mind magukon hordták is az újgazdagság bélyegeit, a söpredékké züllés, amit Juvenalis a szemükre vetett, bizonyos mértékig a szónoki túlzás és az osztály-előítélet rovására írandó.

Egyelőre a nézők figyelme megoszlott a notabilitások jöttét kísérő sürgés-forgás és az utcán vásárolt programfüzet *(libellus numerarius)* között. A füzet feltüntette a délutáni viadalokon fellépő gladiátorok névjegyzékét, de nem adta meg, milyen párosításban fognak küzdeni. Éppen az volt a fő kérdés, kivel kerül szembe ez vagy amaz a bajnok, ez adott élénkséget, pezsgést a társalgásnak, ez ösztökélt vitákra és fogadásokra.

MÍG EGY KÉSVE ÉRKEZŐ A HELYÉRE JUT

A lépcsőkön hemzsegő tömeg a bevonulásra várt, a mészkővel kikövezett téren át, ahol nemrégen a nyitásra várók tolongtak; már csak az utolsó nézők siettek a bejáratok felé; a határkövek közé fogott tér akár egy puszta szobortalapzat, mely fölé a Colosseum tömege tornyosul. „Amfiteátrumot is láttam" – meséli Calpurnius parasztja, aki még nem mozgott otthonosan a lépcsőkön, s nem is vált „érzéketlenné, mint a kocsitengely fája": „Irdatlan gerendákból összerótt építmény, felért egészen a fellegekig, és úgy tűnt, fentről néz a Tarpejus-hegyre... Akár egy hegylánc, melynek lejtőin itt is, ott is erdőségek húzódnak, s hullámos ívei között völgyet hordoz..."

A vidékiek és idegenek kábult csodálata – ami a rómaiak számára mulatság és rosszul palástolt gőg forrása volt – nem csupán az effajta építkezésnek szólt, mert ilyesfélét még szerényebb városokban is láthattak; nem is a Colosseum különlegesen impozáns méretei váltották ki (magasság 57 méter, kerület – egyébként körhöz közelítő ovális – 527 méter). De a legtöbb amfiteátrum építésekor szemlátomást arra törekedtek, hogy

A legnagyobb római amfiteátrum: a Colosseum (Boudot-Lamotte felvétele)

minél ötletesebben kiaknázzák a terep adottságait, és ha nem vájták is az egész amfiteátrumot sziklakatlanba, mint a sutriumit, vagy egy patakvölgy két oldalába (a patakot persze elterelve), egy-egy hegy- vagy dombhajlatot sokhelyt figyelembe vettek a tervezésnél, s a horpadások lejtős oldalait is felhasználták. Így jártak el többek közt Paestumban, Pozzuoliban és Pompejiben. Ez a megoldás, bár vidéken korántsem vált általánossá, mint a két legszembetűnőbb ellenpélda, az arles-i és nîmes-i amfiteátrumok bizonyítják, jelentős megtakarítással járt, mert egyszerűsítette az építészeti együttes egyensúlyának problémáját, másfelől pedig a szükséges szerkezeti elemek mennyiségét is csökkentette, annál nagyobb mértékben, minél inkább belesimultak az épület tervezett körvonalai a térbe. Paestumban például csak a felső részhez kellett anyag, az alsó rész lépcsőit a talajba vágták.

De ha a költségvetés nyert is ezeken a megoldásokon, a szépérzék aligha talált bennük örömet, hiszen az olyan amfiteátrum, mely eltörpül a fölébe emelkedő magaslatok között, vagy elvész a köréje hintett építmények tömkelegében, nem egyéb közönséges haszonépületnél, bekebelezi, többé-kevésbé elszürkíti a város.

A Colosseum viszont a Velia, a Coelius és Esquilinus közötti mélyedésben épült, Nero egykori aranyházának helyén, miután a Flaviusok építészei kiszárították, feltöltötték és megszilárdították a talajt. Az épület itt szinte kirobbant környezetéből, 57 méter magas külső fala minden irányból jól látható volt, és elsősorban mint műalkotás hatott. Ha el akarjuk képzelni az egykori látvány nagyszerűségét, azt se felejtsük el, hogy a Colosseum nem szürke volt, mint ma, hanem egyöntetűen fehér, hiszen az épületnek ehhez a részéhez kizárólag tiburi mészkövet használtak; a kő fehér ragyogását csak kiemelték az árkádok árnyékrései. De gondoskodtak arról is, hogy a díszítés ne legyen egyhangú és hatásromboló. A homlokzaton négy oszloprend futott körbe, fölfelé haladva egy dór, egy ión és egy korintusi. A három alsó oszloprendben nyolcvan

A pozzuoli amfiteátrum (Boudot-Lamotte felvétele)

A veronai amfiteátrum caveájának részlete, jelenlegi állapotában. A cuneusok ék alakú szektorait a vomitoriumok, a nézők egy részét az amfiteátrumba bocsátó kapuk és az őket összekötő kis lépcsők, a scalariumok határolják (Boudot-Lamotte felvétele)

féloszlop és ugyanannyi boltív váltja egymást; a második és harmadik rend ión és korintusi oszlopai között – átmérőjük majdnem egy méter – talapzaton álló szobrok nyúltak a körülbelül 6,5 méter magas ívmezők csúcsáig. Ezeket az álló alakokat jól kiemelte a boltívek árnyas háttere, és az épületet szegélyező kettős soruk hatásosan törte meg a kő egyhangúságát. A császári bejárat feletti boltívet quadriga díszítette; külön hangsúlyt adott ennek a résznek, hogy itt féloszlopok helyett teljes oszlopok állottak. A negyedik oszloprend fala tömör, oszlopok helyett egyszerű pilaszterek díszítették; minden második pilaszterközben négyszögletes ablakocska volt, egy magasságban, összesen negyven, s két-két ablak között egy kerek pajzs *(clipeus)*, melyeket talán Domitianus tétetett oda; mindegyik ablak fölött három-három párkányon árbocok emelkedtek, túlnyúlva az épület peremén, rájuk feszítették ki a *velariumot*, mely a nézőket a naptól védte.

Az első rendnek nem volt más díszítménye, csak az árkádokkal váltakozó nyolcvan oszlop. Mindegyik árkád bejáratul szolgált, négy viszont, a nagy és a kis tengely két-két végén, egyedül a gladiátorok, a császár és az editor, a játékok elnöke részére volt fenntartva.

A néző tehát a többi hetvenhat árkád, vagyis a közönséges földi halandóknak szánt kapuk egyike felé irányozta lépteit. De nem akármerre ám! Minden boltív zárókövére szám volt vésve, mely még ma is látható. A néző kis lemezt tartott a kezében: ingyen kapta, akárcsak a gabonajuttatásra jogosító táblácskát. Többféle ilyen lemezkét találtak, de kétséget kizáróan mindegyiket a játékokkal kapcsolatban használták. Egyesek – a legritkábbak – igazi jegyek, megjelölték rajtuk a cuneust, a lépcsőt, sőt a helyet is, például: *Cun. VI In(feriori), (gradu decimo)VIII*, vagyis 6. cuneus, az alsó rész 10. lépcsője, 8. hely; így persze a jegy tulajdonosa pontosan tudta, melyik árkádon át juthat el a megjelölt helyre. A táblácskák nagyobb részén azonban csak a játékokra utaló jelenetek metszett ábrája látszik – gladiátorok, kocsisok, állatok –, vagy valami nagyon

általános utalás arra, hogy milyen fajta látványosság megtekintésére jogosítottak: pl. LUD(I) – „játékok", vagy DIES VENAT (IONIS) – „vadászati program". Egyesek feltételezik, és nem is ok nélkül, hogy a népet az amfiteátrumban tribusok szerint osztották szét, és mindegyik tribus meghatározott fajta lemezkét kapott; a lemez tehát jogot biztosított a belépésre és automatikusan kijelölte tulajdonosának helyét a cavea egy bizonyos részén. Rejtély, mire szolgáltak volna az árkádokra rótt számok, ha nincs a közönség elosztásának pontos rendje, amire már csak azért is szükség volt, mert ötvenezer embert kellett viszonylag rövid idő alatt elhelyezni.

Ha a néző északnyugat felől érkezett, előbb elhaladt Nero kolosszusa előtt – ennek a harminc méter magas szobornak minden negyed évszázadban más és más arcot adtak, alkalmazkodva a császári megalománia szeszélyeihez –, majd belépett az árkádok alá. Néhány méterrel arrább meredek lépcsőre talált, melyet a körfolyosók, más néven *ambulacrum*ok pihenői osztottak egymással szembe futó szakaszokra. Elhagyva a podiumot, illetve az első maenianumra nyíló második és harmadik ambulacrumot, továbbmászott fölfelé a félhomályban – a lépcsőkre ugyanis csak a második és harmadik oszloprend boltívei alól szűrődött fény – egészen a második oszloprend magasságáig; ott végre megtalálta annak a maenianumnak a *vomitorium*ait, ahová a jegye szólt. A vomitoriumok a maenianum bejáratai, a körbefutó ambulacrum különböző pontjairól rajtuk keresztül lehetett elérni a nézőteret szektorokra osztó kis lépcsőket. De talán nem is kellett ilyen magasra hágnia: voltak más vomitoriumok is, a maenianum közepe táján elhelyezett egyszerű nyílások, melyek közvetlenül a lépcsőkre nyíltak. Ez esetben a faragott lombokkal díszített balusztrád mértanilag zárt teréből – kezével esetleg megérintve a karfát alkotó szökellő nyulak valamelyikét – rögtön az elébb leírt nyüzsgő tömeg közepébe jutott, ahol egy *locarius*, a mi színházi jegyszedőink feladataival megbízott szolga vette gondjaiba.

A köztársaság idején a feszült várakozásnak ezek a percei módot adtak a népnek, hogy kinyilvánítsa a város előkelőségeihez fűződő érzelmeit. Nem is haboztak élni a lehetőséggel, és amikor valamelyik közismert személyiség megjelent a lépcsőkön, kitört a lelkesedés, vagy ellenkezőleg, a már-már zendülésizű hujjogás. Egyes napokon, olyik különösen népszerű *senatus consultum* bejelentése alkalmával, az egész gyülekezet kitörő lelkesedéssel éltette a szenátust; az ováció megkettőződött, valahányszor egy-egy szenátor lépett be az elzárt részbe; végül, mikor megjelent a konzul, aki az aznapi játékokat adta, az összes jelenlevő felállva és kinyújtott karral ünnepelte. Clodius viszont tekervényes mellékutcákon lopakodott a játékokra, és a palánkok alá húzódva, hirtelen bukkant fel a tömegben, mint aki befurakodik a sorban állók közé: amint észrevették, olyan hujjogás támadt, hogy a gladiátorok összerezdültek, és a lovak felnyerítettek ijedtükben. A lényegen nem sokat változtat, hogy Cicero – mert a történet tőle ered – a maga mentségére jóformán karikatúrává torzította a jelenetet. Aki különösképpen kihívta a közfelháborodást, azt nemegyszer elkergették a nézők, és szinte napirenden volt, hogy szervezett csoportok fütyüléssel, dobálással vagy megrendelt tapssal zavarták az előadást.

A császárság korára mindebből csak a taps maradt: a tapsoncok, hogy úgy mondjuk, hivatalos intézménnyé lettek. Előfordult ugyan, hogy a tömeg a hatalom ellen tüntetett, de csak nagy ritkán – bármit mondjanak is egyes szakemberek. A császár belépésének ünnepélyes pillanatában minden néző felkelt a helyéről, és állva üdvözölte az uralkodót. Kisvártatva megjelentek az amfiteátrumban a gladiátorok teljes díszben, arannyal hímzett vagy bíborszövetből készült chlamysba öltözve; felvonulásuk *(pompa)* külsőségeiben még fel lehetett ismerni az esemény vallási eredetét.

Egyébként azonban nem tudjuk, milyen forgatókönyv szerint játszódtak le a viadalok előjátékai. Lehet, hogy a gladiátorok mindjárt bevonulásuk után körbejárták a porondot, és a császár páholya elé érve, már ekkor elharsogták a híressé vált üdvözlést: *„Ave, caesar, morituri te salutant"* – Üdvöz légy, császár, a halálba indulók köszöntenek. De meglehet, hogy volt még egy felvonulás, alighanem a fegyverek kiosztása után, és a gladiátorok talán ennek során intézték a császárhoz baljós tisztelgésüket. Annyit mindenesetre tudunk, hogy az ünnepélyes bevonulás és az első összecsapás között két főbenjáró fontosságú műveletre került sor: a sorshúzásra és a fegyvervizsgára.

A látványosságon szereplő gladiátorok összlétszámát előre meghatározzák, az eddig föllelt programok egyike sem nevezi meg viszont a viadalra szólított párokat. Úgy tűnik, az utolsó pillanatban nyilvános sorshúzással döntötték el, ki kivel fog megküzdeni, s a sorsoláson az editor személyesen elnökölt, valószínűleg azért, hogy az esetleges csalásnak elejét vegye, amire a „pártok" létezése könnyen módot adhatott: a közönségnek ugyanis, sőt magának a császárnak is, megvoltak a szenvedélyesen támogatott, körülrajongott kedvencei. Egyesek a „kis pajzsok" pártján állottak, mint Caligula, aki a „thrákokra" esküdött, mások a „nagyokén"; a viadalok kimenetelére szokás volt fogadásokat is kötni.

Jó okunk van azt hinni, hogy a sorshúzáskor figyelembe vették az előadáson fellépő gladiátorok tapasztaltságát és fegyvernemét. Nem lett volna értelme, hogy a porond veteránjait győzelmet még sosem aratott kezdőkkel állítsák szembe. Egyébként a gladiátorok maguk is szégyenletesnek tartották volna, ha nem egyenrangú ellenfelet kapnak. Egy pompeji falon talált humoros rajz kigúnyolja ezt a szabályt: az egyik felvázolt gladiátor, egy Antigonus nevezetű retiarius, kétezerszáztizenkét győzelmet számlál – ennyit elérhetett egy kocsihajtó, de egy gladiátor esetében a szám merő képtelenség –, ellenfele, Superbus viszont csak egyet. A jelenetet kísérő felirat

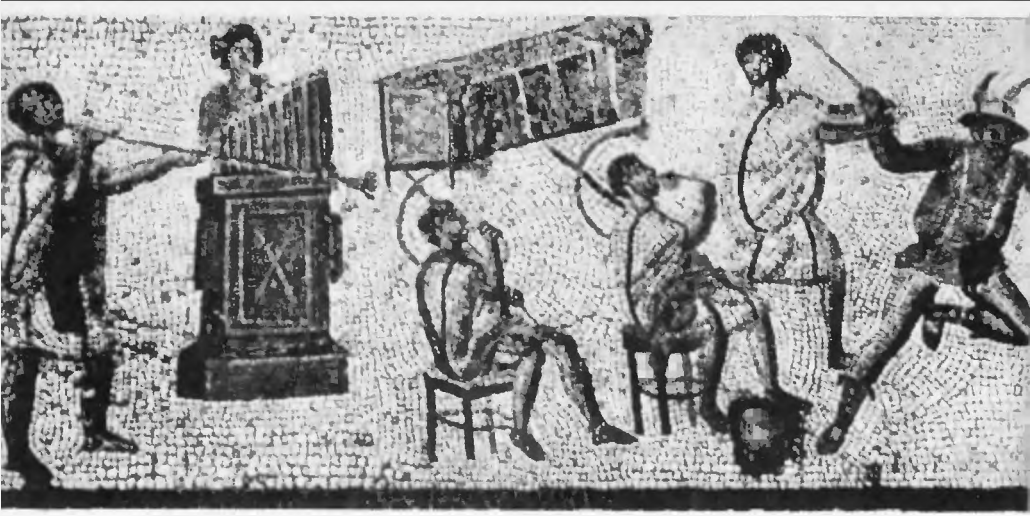

A viadalok zenekíséret mellett folytak; a zene szerepe az volt, hogy kiemelje a küzdelem egyes fázisait (mozaik a zliteni villából a tripoli múzeumban; Boudot-Lamotte felvétele)

szerint a lanista, akit a két küzdő fél mellett ábrázol a kép, így szól a küzdőkhöz: „Na, gyerünk!", és buzdítását nehéz nem ironikusan értelmezni.

A *probatio armorum*, azaz fegyvervizsga az editorra, vagyis esetenként magára a császárra hárult, bár megtörtént, hogy egy-egy jeles vendég javára lemondott róla. Elvben ennek a vizsgának is az volt a célja, hogy kizárjon minden szabálytalanságot, amely a küzdelem eredményét meghamisíthatta volna, de kérdés, hogy a küzdők érdekeinek védelme helyett nem a becsapástól félő közönséget akarták-e megnyugtatni; a művelet ugyanis lényegében abból állt, hogy meggyőződtek a fegyverek kellő élességéről. Drusus, Tiberius fia például könyörtelenül elutasított minden fegyvert, ha akár parányi csorbát lelt rajta, végül egy különösen gyilkos kardtípust el is neveztek róla.

Miközben ezek a műveletek folytak, a porondon maradt gladiátorok ízelítőt adtak tehetségükből, mert most ott a nézők szeme láttán változatos bemelegítő gyakorlatokba fogtak, melyek egyben megkímélték őket a tétlen várakozás idegőrlő feszültségétől is. Fegyverkezelési ügyességüket fitogtatták, vagy valóságos árnyékvívást vittek végbe; egyesek földobták, aztán igyekeztek a lehető legképtelenebb módon elkapni a pajzsukat, mások a próbagerely elegáns kezelését gyakorolták; legnagyobb részük azonban már párba állva bemelegített, egyelőre tompa fegyverekkel. Néha amatőrök is csatlakoztak hozzájuk, hogy megcsodáltassák tehetségüket.

Mikor az elnök befejezte a fegyvervizsgát, a gyakorlófegyvereket harcfegyverekkel cserélték fel, és a trombiták megadták a jelt az igazi összecsapásra.

2. A PORONDON

A porond 85 × 53 méteres homokterén felállt az első pár gladiátor: a lépcsőkön hemzsegő tömeg szikár árnyékuk fölé tornyosult. Először az arcukat teljesen elfedő sisak vonta magára a figyelmet: szinte vetekedtek cicomában és bonyolultságban. A két harcos külseje különben teljesen eltérő volt: egyiküknek a testét, a mellkasa kivételével, mindenféle fém- és bőrdarabok borították, bal kezében viszont csupán kis méretű pajzsot tartott; a másik csaknem meztelen volt, de hosszúkás, domború pajzsot egyensúlyozott, mely szemből nézve csak a fejét és az alsó lábszárát hagyta szabadon. Az első gladiátor a *thrákok* csoportjába tartozott: ők Sulla idejében jelentek meg először Rómában. Vörös *subligaculum*ot, ágyékkötőfélét hordott, melyet öv *(balteus)* szorított össze a derekán. Lábszárát fém félhengerek *(ocrea)* védték. Ezeket úgy kötötték fel a lábszárcsontra, hogy a comb egy részét is fedjék. Csak a bal karja volt meztelen, mert azt védte a pajzsa: a jobb karján *manicát*, fémlemezekkel megerősített bőrujjat hordott. A fémlemezek egyike a keze fejét takarta, úgy, hogy csak az ujjak maradtak szabadon. Támadó fegyvere ezúttal nem az a furcsa, csaknem derékszögben megtört kard volt, amilyennel olykor a thrákok harcoltak, hanem elég rövid, sarlószerűen görbe szablya, a *sica*.

A másik gladiátor az Augustus korában még *szamnisz*oknak, később *oplomachos*oknak nevezett harcosok csoportjába tartozott. A névváltozás oka talán az volt, hogy sértő lett volna gladiátorokat a latin közösségbe már régen beolvadt nép nevével illetni, vagy talán az, hogy ez a csoport voltaképpen megszűnt, és helyette két specializáltabb gladiátortípus jelent meg: a *secutor*ok, a *retiarius*ok szokásos ellenfelei, és az *oplomachus*ok, akiket a thrákokkal állítottak szembe. Egyazon csoportba tartozó két gladiátort ritkán hagytak összecsapni: elvégre minden fegyvernemnek megvoltak a maga sajátos védekező eszközei, technikája más volt, mint az ellenfeléé, s épp az adta a viadal érdekességét, ha nemcsak két ember, hanem két fegyverzet

harcát is jelentette. Így például az oplomachusról hiányzott a bonyolult vértezet, melyet ellenfele hordott, kivételesen magas pajzsa viszont – ebben is különbözött elődjétől, a szamnisztól, mert az ő pajzsa még kisebb volt – elegendő védelmet nyújtott; a bőr ágyékkötőn kívül nem is volt rajta más, csak egy ocrea a bal lábszárán, a csuklóján meg a jobb térdén és bokáján pedig bőrszalagok *(fasciae)*.

Nézzük hát a porondot! Az oplomachus jól megvetett lábbal várakozik, pajzsát olyan erővel szorítja melléhez, hogy mozdulata, bár a thrák várható rohamát sejteti, inkább támadóan, mint védekezően hat; jobbjával csípőjéhez szorítja kardját, melynek hegye közvetlenül a pajzs pereme mellett bukkan elő, úgyhogy ellenfele egyetlen összefüggő vonalat lát csupán testéből; mikor aztán a thrák, állmagasságban vízszintesen tartott pajzzsal, sicáját a combja előtt markolva feléje lódul, a támadást egész testének könnyed oldalmozdulatával védi ki. A tömeg értékeli a mozdulatot, helyeslően felmorajlik, és bár tudja, hogy a kispajzsúak ritkán győznek, a mesteri hárítás láttán már-már látni vélik a thrák vereségét.

De mindez előjáték csupán: a fegyverek most már jóval hosszabb menetekben csattognak, mindkét küzdő többször egymás után támad és hárít; cselek, egyidejű lerohanások, ügyes kitérések követik egymást. Leggyakrabban a test bal oldala forog veszélyben, hiszen a küzdő a pajzs miatt mindig szemből találkozik ellenfelével, ahelyett, hogy takarásba kerülne, mint a modern vívók. Ez az oka, hogy azok a gladiátorok, akik egyetlen lábszárvédővel voltak felszerelve, azt az egyet a bal lábukon hordták. Mégis, bármilyen heves is a küzdelem, a két gladiátor alig mozdul: mindkettő sok győzelmet szerzett már, és tapasztalatból tudja, hogy a fölösleges mozdulatokat kerülni kell. Látjuk, amint az oplomachus meggörbed, karját behajlítja, s pajzsát megfeszített bal térdének támasztva, kivillanni kész kardját a pajzs peremére helyezi; látjuk, amint a pajzsát egészen az álla alá húzza, hogy mint egy köténnyel, eltakarja vele egész testét, és fedetlenül maradt kardjával támad

A franciaországi Lillebonne mellett, Seine-Maritime megyében talált, gladiátort ábrázoló bronzszobrocska. Viselete a subligaculum (steppelt tunika), lábszárvédők, valamint a kardot forgató jobb karján a manica. Bal karját és törzsét pajzs védte (Musée des Antiquités, Rouen; Ellebé felvétele)

az ellenfélre. A thrák nem követi ezeket a mértani pontossággal kiszámított mozdulatokat; egy görög író, az epheszoszi Artemidórosz szavai szerint saraboló mozdulatokkal támad: egyszer egész törzsét jobbra veti, mintha csak le akarná kaszálni az oplomachust görbe tőrével, másszor szemmagasságban messze előre lendíti a pajzsát, hogy fegyverének szabad moz-

Római mécses. A jobb oldali gladiátor thrák: kezében sica; lábán a comb egy részét is fedő magas lábszárvédő. Ellenfele egy „nagy pajzsú" gladiátor (vienne-i múzeum, Isère megye, Franciaország; a múzeum felvétele)

gást biztosítson, és alulról fölfelé próbálkozik ismét; ismét máskor a penge kurta cikcakkban villog, miközben a pajzs elfordul, és csaknem vízszintes helyzetben simul a karra, olyannyira, hogy néhány pillanatig még belső oldala, a tartószíjak is látszanak. Megtörténik, hogy a két ember teljesen szimmetrikus helyzetben fordul egymással szembe, mint két összemarakodni készülő nagymacska.

De bármily fontos is az ügyesség és a technika, számba kell venni a kitartást is, mert nem mindegy, hogy az ember kibírja-e egész nap a tűző napon, az égető porban, saját vérében

Viadaljelenet római mécsesen. Jobbról egy thrák fenyegeti ellenfelét, aki nem adja fel a küzdelmet, bár pajzsát elvesztette (vienne-i múzeum; a múzeum felvétele)

ázva. Lehet, hogy az elviselhetetlen fáradtság okozta, lehet, hogy megbotlott valamiben, lehet, hogy az ellenfél súlyos csapásától egyensúlyát vesztette, mindenesetre a thrák földre rogy. Más időkben ezt bizony nem nézték volna el neki: Claudius császár ilyenkor mindjárt lefelé bökött a hüvelykujjával, s mielőtt a tömeg kimutathatta volna érzelmeit, máris kivégeztette a gladiátort, még ha véletlenül bukott is fel.

Alighogy a thrák elterül, a lépcsőkről egybehangzó kiáltás szakad fel: *Habet! Hoc habet!* (Ez megkapta! Ennek vége!) Nemsokára más, gyérebb kiáltások is belevegyülnek: *Mitte!*

(Hagyjad!), mert a thrák ügyesen esett, egyik kezével a háta mögött a földre támaszkodik, s fölemelt törzzsel – hogy ellenfelét távol tarthassa – folytatja a viadalt; bátorsága kivívja a nézők sajnálatát, akik már-már legyőzöttnek látták. De a thrák mást gondol: egy szökkenéssel talpra ugrik, erélyes elutasító mozdulatot tesz a tömeg felé, jelezve, hogy még nem „számolták ki", vagy hogy nem kér a sajnálatból – és újraindul a küzdelem, bár más ütemben: az oplomachus a tömeg bátorítása közepette erősen szorongatja ellenfelét, aki már alig áll a lábán, csakhamar nekiszorul a podium falának, és csupán arra képes, hogy a rámért csapásokat elhárítsa.

Egyszerre a thrák félreugrik, eldobja pajzsát, és bal kezének egy ujját a nézők felé emeli, jelezve, hogy nincs ereje a további harchoz: a nézők kegyéhez fordul. Könyökéről kétoldalt patakzik a vér leeresztett karján, onnan nagy cseppekben a lábszárvédőjére hull, mintákat rajzolva a lábszárvédőt díszítő arabeszkek közé: bal mellbimbója fölött egy másik vágás éktelenkedik, melyet eddig eltakart a pajzs. Az oplomachus, kardját még fenyegetően kinyújtva, megtorpan, és a játékelnök, az editor páholya felé fordul – ez alkalommal maga a császár tölti be ezt a tisztséget –, hiszen elvben az editor dönti el, hogy a legyőzöttet sértetlenül elbocsátják-e *(missus)* vagy ott helyben megölik.

Igaz, egyes császárok, mikor saját nevükben rendeztek játékot, nem haboztak ezzel a joggal visszaélni: akad rá példa bőven. Az ok részben kegyetlenségük volt, mint Claudius esetében, aki rendszeresen megölette a retiariusokat: a retiariusok ugyanis, sisakjuk nem lévén, fedetlen arccal haltak meg, és vonásaikon követni lehetett a haláltusa minden kínját; részben a szurkolószenvedély, már akár a nagy-, akár a kispajzsúak oldalán, olykor meg valami gyilkos humor, mint Caracallánál, aki egy napon az életéért könyörgő gladiátornak így felelt: „Menj, könyörögj az ellenfelednek!" Legtöbbször azonban az editor kikérte a nézők véleményét, aztán az ő döntésük szerint ítélt. Miközben ez a rövid tanácskozás tart, a thrák

Római mécses, két ember néz farkasszemet rajta, akár az ugrásra kész állatok. A mécses alján felirat: „Acuvius legyőzte Hermerost" (British Museum, London; R. B. Fleming felvétele)

a földre veti magát *(decumbere)*, ráül egyik sarkára, és úgy marad mereven, kezét a háta mögött összekulcsolva, lehajtott fejjel; többé nincs joga fegyvereihez nyúlni, ha pedig a legkisebb mozdulattal is megszegné ezt a szabályt – mint az a Suetonius emlegette, csoportviadalban részt vett retiarius, aki hüvelykujjának felemelése után újra szigonyt ragadott, hogy lemészárolja ellenfelét –, szerencsétlenséget hozna a nézőseregre.

A nézők véleménye megoszló: egyesek a kegyelem jeléül felemelik a kezüket, mások lefelé fordított hüvelykükkel *(pol-*

lice verso) a vesztes kivégzésére szavaznak. Ilyen esetekben a döntés rendszerint nem önkényes kegyetlenségen alapul: nagyon szigorú igazságérzet diktálja, úgy is mondhatnánk, valamiféle „sportszerűség". Ha a gladiátor gyávának mutatkozott, vagy csak tessék-lássék, különösebb akarás nélkül harcolt, a szórakozásában megrövidített tömeg ezt személyes sérelemnek könyveli el, és ragaszkodik a halálos ítélethez; ha viszont sokáig bírta, minden erejét beleadta a küzdelembe, és kivételes vívóerényeket csillogtatott, s különösképpen, ha vereségében a balszerencse játszotta a főszerepet, a legyőzöttnek sok esélye van rá, hogy ép bőrrel megússza.

Talán rosszul tette a thrák, hogy előbbi fölényes tiltakozásával a küzdelem hosszabb, hevesebb folytatását hagyta remélni; egyébként is, kétes esetekben a legcsekélyebb mellékkörülmény is egyik vagy másik oldalra billentheti a mérleget; az első küzdelmek során a tömeg még vérszomjas, követelődzőbb mint késő délután. Az editor, megállapítva, hogy a halált jelentő szavazatok többségben vannak, határozott mozdulattal a föld felé böki hüvelykét, és odakiált az oplomachusnak: *Jugula!* (Öld meg!). Ettől a pillanattól kezdve a két gladiátor mozdulatai, mint valami szertartásban, úgy fonódnak egybe: a győztes otthagyja pajzsát, és karddal a kézben közelebb lép, miközben a thrák, aki idáig meg sem mozdult, guggoltából fél térdre emelkedik, s támasztékul, közvetlenül a térd fölött, megragadja hóhérja lábát; a másik viszont szabaddá vált karját feléje nyújtja, nekifeszíti a sisakjának, hogy a thrák feje ne mozdulhasson – és kardja máris áldozata torkába mélyed, közvetlenül a sisakrostély alatt, melyet nem hosszabbít meg semmilyen védőgallér.

A gladiátorokat ugyanis éppen úgy megtanították meghalni, mint harcolni. A közönség nyilván az önfegyelmet becsülte a legtöbbre, ha a halálra váró harcos legapróbb mozdulatainak is tökéletesen ura maradt. Ha egy gladiátor erre nem volt képes, nemcsak önmagára, de az egész közösségre szégyent hozott, mert a nézők úgy érezték, őket is sérti, őket is lealacso-

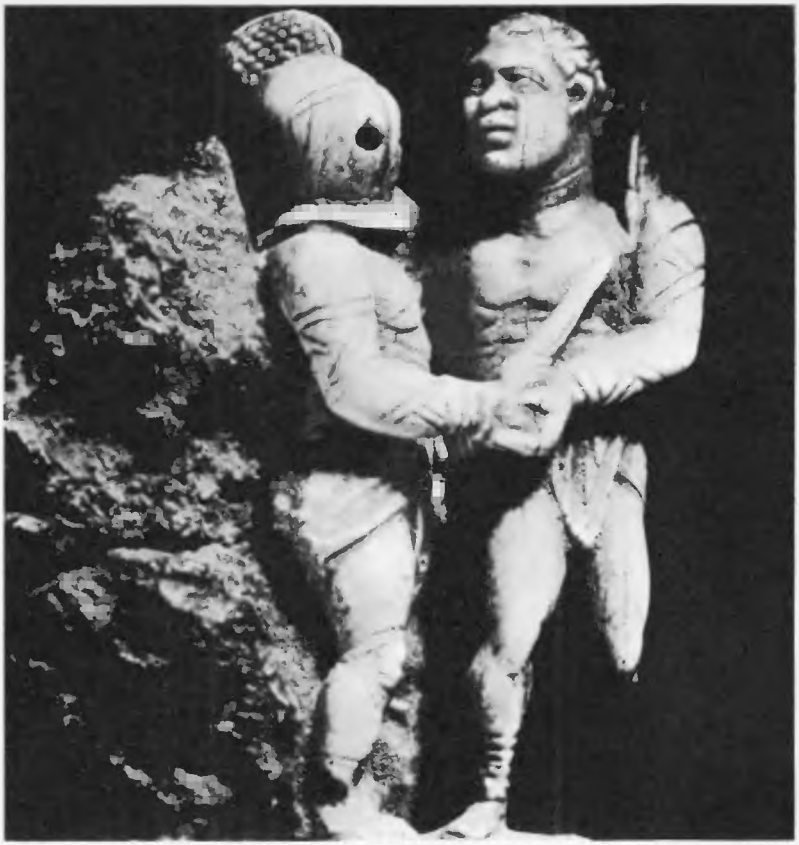

A halálos döfés. A legyőzött nem hord sisakot, tehát retiarius. Elefántcsont faragvány (Musée Romain, Avenches, Svájc; Bersier felvétele)

nyítja gyöngeségével. Cicero szerint „gyűlöljük a gyenge, a könyörgő gladiátorokat, akik kinyújtott kézzel kunyerálnak az életükért". A bátorság önmagában nem elég. Cicero és Seneca is különös nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a közönség megbecsülését csak az a gladiátor érdemli ki, aki az utolsó pillanatban is úrrá tud lenni reflexein: kezét nem kapja a kard

vagy az arca elé, nem húzza be a nyakát, nem rándul össze, s a fejét sem húzza gyámoltalanul félre. Értenie kell hozzá, hogy izmaira ráparancsolja az alapszabályt, melyet a lanista annyiszor darált el a gyakorlaton: odatartani a torkot az ellenfélnek; ha kell, nyakhoz illeszteni a kardot, mely a fáradtságtól reszket a győztes kezében, és végül, ahogy Cicero mondja, „teljes testtel" fogadni a döfést. A gladiátorok feltett sisakkal haltak meg; ha levetik, a saját emberi arcukat mutatták volna, a játékot rontva el vele: a közönség nem azonosulhatott volna a küzdőkkel, ami pedig kétségkívül a viadalokat kísérő érzelmek legfőbb forrása volt.

A kegyelemdöfés után a legyőzött lassan visszahanyatlik, de azért kinyújtott karral, széttárt tenyérrel távol tartja magát a földtől: másik keze jobb combjába kapaszkodik, mely mellé a bal lábszárát is szorosan odahúzza. Mellét előreveti, és jobbra hajtja, feje lecsüng; így hal meg, akár a fáradt utas, aki ledőlt egy percre a fűbe, és csak a fáradtsága nem hagyja felkelni. Alig tüntetik el a holttestet, máris két thrák nyomul be, az elébb leírt ceremónia szerint. Fegyverzetük mindenben megegyezik az imént elesettével, csak a sisakjuk más, mert nincs ellenzője, a gallérja viszont feltűnően széles. Bármilyen hevesen vagdalkoznak is, sem a kardok csattogása, sem a teljes lendülettel egymás pajzsára mért csapások nem rejtik el sokáig a közönség elől: a két harcos kíméli az ellenfelét, hogy önmagát megkímélje. S ami a középszerűség netovábbja – már akár hirtelen szeszélyből, akár, hogy a harcnak gyorsan, kockázatmentesen véget vessen –, az egyik megkísérli vívótársát fejen sújtani. Ezt a fogást pedig tiltják a szabályok.

A gladiátorok védőfegyverzetét ugyanis nagyon határozott elvek szerint, céltudatosan úgy állították össze, hogy védje azokat a testrészeket, ahol akár könnyű sérülés is jelentősen csökkentené a harcos küzdőképességét, vagyis megakadályozná őt technikai tudása kifejtésében. A védelmet azok a fém- és bőrdarabok szolgálják, melyek a kart és lábszárat fedik, elsősorban az ízületeknél, de beburkolják a fejet is, ahol a

A viadal vége. Újonnan fölfedezett pompeji freskó (Boudot-Lamotte felvétele)

legkönnyebb csapás is végzetes lehet, még mielőtt igazi küzdelemre kerülne sor. Így végeredményben csak a törzs hozzáférhető; a gladiátor névre érdemes harcosnak ezt a testfelületet kell az ellenfél pajzsa mögött eltalálnia. A cél nem a másik lekaszabolása vagy brutális megölése, hanem az, hogy a harcos győztesen állja ki a küzdelem próbáját.

A közönség tiltakozása rákényszeríti a thrákot, hogy felhagyjon tisztességtelen próbálkozásával: a küzdelem folytatódik, ugyanolyan lagymatagon, mint eddig. Máris árad a becsmérlés a lépcsőkről: „Úgy verekszenek, mint az iskolások!" „Akárcsak a kiscsirkék!" „Akit vadállat elé vetnek, még abban is több a lelkesedés!" „Összerogyna, ha ráfújnának!" „Nini, iksz-lába van!" Az ismétlődő megtorpanások láttán a megvetés csakhamar haragnak ad helyet, és a tömeg, Seneca fogalmazása szerint, „nézőből ellenféllé válik". A gyönyörűségétől megfosztott királyi nép toporzékol, akár a kisgyerek; s mert úgy gondolja, hogy a küzdők gyávaságukkal megsértették, hangosan kiáltozva követeli az ilyen esetekben szokásos büntetést. Most lép közbe a lanista, ő a tulajdonosa annak a gladiátorcsapatnak, melyet az editor aznapra bérbe vett. Néhány kurta parancsot oszt, s a megfelelő alkalmazottak, kezükben ostort vagy tűzben izzított vasat lóbálva, máris a thrákokra vetik magukat, a tömeg soraiban pedig harsog a buzdítás, hogy csak üssenek, égessenek bélyeget csupasz testükre (bár valójában ezt az eljárást elítéltek számára tartották fönn, és gladiátorokkal szemben csak nagyon kivételes esetekben alkalmazták). De ilyen módszerrel sem lehet bátorságot önteni abba, akit jobban kimerített a félsz, mint a fáradtság. Valóban, ahogy az imént mondta az egyik néző: „igazi gyáva kukacok ezek". Alighogy félszegen újra vívni kezdenek, az egyik thrák eldobja fegyvereit, és hanyatt-homlok futásnak ered. A másik utoléri, és nekiveselkedik, hogy leszúrja, be sem várva, mit ítélnek a nézők. A lanista tehát újra közbelép, hogy megakadályozza ezt a tisztességnek és hagyománynak egyaránt ellentmondó tettet.

Persze a tömegnek esze ágában sincs, hogy kíméletes legyen

a kegyelemért könyörgő vesztessel, a győztes alávaló mészáros-igyekezete pedig betetőzi fölháborodását, és már csak azt sajnálja, hogy őt is nem ítélheti halálra. A legyőzött egy kartársa esetleg majd a falba vés a kaszárnyában egy szűkszavú vagy gonoszan pontos feljegyzést, olyanfélét, amilyet Pompejiben találtak: „Polycarpus megfutott", „Officiosus megszaladt november 6-án, Drusus Caesar és M. Junius Norbanus konzulsága alatt." Az izgalom még a Vesta-szüzeket is elragadja: egyikük szinte őrjöngve számolja a csapásokat, fel-felemelkedve, valahányszor a kard behatol a kiszenvedő thrák húsába.

A HALOTTAK ELSZÁLLÍTÁSA

A hüvelykjét lefelé fordító tömeg egetverő kiáltozását izgatott véleménycsere kusza moraja követi, amit csak ritkán szakítanak meg hangos szóváltások vagy a győztesre fogadók örömkitörései. Vége a merev figyelemnek: széles taglejtések és általános fészkelődés váltja fel a látványosság hosszan tartó feszültségét. A nyelvek megoldódnak, a lábak mozgolódnak a kopott kövön, ahol a névtelen sarutalpak két kis vályút súroltak ki: a meggémberedett tagokban megint elevenen lüktet a vér. Itt az ideje rendreutasítani azt a kellemetlen alakot a hátsó sorban, aki a küzdelem alatti izgalmában jó mélyen az előtte ülő bordái közé nyomta a térdét (nyomhatta, mert itt, akárcsak Pompejiben, az üléseken nincs támla), vagy elhárítani a bizalmaskodó szomszéd útban levő karját, vállát – hiszen könyöktámasz sincs egyik oldalon sem.

A szünetekben az amfiteátrumban nem folynak olyan gáláns kalandok, intrikák, mint a cirkuszban. Emlékezzünk rá, hogy a nőket eredetileg be sem eresztették a gladiátorlátványosságokra. Később ez a tilalom kikopott a gyakorlatból – akárcsak a fényűzési törvények, melyekkel az előkelő asszonyok mit sem törődtek –, s a kialakult új szokást nem szabályozta semmilyen előírás; afféle édes rendetlenség kapott lábra, Suetonius

szavai szerint, „a legteljesebb zűrzavar és gátlástalanság". De a közismerten szigorú Augustus itt is, mint másutt, rendet csinált. Egy sor intézkedéssel elválasztotta a katonákat a néptől, a házas plebejusok számára külön lépcsőket jelölt ki, nemkülönben a *toga praetextát* hordó fiatalok számára is; az ő tanítómestereik céhbeosztásuk szerint a szomszédos szektort foglalhatták el. S mindennek tetejébe a nőket, akik addig a küzdelmeken a férfiakkal összevegyülve vettek részt (a Vestaszüzek között helyet foglalni jogosult magisztrátusfeleségek kivételével), a legfelső lépcsőkre, a harmadik maenianumba száműzte, a terasz alá. A nézők tehát kénytelenek szép szabályosan elrendeződve forgolódni, csevegni a helyükön.

Már megfeledkeztek a porond közepén heverő tetemről. Egyik-másik gladiátor úgy nyugszik a vérével szennyezett homokon, mintha egy boldog éjszaka álmát aludná. Az ókorból ránk maradt ábrázolásokon a halott gladiátorok elnyúlva látszanak, kétfelé rándult lábbal; fejük félrecsuklik, egyik karjukat messzire kitárják, mintha még most is jó mélyeket akarnának lélegezni: az egyik kinyílt kézben még ott a kard markolata, a kard pedig – mintha így volna rendjén – az elesett tarkója alatt nyugszik. A másik kar a test mellé simul, és a köpenyére kényes utas mozdulatával ölel át egy felcsavart darab kelmét, a ruha széle kissé ráborul a combra is; a mellkas izmainak tömege, az utolsó lélegzettől még domborúan, a hátrabicsaklott arcél fölé emelkedik, mely a hajzattal egybevegyült dús szakáll keretéből bukkan elő.

Mások, ellenkezőleg, igyekeznek testüket minél zártabb formába összevonni. A test tökéletes íve így holdsarlóra emlékeztet. Az egyik láb előrenyúlik, a lábfej az égnek áll. A másik a hashoz szorul, a lábfej a kinyújtott láb combja alá került. A fej békésen pihen a háromszög alakba hajtott könyökön, s a minden görcsösség nélkül zárt bal kéz az arctól néhány ujjnyira gyermeki védtelenséggel csüng le, a talajt alig érintve. Más holttesteket mintha brutálisan kettétörtek volna: teljes hosszukban elterülve a hátukon hevernek, de domború mell-

Gladiátort ábrázoló bronz kisplasztika (lectoure-i múzeum, Gers megye, Franciaország; Barbé felvétele)

kasuk fölött a fejük hirtelen kitér a test tengelyéből, és hevesen hátravetett karjukat követi, melyen még rajta vannak a földre terült pajzs szíjai. De egyikben sincs nyoma a visszataszító hullaernyedtségnek, és ez talán nem kizárólag a nemesítő művészi ábrázolás érdeme: az izmokba merevedve valami megőrződött abból a méltóságból és nemességből, mellyel a gladiátor a lanista tanítása szerint odatartotta a torkát legyőzőjének.

A győztes díjakkal megrakva eltűnik, és bevonul az arénába egy alak, aki mintha egy etruszk síremlék faláról lépett volna le. Derékba szabott tunika van rajta, és lágy bőrből készült puha, magas lábbeli. Arca nem is emberi: orra, akár a ragadozó madár csőre. Kezében hosszú nyelű fakalapács. Az etruszk Kharón ő, előtte halad társa, Hermész Pszükhopomposz, pirosra izzított *caduceus*t markolva, amelyet majd a legyőzött húsához érint, hogy meggyőződjék róla, csakugyan halott-e, vagy csupán elájult, illetve sebesült. A próba végeztével Kharón birtokába veszi a halottat, s ennek jeléül kalapácsával rácsap. Miközben az Alvilág ősrégi rítus szerint magáévá teszi zsákmányát, a *libitinarius*ok is végeznek a tetemek elhordásának prózaibb feladatával.

A halottakat többnyire hordágyon viszik ki, vagy ló vontatja el őket horgon a *porta Libitinaria* felé, hosszú barázdát szántva a homokba, melyet tüstént elsimítanak. A porta Libitinaria az amfiteátrum nagy tengelyébe esik, a vele szemben levő kapun át lépnek a gladiátorok porondra. Nevét Libitina istennőről nyerte, a halotti szertartás sehol sem kedvelt védnökéről. Eközben újabb rabszolgacsapat jelenik meg: egyesek, hogy elüljön a por, az oldalukon függő kis tömlőkből vizet szórnak szét, mások megforgatják a vér áztatta homokot, és eltüntetik az előző küzdelem nyomait. Nemsokára megint érintetlenül sima a porond, mintha mi sem történt volna.

A nézők felüdítésére az egész nézőtéren illatosított vizet permeteznek szét; a vizet csőhálózat segítségével a legfelső lépcsőkig fel lehetett nyomni. Csakugyan, a levegő fojtó és poros, ami jórészt a napsugarak elleni védőberendezéseknek köszönhető: a lépcsők napnak kitett részét ugyanis egy velarium vagy *velum* nevű sátorféle borítja, mely árbocokra erősített háromszögletű ponyvákból áll. Ahogy a nap fordul, az épület tetején kuporgó matrózok egy csigarendszer segítségével ezeket a ponyvákat is elmozdítják. A finom permet hűvössége enyhet ád a toroknak: íme, megszólalnak a trombiták, s csakhamar a küzdelmeket kísérő zenekar is rázendít.

A következő párbaj már az első pillanattól fogva egészen más képet mutat, mint az előzők. Az összecsapások rövidek, közéjük hosszabb menekülési szakaszok iktatódnak; ilyenkor, a hirtelen beálló csendben, a zenekar játéka különös, felkavaró erejű. Most bezzeg nem fütyülnek a nézők, mikor az egyik harcos futni kezd ellenfele elől a porondon át, fedetlen arccal és mezítláb, kinyújtott kezében Neptunus isteneihez hasonló háromágú szigonyt lóbálva. Most nincsen semmi szégyenletes a visszavonulásban. Ez a retiarius egyik, sőt, mondhatni, egyetlen védőfegyvere: nem hord sem sisakot, sem pajzsot, de még csak lábszárvédőt sem, melynek használata általánosan elterjedt a gladiátorok között. A retiarius felszerelése igen szűkös, ezért gyakran valami podiumfélére állítják, ahová a talajról két meredek deszka vezet fel, hogy ezáltal ellenfelével szemben helyzeti előnyhöz jusson. Így viszont a mozgékonyságát veszti el, pedig teste fedetlenségéért az kárpótolja – innen van, hogy a retiarius többnyire mégiscsak ellenfelével egy szinten harcol.

A visszavonuláson kívül egyetlen védekező eszköze a támadás: amint elég előnyre tett szert a futásban, hogy veszedelem nélkül megfordulhasson, újra vívóállásba helyezkedik: testét kissé balra dönti szigonya, melyet heggyel lefelé maga elé lendít, hogy ellenfelét távol tartsa; jobb kezében hálót pörget. De amint a hálót hirtelen mozdulattal kiveti, ellenfele lehajol, balján viselt pajzsát ugyanakkor szemmagasságba emeli: a már-már rátekeredő háló a pajzsról lendületet vesztve hull alá. A pajzs téglalap alakú és eléggé hosszú – a másik harcos ugyanis *secutor* (neve onnan ered, hogy „követnie" kellett ellenfelét), nem pedig a félig legendás *myrmillo* vagy *gallus;* egyébként a sisakdísze hal alak, olyasféle, amilyen olykor a retiarius vállpáncélját is díszíti, s ez ugyancsak a küzdelem szimbolikus jellegét hangsúlyozza.

A secutor, mihelyt a fémre csapódó szemek száraz koppanása tudtára adja, hogy megmenekült a hálótól, karddal a kezében

ellentámadást indít. Ezúttal a retiariusnak nincs ideje, hogy hálóját menekülés előtt újra megkaparintsa, ami pedig egy lépés a vereség felé, hiszen ez a fegyver, ha jól dobja, egymaga is eldöntheti a harc kimenetelét: a zsinórral, mely körbefut a hálón, és amellyel hibás dobás után vissza lehet rántani, az ellenfelet szinte rabul ejtheti, és ha nem sikerül is földre rántania, mindenesetre alaposan kibillentheti egyensúlyából, méghozzá egy olyan pillanatban, amikor épsége a gyors reflexeken múlik; mert ne záruljon be, boruljon csak vállára a háló, már nem védheti ki ellenfele támadását, legfeljebb ha van annyi szerencséje, hogy a kardot forgató keze szabadon marad.

Így hát fegyverének elvesztése a retiariust arra készteti, hogy taktikát változtasson: a szigonyt két marokra fogja; baljával egészen a hegy közelében, jobbjával a legvégén szorítja a markolatot; ebben a helyzetben a secutort először fegyverének teljes hosszával távol tartja magától, majd rátámad, a szigonyt erőteljesen lefelé vetve, mintha csak valami szörnyet akarna a földhöz szegezni; vagy ellenkezőleg, megkísérli a pajzs fölött elsiklatni, hogy az ellenzős sisakba akaszkodjék: de a sisak teljesen sima és dísztelen, nemigen kínál fogást. A secutor kardjával védi ki a csapásokat, ahelyett, hogy a pajzsát használná: talán attól fél, hogy az ellenfél egyik heves támadásánál a szigony csúcsa veszedelmesen meg talál csúszni a pajzs felületén: de másfelől szemlátomást az a szándéka, hogy a szigonyt kiüsse a retiarius kezéből. Van olyan merész, hogy ennek érdekében a pajzsát támadó fegyverként használja: elcsípve egy lefelé irányuló támadás pillanatát, a pajzsot a szigony homokba fúródott nyelére veti, és teljes súllyal ránehezedik, hogy kiszakítsa az ellenfél markából: emez most kénytelen egészen félrehúzódni, hogy elkerülje a kardot, mely a bal oldalát fenyegeti, s közben persze állnia kell a szigonyra nehezedő rettenetes nyomást is, tehát csak nagy üggyel-bajjal tud kitérni ellenfele elől: ily módon az összecsapások egyre inkább puszta erőpróbává válnak, ahol vas küzd vas ellen, és a fegyverek természete semmi előnyt nem ad a retiariusnak.

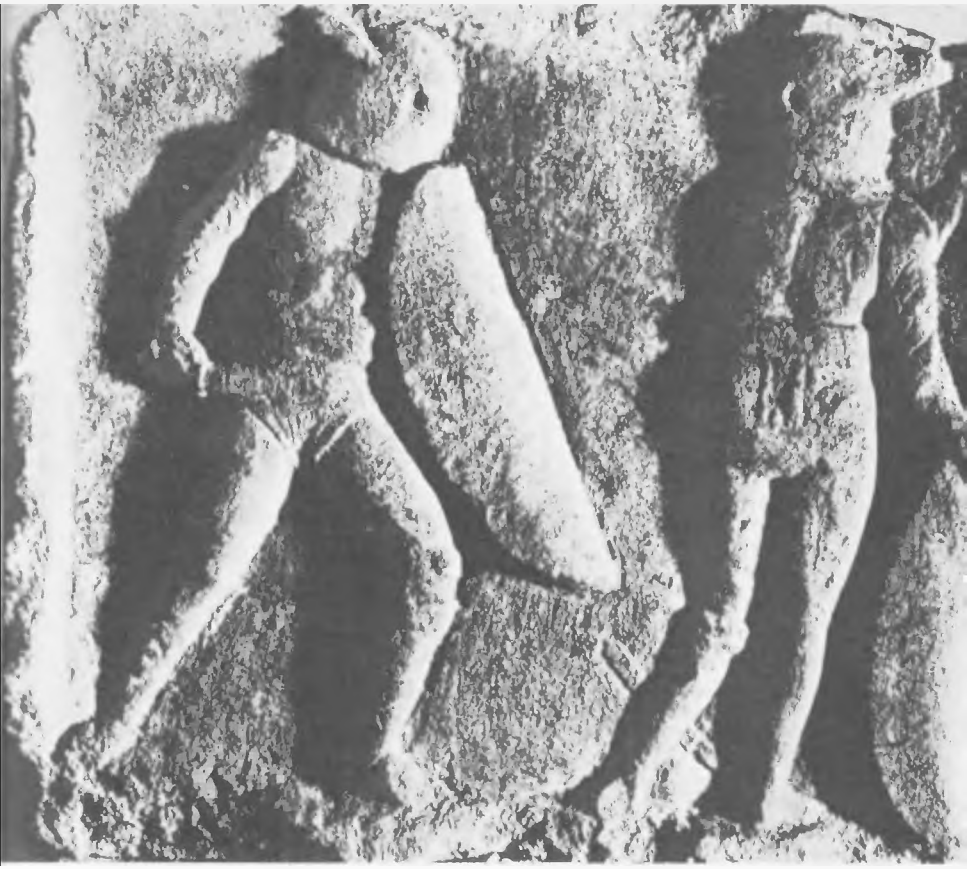

A viadal vége. Dombormű (Bonnefanten Museum, Maestricht, Belgium; F. Lahaye felvétele)

Ezért újra taktikát változtat: különveszi a tőrt, melyet eddig bal kézzel a szigony nyeléhez szorított, a szigonyt pedig jobb markába fogja: de mert így nincs előtte többé a nyél teljes hossza, hogy védené, mind nehezebben kerülheti el a test test elleni küzdelmet. Íme, balról kivédi az ellenfél egy csapását,

jobbról viszont teljes erejével megragadja a secutor pajzsát, s végül sikerül is kitépnie a kezéből, bár a nagy erőlködésben mind a két küzdő egyensúlyát vesztve a földre hemperedik, a szigony meg jó pár méterre elrepül. Nem is gondolnak rá, hogy fegyverüket visszaszerezzék: összekapaszkodva csúsznak-másznak a homokban, valami különös késpárbaj dúl közöttük. A tömeg odavan. A nézők mintha csak egyszerű eseményrögzítő készülékekké alakultak volna, minden mozdulatnál a képzelt szomszédok fülébe ordítva közlik az egész amfiteátrummal azt, amit bárki a saját szemével láthat: „Most lesújt!" „Elvétette a csapást!" Senkinek sem jut eszébe, hogy missiót követeljen, noha szemlátomást mindkét gladiátor megsebesült: halált akarnak látni, vagy legalább azt, hogy valamelyikük felemelje a kezét. Egyszer csak a secutor összeomlik.

Úgy lehet, a retiarius túllőtt a célon. A halálos csapás helyett beérhette volna annyival, hogy viszonylag súlyos sebet üt ellenfelén, vagy mozgásképtelenné teszi, de a felmentés esélyét azért meghagyja neki: ha a közönség ennyire belefeledkezik a küzdelem őrjöngésébe, hajlamos ugyan rá, hogy a nekihevült győztessel érezve lefelé fordítsa a hüvelykjét, a secutor bátorságát viszont talán mégis értékelte volna. Csakhogy van a gladiátoroknak egy régi mondásuk, felvésték a kaszárnyák falára is: *Ut quis quem vicerit, occidat:* „Ki kit legyőz, ölje meg!" Ezt a figyelmeztetést küldik a síron túlról azok a szerencsétlenek, akik egy napon megkönyörültek a kiszolgáltatott ellenfélen, hogy néhány évvel később, egy másik találkozó alkalmával éppen annak kezétől essenek el.

A győztesnek pálmaleveleket nyújtanak át, s ő a nézők felé integetve körbeszalad a porondon, aztán pénzjutalmat és értékes tárgyakat kap; Claudius alatt ez a jelenet nagyon családiasan zajlott le, mert a császár, ahelyett, hogy egyben adta volna át az aranyat, szerette boltos módjára egyenként beleszámolni a győztes kezébe; a tömegnek tetszett a jelenet humora. A győzelem azonban nem szabadítja meg a retiariust állapotá-

A háromágú szigony a secutor (a jobb oldali alak) ocreával (lábszárvédővel) védett bal lábszárát fenyegeti. Jobb karját, amelyet hirtelen mozdulattal kell felemelnie, ha el akarja érni ellenfelét, manica fedi. A retiarius bal vállát ráerősített fémdarab, a galerus védi az oldalcsapások ellen (a nennigi villa egyik mozaikja; a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

nak kötelmeitől: nemsokára újra meg kell jelennie a porondon – hacsak szerződése nem jár a végére, vagy ha a császár érdemeinek jutalmául nem javasolja idő előtti felszabadítását. Ilyenkor átadtak neki egy fapálcát, a *rudis*t, mely egyszerre volt

eszköz és szimbólum: a harcjátékban és olykor edzések alkalmával is gyakorlófegyvernek használták, de a *doctor* vagy a lanista, bírói és mérkőzésvezetői jelvényként szintén ezt tartotta a kezében, illetve dobta a harcosok közé, hogy szabálytalanság esetén elválassza őket. S utolsó viadala alkalmából, szabadulása és kiválósága bizonyságául, ugyanilyen rudist adtak át ünnepélyesen a győztes gladiátornak is.

Hosszú távon persze ezek a viadalok, minthogy ritmusuk és technikájuk alig változik, eléggé egyhangúak: így hát nemsokára olyan gladiátorok lépnek porondra, akik meghökkentő felszerelésükkel vonják magukra a figyelmet. Itt vannak először is az *essedarius*ok, akik harci kocsiból küzdenek: a kocsik forgolódását, kitérőit és hirtelen megtorpanásait a víziorgona futamai festik alá. Itt a harcos nem egyedüli ura életének, hiszen a gyeplőt tartó rabszolga ügyetlenkedése is veszélybe sodorhatja. Az *eques*ek, vagyis lovagok gazdag vértezetet, páncélt és combvédőt viselnek, fegyverük kerek pajzs és lándzsa. A *dimachaerus*ok pajzs nélkül, de mindkét kezükben karddal verekednek; végül a *laqueator*ok támadó fegyvere egy lasszófele: nekik, akárcsak a retiariusoknak, csaknem védtelenül kell állniuk az ellenfél kardcsapásait.

Ebben a vegyes társaságban régiségtárba illő kuriózumként megtalálhatók a Róma által hajdan legyőzött népek fegyverei és harcmódjai is. A leglátványosabb küzdő felek kétségkívül az *andabates*ek: ők vakon tapogatódzva harcolnak egymással, sisakjuk ellenzőjén ugyanis nincsen nyílás: Dezobry szerint „gépekre emlékeztetnek, melyeket belöknek a porondra és magukra hagynak": mégis, a harc kimenetelébe nemigen szól bele a szerencse, mert mindkettejük testét teljes hosszában láncing fedi, vagyis ha az ellenfélnek eszébe jut vaktában kaszabolni a levegőt, és közben valamelyik csapása netán talál, a létfontosságú testrészek akkor is sértetlenek maradnak. Megpróbálhatja ugyan az andabates, hogy ellenfelét félrevezetendő, olyan óvatosan mozog az arénában, mint a könnyűbúvár, aki nem akarja a halakat elriasztani: csakhogy a győzelem döntő eleme

A szigonyát vesztett retiarius ujját felemelve kegyelmet kér. A győztes secutor balkezes (colchesteri múzeum. Anglia; Boudot-Lamotte felvétele)

nem a ravaszság, nem is a szerencse, hanem az ügyes kardforgatás és az erő, mert győzni csak úgy lehet, ha a harcos az ellenfél vértezetének résére csap. Az andabatesek kikképzése tehát a kaszárnyában arra irányult, hogy ne csupán gladiátornak, hanem vaknak is beváljanak.

Vannak más fűszerek is, melyekkel a tömeg étvágyát ingerlik. A Colosseum porondján persze képtelenség hadseregeket felvonultatni, ahogyan a császárok máshol megtették, valóságos vérfürdőt rendezve: felvonultatnak viszont egy kisebb, azonos fegyverekkel ellátott gladiátorcsapatot egy eltérő fegyverzetű, de ugyanolyan létszámú másik csapat ellen, s ezek szabályos katonai alakulat módjára küzdhetnek: a harcosok fele, kezében karddal, ugrásra készen a bajtársai lábához térdel, azok pedig mögöttük állva fogadják az ellenfél rohamát. Vagy egyszerűen nem hagyják a győztes gladiátort levonulni a porondról: arra kényszerítik, hogy azonnal újabb, pihent és harcra kész ellenféllel vívjon meg, az eddig tartalékban tartott *tertiarius*szal vagy *suppositicus*szal.

További agyafúrt ötlet az a különleges harcmód, melyet Augustus annak idején kegyetlensége miatt betiltott, de aztán túlélte a császárt: a *sine missione* küzdelem. Viszonylag gyakran előfordult, hogy normális körülmények között mindkét gladiátor élve hagyta el a porondot, akár azért, mert a legyőzött kegyelmet kapott, akár, mert a hosszú, elkeseredett küzdelemben egyikük sem tudott döntő fölényt kiharcolni: ez nem volt ritkaság, mint Flamma gladiátor pályafutása is mutatja. Ilyenkor az eredmény *stantes missi*, azaz a küzdőket elbocsátják, bár még mindketten talpon vannak és harcolnak; természetesen mindkettejüknek jár a pálma is. A *munus sine missione* viszont azt jelentette, hogy nem adtak kegyelmet: minden küzdelem után hullának kellett a porondon maradnia, és az egész délután ismétlődő öldöklés valóságos vérfürdővé változtatta a munust.

Végül, ha a látványosság nagyon középszerűre sikerült, a közönség hangosan kiáltozva követelte híres, népszerű gladiátorok felléptét; voltak ugyanis, akik szabadulásuk után újra leszerződtek. Az ilyen bajnokok porondra küldése kisebb vagyonába került a császárnak, de nem tagadhatta meg, különben a nézők háborgó elégedetlensége lett volna a válasz. Végül tehát a délutánt olyan küzdelem zárja, melyben megcsillan

a vívás minden fortélya. Persze csak az okos és megfontolt nézők számára, mert miközben a porta Libitinaria mellett, a *spoliarium* néven ismert alagsorban, a *confector*ok megadják a kegyelemdöfést a gladiátoroknak, akiket az ellenfél kardja nem sújtott halálra, és a sorba fektetett hullákról lebontják a fegyverzetet – még mindig pereg róluk az aréna homokja –, kint a lépcsőkön a tömeg zsetonokért és különféle ajándékokért verekszik; az előbbit egy *linea* nevű gépezet röpíti szerteszét, az utóbbit szolgák hajigálják a nézők közé.

A harc heves, valóságos ütközetté fajulhat; nem ritka a sebesülés és csonttörés sem. Itt igazi profik küzdenek; azok a plebejusok, akik pénzt vettek kölcsön, arra számítva, hogy az ajándékosztáson szerzett zsákmánnyal majd visszafizetik, vagy akik meghatározott összeg fejében valamelyik spekuláns számára igyekeznek minél több ajándékot megkaparintani. Az ilyenek jelenléte elég magyarázat, miért hagyják el a jobb emberek még a *sparsio* kezdete előtt az amfiteátrumot.

Hagyomány volt ugyanis, hogy a játékokat a nép iránti bőkezűség valamilyen aktusa követi, néha lakoma formájában, s akkor egy asztalhoz kerülhetnek szenátorok, lovagok és egyszerű polgárok: de gyakrabban esik sparsio, vagyis olyan osztás, mely kétszeresen is szerepet juttat a véletlennek, először is a szétszórás fent leírt módja miatt, másfelől mert a lépcsőkre hulló zsetonok, akárcsak azokban a bohókás sorsjátékokban, ahol tíz legyet, de tíz elefántot is lehetett nyerni, igen egyenlőtlen értéket képviselnek: egy pár csirkét, szelídített mackót, hajót vagy vidéki házat.

Az élvezetből a császár sem marad ki, mert páholyában állva, néhány pillanatig kedvére szemlélhette a római népet, amint a lába körül a lépcsőket kotorja egy-egy *tesserá*ért, melyen – az ókori szerencsejátékok egyik formájaként – hol hajóvitorla, hol hármas számmal megjelölt fél dinnye rajza áll.

Róma utcáin napkeltekor a gyalogosokon kívül legfeljebb hordszékekkel, hordágyakkal és néhány lovassal találkozik az ember. Az utcák oly szűkek voltak, hogy az eszeveszett ficsúrok hajtotta, száguldó kocsik már sok balesetet okoztak: ezért a forgalmat szigorúan szabályozta a lex Julia Municipalis. Egészen az i. sz. III. századig nappal elvben tilos volt a kocsiforgalom mind a magánosok hintói *(curri)*, mind az áruszállító szekerek *(plaustra)* számára. A közhasznú fuvarozást, például az épületek bontásából eredő törmelék vagy az építőanyag szállítását végző járművek persze kivételt képviseltek.

Kivételt élveztek azok a kocsik is, amelyek pontban pirkadatkor indultak Statilius Taurus amfiteátruma felé: ezek ugyanis rabokat szállítottak, valamennyiüket most vezették elő az állam börtöneiből. Köztük és a fuvarosok nehéz szekerei közt jószerivel nem volt különbség, ha csak az nem, hogy a rabszállító kocsik kerekei küllősek, nem pedig tömörek. Mindegyik jármű mögött a gyalogjárón két-két őr haladt. Hosszú soruk megnyújtotta, szertartásossá tette a menetet. Az élen haladó kocsik szabadon született embereket vittek, akiket köztörvényes bűntett – gyilkosság vagy rablás – miatt szántak halálra; egyeseket vidéken ítéltek el és Rómába szállítottak, hogy a római editornak álljanak rendelkezésére. A többi kocsin barbár hadifoglyok, katonaszökevények, szabadosok és rabszolgák tarka vegyüléke szorongott, legtöbben persze a rabszolgák voltak. Találunk köztük olyanokat, akiket nyomorúságos életkörülményeik a sok itáliai rablóbanda egyikébe kergettek, és most köztörvényes bűntettért kell lakolniuk, de akadtak köztük sorsüldözött szerencsétlenek – s immár nekik is, *sine domine*, a halál az egyetlen uruk. Igaz, a császárság kezdetei óta több törvényt is hoztak a rabszolgák védelmére, hiszen azelőtt életre-halálra ki voltak szolgáltatva teljhatalmú uruknak; ebben a korban már senki sem küldhette a rabszolgáit vadállatok elé, csak a magisztrátus beleegyezésével, mert az

volt hivatva megítélni az ilyen büntetés jogosultságát, főképpen pedig a rabszolgáknak volt fellebbezési lehetőségük, panaszt tehettek uruk ellen a városi prefektusnál.

Nagy tévedés volna a rabszolgák sorsát, néhány egyedi esetet általánosítva, a legsötétebb színekben elképzelni, mert helyzetük, saját képességeiktől és uruk hibáitól függően, meglehetősen változó lehetett. Persze azért voltak visszaélések – ha hihetünk a szövegeknek –, s ezek olykor a legindokolatlanabb kegyetlenségig is elmentek. Meg aztán milyen jogi mentelem ért volna bármit is a törvény előtt kedves úr szava vagy egy dúsgazdag bankár pénze ellenében? Így hát elképzelhető, hogy akik hátrakötött kézzel vagy a nyakuk köré vetett kötéllel sorba kötözve ültek a szekereken, esetleg az égvilágon semmivel sem érdemelték ki ezt a sorsot, mint pl. a *Satyricon*ban emlegetett Glycon számtartója: épp csak rajtakapták, amint örömet szerzett gazdasszonyának. Kérdés, hogy a kor züllött római társadalmában, ahol nem egy férj csak arra volt jó, hogy takaródzni lehessen vele, miért épp a rabszolgákat tekintsük felelősnek ilyen esetben. Hiszen Petronius is felháborodik: „Hol hibázott a szolga, ha egyszer kényszerítették, hogy megtegye? Inkább az a vén szemét érdemelte volna meg, hogy szarva hegyére tűzze a bika." Ott ültek a szekéren a katonák által elfogott szökött rabszolgák is, mint Androcles, aki inkább élt három évig nyers húson a sivatagban, semhogy prokonzul urának piszkálódását és kegyetlenségét elviselje.

Nem tudni, a hajnali óra vagy az este osztott különösen bőséges vacsora miatt-e, de az egyik fogoly, egy germán, le-lebicsakló fejjel bóbiskol az egyik padon. Az amfiteátrumba menet csaknem az egész városon át kell haladniuk. A Mars-mező közelében, ahol már hallják a lépcsőkre gyűlt tömeg morajlását, az alvó hirtelen megvonaglik a padon: alvás ürügyén sikerült fejét a kerék küllői közé dugnia, és most vérében hever, összeroncsolt nyakkal, szeme kidülledve; mint valami Cato, „ez az alantas származású ember egyetlen nagyszerű erőfeszítéssel biztos helyre érkezett".

Más alkalommal egy „barbár" a latrinára vonult vissza – ez volt az egyetlen módja, hogy néhány pillanatra felügyelet nélkül maradjon –, ott fogta a törlőszivacs rögzítésére szolgáló pecket, és a nyelőcsövébe mélyesztve megfojtotta magát vele. Hasonló a katonáktól foglyul ejtett huszonkilenc északi kalóz esete: ők a börtönben puszta kézzel fojtották meg egymást. Lehetne még sorolni, hány kevésbé látványos öngyilkosságot követtek el a halálraítéltek, akiknek nem adatott meg, hogy egyszerűen a bakó bárdja alatt, a városon kívül haljanak meg, hanem egy szép reggel az amfiteátrum várt rájuk.

A hetedik órát ütötték el éppen, mikor egy ilyen napon Seneca belépett az arénába. Véletlenül vagy talán valami szeszélyes ötletből tévedt be, amelyet nem fojtott el idejében. Háborgó lelkiismeretét kétségkívül hamar megnyugtatta a program, hiszen tudta, hogy ebben az órában nem kell elviselnie a vérrel ázott homok visszataszító látványát, csupán a humoros közjátékokra volt kíváncsi.

Dél van. A lépcsők lassanként kiürülnek. A rómaiak elhagyják az amfiteátrumot, hogy felüdítsék magukat és levezessék a látványosság feszültségét. Igazában eléggé friss szokás ez, az i. sz. I. évszázad első feléből való. Korábban az a módi járta, hogy a nézők egész nap étlen-szomjan helyben maradtak, de a császárság alatt csak kis részük tartott ki délben is a lépcsőkön. Ezek – néhány megszállottat leszámítva – olyan plebejusok, akik az ingyenes helyeket foglalják el. Hogy hozzájuthassanak, éjnek évadján keltek és hajnalig sorban álltak. A lökdösődésben gyakran kellett használniuk a könyöküket – és még szerencséjük volt, ha bottal nem kergették szét őket, hogy beszélgetésük zaja ne zavarja a császár kedvenc lovának álmát. Szó sem lehet hát arról, hogy a sovány ebéd kedvéért odahagyják az oly nehezen szerzett helyet, mert azt másképpen délutánra, a látványosság második felére biztosan elfoglalná valaki.

A szünetben valahogy le kellett kötni ezt a római társaság alja rétegéből kikerülő tömeget. Általában tréfás közjátékokat mutattak be, vagy parodizált vívójeleneteket, főszerepben a

A tréfás játékok gladiátorai: a paegniariusok (a nennigi villa egyik mozaikja; a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

*paegniarius*okkal. Ezek testét ruha gyanánt talpig széles szalagok fedték, bal karjukra szíjakkal pajzsot erősítettek, mely egy pásztorbotfélében végződött. Az egyik botot emel a jobbjában, a másik ostort, szíja hosszan húzódik a porban. Így ábrázolja őket egy mozaik, s mozdulataik némileg a mi jégkorongjátékosainkra emlékeztetnek. Nem tudjuk, milyen körülmények között zajlott le az összecsapás, és hogy pontosan mikor ért véget, de nem ment életre-halálra. Hiszen fegyverze-

tük, látni a képen, vígjátékba illő, és a küzdelem is inkább a durva verekedéshez, mint a gladiátorok viadalához hasonlít.

Ezen a napon azonban nem lépnek fel paegniariusok. Megkezdődik az öldöklés. A mi civilizációnk az elítéltek kivégzését a nyilvánosság kizárásával intézi el: a magas fogházfalak, a lepel, a hajnali vagy éjjeli óra arra szolgál, hogy távol tartsa az aktust az élők világától. Ez a bűntudatot leplező szemérmesség Rómában ismeretlen volt. Gyakran megesett, hogy a halálra ítélt bűnösöket kivégzés helyett tömegesen az arénába küldték. Ők voltak a *noxii ad gladium ludi damnati*, azaz az amfiteátrumban kardra ítéltek.

A kiváltságosokat – mert az elítéltek közül csak a szabad polgároknak járt ki ez a nemes fegyver, a rabszolgákat és a szabadosokat elvben a vadállatok elé vettetés becstelenebb sorsa várta – párosával lökték a tömeg elé. Nem lehetett itt szó igazi küzdelemről; a szerencsétlenek semmiféle előkészítést nem kaptak, és semmi közük sem volt a hivatásos gladiátorokhoz. Az első elítélt kezébe tőrt adtak, a másikat félmeztelenül elébe vetették, minden fegyverzet nélkül, még pajzsot sem kapott. Semmi esélye nem lévén, futni kezdett. A tömeg felháborodott kiáltozására a porond szélén készenlétben álló, ostorral és tüzes vassal felfegyverkezett inasok tüstént előnyomultak, hogy visszahajtsák a harcba a félénkeket. Ugyanígy felmorajlott a tömeg, és ugyanígy közbeléptek az inasok, ha a másik küzdő fél habozott használni a tőrét, viszolygásból vagy számításból, hogy halála óráját néhány perccel késleltesse. Mert amint ellenfelét leszúrta, őt magát is lefegyverezték, és meztelen testtel, védtelenül kellett állnia egy újonnan jött csapásait. Nem volt más kiút, csak a halál: az öldöklés addig folytatódott, amíg csak egyetlen elítélt maradt, akit aztán vagy leszúrtak, vagy tartalékba tettek, hogy a legközelebbi látványosságokon felléptessék.

Legalábbis ez a többé-kevésbé általánosan elfogadott változat. Annyi bizonyos, hogy egyetlen halálraítélt sem menekülhetett meg. De a közkeletű elképzelés alig egyeztethető össze

azokkal a nagyon pontos részletekkel, melyeket Seneca Luciliushoz írt levelében az öldöklésnek erről a fajtájáról rögzít. Először is összehasonlítja ezt a viadalt a hivatásos gladiátorok harcával, és kijelenti, hogy a tömeg az elítéltek lemészárlását jobban kedveli, mint a gladiátorküzdelmeket, mert ebben a harcban nincsenek védőfegyverek, és hogy hiányzik a kifinomult technika. Mindkét körülményt nyomatékosan hangsúlyozza, de arra egyetlen alkalommal sem utal, hogy a felek egyike teljesen fegyvertelen lett volna – amit különben máshelyt sem állít vagy sejtet. És van itt egyéb bökkenő is.

Mielőtt még erkölcsi fejtegetésekbe bocsátkozna, a tömeg üvöltözéséről szólva felvillantja a harc egyik jelenetét. A harcolók valamelyike megijedt és megfutamodott. Íme a szöveg: „Öld meg, korbácsot neki, tüzes vasat! Nem nagyon siet felnyársaltatni magát – miért olyan gyáva? Amannak miért szállt inába a bátorság, hogy nem végez vele? Emez meg miért nem tud becsülettel meghalni?" S mikor a menekülő az ostorcsapások hatására a sebekhez pártol: „Rajta, kezdődjék a párbaj! Ott van a melletek pucéran: üssétek-vágjátok egymást!" Nemigen érthető, hogyan lett volna mindez lehetséges, ha az egyik harcosnak az öklén kívül egyéb fegyvere sincs, szemben vele viszont olyan ellenfél áll, aki nemcsak egyetlen mozdulatával távol tarthatta magától, de menthetetlenül meg is ölte, mihelyt közelharcot kezdeményezett. Sokkal valószínűbb föltételezni – az „üssétek-vágjátok egymást" kifejezésben rejlő kölcsönösség szinte sugallja –: e küzdelmek különlegességét az adta, hogy az elítéltek egyikének sem engedélyeztek semmilyen védőfegyvert.

Ami épp elég volt ahhoz, hogy a dolgot elviselhetetlenül kegyetlenné tegye. A hivatásos gladiátoroknál más elv érvényesült: csak a törzset hagyták szabadon (ha ügyesek voltak, még azt is fedte a pajzs), a kart és lábat viszont óvták, hogy elejét vegyék a könnyű sérüléseknek, melyek csökkentették volna a viadal érdekességét. A gladiátoroktól kifinomult vívást vártak, és méltatlankodtak volna, ha ostobán lekaszabolják

egymást. Itt viszont minden csapás talál. A két ellenfél nem olyan gyakorlott, mint a gladiátorok, nem tudja eltalálni a létfontosságú pontokat. Minél ügyetlenebbek, annál többször sebzik meg egymást, annál véresebb a küzdelem. Ez az értelme a fent idézett mondatnak: „A menekülő az ostorcsapások hatására a *sebekhez* pártol." Egyetlen porral fedett, vértől csöpögő seb az egész ember: és ha szerencséje úgy hozza, hogy legyőzi ellenfelét, ilyen állapotban kell néhány perc múlva a következővel kiállnia.

E véres drámák főszereplője, már sejtjük, a tömeg volt. Seneca kétségkívül nemcsak a stiláris hatás kedvéért számol be olyan aprólékosan a tömeg reakcióiról, és nem is azért, hogy maróbb gúnnyal ostorozhassa az aljasságot, amit itt történetesen tollhegyre tűzött. Azok az indokok, melyek a közönséges gladiátort élete kockáztatására késztetik, ezekben a küzdelmekben nem léteznek: sem a hosszú iskolai kiképzés során reflexszé vált becsület, sem a díjazás reménye, még csak az sem, hogy az elítélt győzelem esetén megmenthetné az életét. Korbácsnak és tüzes vasnak kell szembekényszerítenie a két vívót. És hogyan adhatták volna át magukat az elítéltek a küzdelemnek, ha nem fogja el őket apránként a lépcsőkről áradó izgalom, nem fűti a biztatás, a lárma, a bátorítás, annyira, hogy elfeledve harcuk teljes értelmetlenségét, végül már csak az ösztöneiknek engedelmeskednek?

„Reggelente – mondja Seneca – az embereket oroszlánoknak és medvéknek, délben a nézőknek vetik oda prédául."

Bizonyára előfordult az is, hogy az elítélteket egyszerűen leöldösték a porondon. De nincs értelme tovább feketíteni a képet olyan játékfajta általánosításával, mely mégiscsak kivétel maradt.

Mindenesetre a déli összecsapásokat tanácsos világosan megkülönböztetnünk nem csupán a közönséges munusoktól, hanem főként a munus sine missionétól, melynek lényege egészen más: a legyőzött sohasem kapott kegyelmet, akármilyen bátornak bizonyult is, és a harcból mindössze egyetlen ember

került ki élve. Itt a gladiátor nem számíthatott a nézők kegyelmére, mint a szokványos küzdelmekben, vagy győzött, vagy meghalt. Amott viszont a gondosan megszervezett tömeges kivégzés egy fajtája folyt, s a bűnöző elvesztette az egyetlen dolgot, amije még maradt: annak lehetőségét, hogy méltósággal, viszonylagos magányban haljon meg.

ELFAJZOTT LÁTVÁNYOSSÁG: A NAUMACHIA

Akárcsak a déli játékokon, a naumachiák küzdelmeiben is elítélteket küldtek egymás ellen, de a harc vízen folyt, és nemcsak kis csapatokat vetettek be, mint a munusok alkalmával, hanem valóságos seregeket: az egyik ilyen látványosságon állítólag tizenkilenccezer harcos vett részt. A hajós csaták – nincs mit kételkedni benne, hiszen a történetírók tanúsítják – olykor az amfiteátrumban mentek végbe, melynek porondját tartályok és csatornák segítségével tetszés szerint elárasztották, majd lecsapolhatták a vizet. Ez az, amin Martialis színleg úgy ámuldozik: „Itt az előbb föld volt, egy perce sincs. Nem hiszitek? Várjatok csak, míg a víz levonulása véget vet a harcnak: pillanat műve az egész. Akkor meg majd azt mondjátok: itt az előbb tenger volt, egy perce sincs."

De a naumachiáknak ez a formája kivétel maradt: az amfiteátrumok feltárói gyakran néztek elárasztó berendezésnek egyszerű vízlevezető csatornákat. S az amfiteátrum egyébként sem tette lehetővé nagyarányú ütközetek rendezését, Caesar, Augustus és Domitianus tehát bent, Rómában, külön e célra medencéket ásatott, melyeket ugyancsak naumachiáknak neveztek: vagyis a szó nemcsak a látványosságot jelezte, hanem a rendezés helyét is. Az Augustuséhoz huszonkétezer lépés hosszúságú vezetéket kellett építeni: ez vezette Rómába az 552 × 355 méter nagyságú medence feltöltéséhez szükséges vizet. A medencét külön azért készítették, hogy két-háromezer embert mozgató ütközetet rendezhessenek benne, de vizét ké-

sőbb kertek öntözésére használták, és végeredményben a városi vízellátás egyik tartaléka lett. Claudius nem akart a szokásos megoldások egyikéhez sem folyamodni, hanem a Fucinus-tavon rendezett naumachiát, melyet – Caesar egy korábbi ötletét felújítva – látványos közmunkákkal a Liris folyóval kötött össze.

Mikor ez a fajta látványosság Caesar idején megjelent, a birodalom erejét, küzdőképességét volt hivatva bizonyítani. Igaz, nem volt hosszú életű: az i. sz. I. század után már nem találunk róla említést. Másrészt nem is ismétlődött rendszeresen, mint a munusok – hogyan is ismétlődhetett volna, mikor olyan óriási összegbe került? Nemcsak megszervezésének bonyolult feladatai, a hajóhad építése és felszerelése, a szó szoros értelmében vett emberi tőke elpazarlása igényelt pénzt (hiszen ebben a rabszolgákon alapuló gazdasági rendben az embereknek is megvolt az áruk): valóságos vagyont költöttek a vízre is, lévén a tenger túl megbízhatatlan, az öblök pedig túl messze ahhoz, hogy ilyen szórakozásra alkalmasak lettek volna.

A naumachiák persze nem voltak színlelt küzdelmek: ott is patakokban folyt a vér, és előfordult, hogy egyetlen harcos sem került ki élve a kavarodásból. Máskor viszont, pl. a Fucinus-tavon rendezett naumachia alkalmával, megkegyelmeztek az életben maradtaknak, ami azonban, úgy lehet, csak elodázta a büntetést, mert az elítélt, törvényes felmentés híján, továbbra is elítélt maradt. Hogy az embereket egymás leöldösésére kényszerítsék, szükség esetén félelmetes rendfenntartó szervezetet alkalmaztak: Claudius például a Fucinus-tavat körös-körül tutajokkal szegélyezte, s egy-egy manipulus pretorianust vezényelt rájuk, akik a menekülés minden útját elzárták.

Ez a józan könyörtelenség azonban a festőiség és a különlegesség iránti vággyal vegyült. A népnek nyújtott naumachia ugyanis rendszerint valamely híres tengeri csatát igyekezett felelevéníteni. Különösen sokat merítettek a görög történelemből, talán mert Hellasz nyelve és kultúrája Rómában népszerű volt, de talán egyszerűen azért, mert a görög történelem

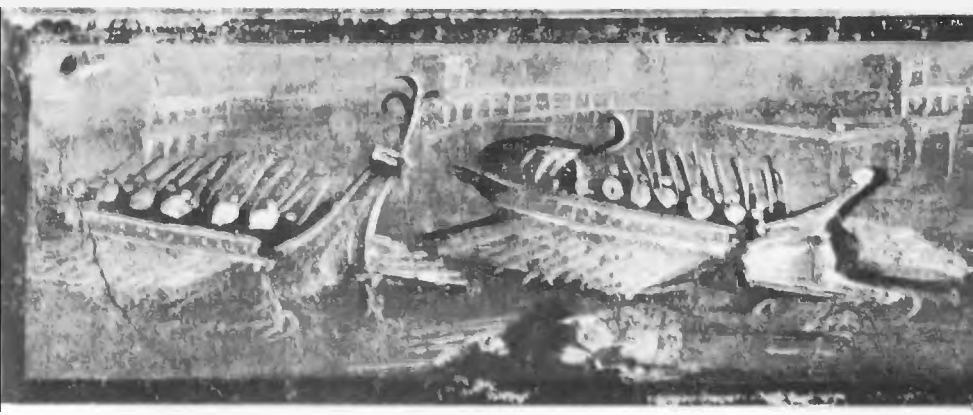

Tengeri harcjáték (a Vettiusok házának freskója, Pompeji; Boudot-Lamotte felvétele)

bővelkedett utánozható epizódokban. Augustus és Nero alatt például kétszer is újra láthatták a rómaiak, hogyan győzték le az athéniak a perzsákat Szalamisznál, továbbá, hogy hogyan verték tönkre a korinthoszi flottát és hogyan végezték ki foglyaikat a korküraiak: Caesar idején viszont a divat azt követelte, hogy az elítéltek egyiptomi zászlót viselő háromevezősoros hajókon hulljanak el.

A képzelet ilyesféle játékai persze bonyolult rendezést igényeltek: így az Augustus által ásatott naumachia közepén szigetet képeztek ki és erődöt építettek rá, amelyet a siracusaiakat legyőző athéniak a nézők szeme láttára rohammal vettek be; a Fucinus-tavon a vízből tritón merült fel, hogy jelt adjon a küzdelemre. Az a néhány részlet, melyet Tacitus közöl, arra vall, hogy a történeti hűséget túlzásba vitték: a harcnak a tengeri ütközetek szokásos menete szerint kellett lefolynia, oly módon, hogy ami fokozhatta az ütközet érdekességét, az mind szerephez juthasson benne: a kormányosok művészete és az evezősök ereje éppúgy, mint a különféle hajótípusok adta lehetőségek, vagy a hajítógépek játéka – mert a tavat

körbefogó tutajok köré, az ott épített párkányokon hajítógépeket is felállítottak.

A történelmi élőképeknek ez a divatja nem korlátozódott a naumachiákra. A köztársaság vége felé már a diadalmenetek vallási és egyszersmind politikai szertartásai is puszta látványosságok voltak csupán; céljuk, hogy elkápráztassák a tömeget s egyben a kíváncsiságát is kielégítsék. Az ellenségtől elvett, olykor igen dús zsákmányon kívül képeket is cipeltek a Capitoliumra, melyek a diadalmenettel ünnepelt hadvezér hadjáratának leglátványosabb jeleneteit ábrázolták. Claudius ugyanebből az ötletből kiindulva, még továbbment: Róma területén, „természetben" mutatta be, milyen egy város elfoglalása és kifosztása, s hogyan igázták le a breton királyokat. Azt mondhatnánk, hogy a római nép, amely nem bízott képzelőerejében, ily módon fejezte ki vonzalmát a folytatásos történelmi elbeszélések iránt. Van azonban egy részlet, mely ennek a különös elképzelésnek egészen más értelmet ad: Claudius e látványosságon nem úgy elnökölt, ahogy a játékokon szokás, hanem ahogy egy város elfoglalása, illetve meghódoltatása, vagy egy király leigázása esetében a parancsnokló hadvezér szokott: vezéri köpenyben. Az a képtelenség, hogy az uralkodó, mondhatni, „diadalmaskodjék" egy színházi előadás alkalmával, nem írható egyedül és minden további nélkül az elmezavar rovására: nemsokára vissza kell térnünk ehhez a furcsa vonzalomhoz, amit a rómaiak a valóság újrajátszása iránt éreztek, s ami a császárság idején a látványosságok egyik jellemző összetevője lett.

Az ilyen bonyolító tényezőktől eltekintve a naumachia alapjában véve afféle „monstre produkció" volt, ahol a sorozatos öldöklések izgalma egyesült a tiszta színjáték élvezetével. A rómaiaknak kellett valami, ami fűszerezi a vérontást. Ezt a fűszert a gladiátorok küzdelmében a fegyverforgatás művészete jelentette, az az izgalom, melyet a sokáig bizonytalan kimenetelű küzdelem váltott ki; itt a díszleteknek és a képzeletnek jutott hasonló szerep. De az utóbbi elem a naumachiában csak

ritkán vált uralkodóvá: egyetlen esetet ismerünk csupán, amikor az amfiteátrum elárasztása után megelégedtek halak és „tengeri szörnyek" bemutatásával. Bármilyen szenvedélyesen vonzódott is ez a nép a vízhez – elég idejükbe került, amíg tengerre szoktak –, a víz sohasem feledtethette a vérontás iránti vonzalmat, melynek az összes felsorolható naumachia hordozta valamilyen nyomát: példa rá az az agyafúrtság, hogy a gladiátorokat vízen emelt fahidakon állították küzdelembe, vagy az, hogy a medencévé átalakított Flaminius cirkuszban egy napon vagy harminc krokodilt döftek le.

Egyetlen élvezet volt, amelyet nem szennyezett be vérontás, mégis hozzátartozott az effajta látványosságokhoz: az, amit a rómaiak (hála az amfiteátrumok előbb említett berendezéseinek) a díszletek hirtelen változásában leltek. Elég gyakran megtörtént, hogy a tengeri csata után néhány perccel már gladiátorokat küldtek a megszáradt homokra. Nero pedig – egyetlen nap leforgása alatt! – előbb vadászatot rendezett az arénában, aztán elárasztotta vízzel egy tengeri csata számára, majd újra lecsapolta és gladiátorviadalt rendezett; végül megint elárasztotta a porondot, hogy a népnek bárkákon adjon lakomát. A díszletváltozásoknak és a bonyolult hatásoknak ebben az élvezetében könnyű felismerni egy barokk ízlésre való hajlam kezdetleges, megformálatlan elemeit: ennek a hajlamnak fő jelképe az ezüsttritón, melyet egy szellemes gépezet emelt a tó közepén a víz fölé, hogy jelt adhasson az ütközetre.

AZ EMLÉKEK ÉRTELMEZÉSI NEHÉZSÉGEI

A gladiátorviadalok érdekessége, láttuk, részben abból adódott, hogy általában két teljesen eltérő fegyverzetű és harcmodorú embert állítottak szembe – de azért felszerelésük között mégsem volt aránytalanság. Sőt tulajdonképpen valamiféle egyensúlytörvény, ha úgy tetszik, a kiegészítés törvénye érvényesült: az egyik gladiátornak, mint a retiariusnak, három

támadó fegyvere is volt ugyan, viszont egyáltalán nem volt módja fedezni magát; az oplomachusnak ugyan rendkívül nagy a pajzsa, de ezzel nemcsak érzékeny részeit kellett védenie, hanem végtagjait is, melyek sebesülése a küzdelem feladására kényszerítette volna. Az oplomachus mozgékonysága tehát korlátozott, hiszen valahányszor kijön a fedezékből, több kockázatot vállal ellenfelénél, akinek karját és lábát bőr, sőt fém védi. Vagyis, ha egy gladiátor meztelenül harcolt – mint például valószínűleg a myrmillo is –, és hátrányát nagy pajzs sem egyenlítette ki, harcmodora vagy támadó fegyvere, biztosak lehetünk benne, különösen veszélyes volt.

Az egymást kiegészítő fegyverkombinációk, az úgynevezett *ne varietur* párosítások magyarázzák ezt a másik sajátságot, melyet igyekeztünk megvilágítani: hogy a küzdelem bizonyos „figurák", könnyen meghatározható szakaszok sorozata, és lefolyásában korlátozott számú alapséma érvényesül. A retiarius például először is azáltal győzhetett, hogy kivetette hálóját; ha ez a manőver nem sikerült, vívhatott a szigonyával, ami sokkal mozgalmasabb összecsapásokat eredményezett; ha sikerült ellenfelének kezéből kicsavarnia a pajzsot, úgyszólván nyert ügye volt; ha viszont hagyta, hogy az ő kezéből csavarják ki a szigonyt – ami elég gyakran megeshetett, ezért szerelték fel segédfegyverként még tőrrel is –, csak a kivételes ügyesség segíthette győzelemhez a test test elleni közelharcban, hiszen ellenfele hozzá képest állig fel volt fegyverezve.

A küzdelem zökkenői, kegyetlen fordulatai, egész menete, melynek során a halál egyre fenyegetőbben nehezedett az egyik küzdőre, ahogy sorra vesztette el fegyvereit – mindez a gladiátorviadalokat az értő nézőknek szóló művészet rangjára emelte. Minden helyzetben volt jó és rossz mozdulat: a jó riposzt segíthetett kiszabadulni a reménytelen helyzetekből is, a kritikus pillanatban elkövetett ügyetlenség viszont halálos ítélettel ért fel. A nézők ismertek minden hárítást, minden cselt, és olykor a lépcsőkről figyelmeztették az ellenfél megmozdulásaira a harcosokat.

Elesett gladiátor. Domborművű váza díszítménye (Fenaille Múzeum, Rodez, Franciaország; Louis Balsan felvétele)

A vívás és a szabályok alapvető fontossága magyarázza többek között azt is, miért dühödött fel a közönség azokra a gladiátorokra, akik vonakodtak küzdeni: a viadal ilyenkor formátlan párbajjá vált, és elvesztette minden technikai érdekességét. A technikai finomságok egyébként nem zártak ki bizonyos egyhangúságot. Bár akadt néhány csemegének számító változat – így megtörténhetett, hogy a retiarius hálójába keveredett secutornak sikerült kivágnia magát –, de ezek száma, akárcsak a szokványosabb figuráké is, korlátozott volt, és végeredményben aki néhány viadalt végignézett, az mindet ismerte. Ezért igyekeztek a gladiátorfegyverek szokatlan csoportosításával vagy merőben új felszereléssel szítani a közönség érdeklődését.

A küzdelmeket tehát bizonyos fegyvernemi csoportok *(armaturae)* alapján szervezték meg, amelyeket viszonylag állandó szabályok szerint állítottak szembe egymással: retiarius sohasem harcolt retiariusszal, hanem secutorral vagy ritkábban myrmillóval, ez utóbbi pedig, legalábbis egy bizonyos korszakban, a thrák szokásos ellenfele stb.

Összesen tizenöt fegyvernemet ismerünk; létüket szövegek is, feliratok is igazolják. Semmi sem bizonyítja persze, hogy listánk teljes. Egyes emlékeken olyan harcosok láthatók, akiknek fegyverzete és öltözéke sem közelről, sem távolról nem hasonlít az általunk ismert csoportok egyikére sem. Ezek közé tartozhatott az a harcos is, akiről M. Robert két dombormű összevetésével kimutatta, hogy eddig ismeretlen fegyvernemet képvisel. Feladata a retiarius elleni küzdelem volt. Egyik fegyvere egyszerre szolgált támadásra és védekezésre: a kúpféle, bal alkart védő szerszám végéből holdsarlófélében végződő nyél állt ki, mellyel valószínűleg a retiarius hálójába lehetett beleakaszkodni, vagy azt elrántani. Ha tehát a retiariusnak nem sikerült visszaszereznie a kivetett hálóját, a másik gladiátor eldobta ezt a nehézkes és immár haszontalan kúpot, és puszta karddal vívott tovább. Az eredetileg bal kezében fogott fegyver miatt persze nem viselhetett pajzsot, de a fent kimondott

elvnek megfelelően a szigony szúrásai ellen egész testét és jobb karját láncing védte.

De ismereteinkben ennél nagyobb hiányok is vannak: a legközönségesebb gladiátorfajtákat sem ismerjük elég alaposan. Bizony van úgy, hogy bajban vagyunk, ha meg kell mondanunk, pontosan mi is különböztette meg az egyik csoportot a másiktól: sokszor még a fegyverzetüket sem tudjuk pontosan leírni, akármilyen sok emléket hagytak is ránk a rómaiak, hála az ilyesféle látványosságok iránti szenvedélyüknek. Az emlékek értelmezése ugyanis gyakran kibogozhatatlan problémákat vet fel.

Így például számos retiariust ismerünk ábrázolásról (a gladiátorokat viszonylag kevés titok környezi, mert fegyverzetük részletei alapján könnyen azonosíthatók), de csak egy visel közülük jól látható hálót. Csábító a következtetés, hogy ezt a fegyvert csak egészen kivételes alkalmakkor vetették be. Pedig a retiarius a nevét a hálóról kapta, és mikor Juvenalis róla szól, állandóan két képpel jellemzi: az egyik szerint tunikát viselő ember, aki menekül a porondon át, a másik szerint lábát megvető harcos, akinek keze hálót lóbál.

Valójában az a tény, hogy a hálót az emlékeken nem ábrázolják, többféleképpen is magyarázható: az ókori művészek gyakran a kard és a pajzs ábrázolását is elhagyták, hiszen jól mutatja mindkettő helyzetét a gladiátor testtartása; még kevésbé vállalkozhattak szívesen egy kardnál és pajzsnál is nehezebben ábrázolható tárgy megjelenítésére, hacsak nem volt lényeges. Harcjelenet esetén az is feltételezhető, hogy a retiarius már elvesztette a hálót, bár eredetileg felszereléséhez tartozott; lehet, hogy kivetette, eredmény nélkül, és nem tudta ismét visszaszerezni; végül az is igaz, hogy egyeseket fel sem szereltek hálóval.

Másfelől az egyes csoportokon belüli fegyverzetnek is sokféle változata lehetett, hiszen fegyverzet és harcmodor ugyanannál a fegyvernemnél sem volt változatlan a különböző korokban. Ellenkezőleg, a fejlődés során egyes fegyverek a felismer-

Gladiátort ábrázoló római bronz kisplasztika (Rolin Múzeum, Autun, Franciaország; Auguste Allemand felvétele)

hetetlenségig megváltoztak. A helyi szokások is kétségkívül rányomták bélyegüket az egyes fegyverzetfajtákra. Így például Galliában, a Rhône völgye mentén viselt fegyverzet érdekes eltéréseket mutat a Rómában szokásostól: az a fegyverzettípus, melyet ott az i. sz. II. és III. században ábrázolnak, a fővárosban már az i. sz. I. században eltűnt, ahogyan Georges Ville az 1963. évi nemzetközi mozaikkongresszuson, a zliteni mozaikról szóló előadásában kimutatta. De kérdés, nem volt-e a válto-

zatoknak esetenként nagyobb jelentősége, nem jelentettek-e egyazon fegyvernemen belül előttünk ismeretlen specializációt, melynek létét Suetonius egy helye sejteti: ott ugyanis *retiarii tunicati*ról van szó, s mert a szövegösszefüggés egyáltalán nem igényli a pontosító jelzőt, arra kell következtetnünk, hogy Suetonius egy különleges retiariusfélére gondolt.

A részleteknek ez a sokasága megoldhatatlan ellentmondások forrása számunkra. Hiszen egy néma emlék láttán csak akkor tudhatjuk biztosan, hogy ilyen vagy amolyan gladiátortípussal van dolgunk, ha fegyverzetéről és öltözékéről a szövegek kellően pontos adatokat nyújtanak. Csakhogy az efféle szöveg ritkaságszámba megy; gladiátori játékokról általában szóló szövegünk pedig egyáltalán nincsen. Értesüléseink lényegében utalások csupán: Seneca, bár helyenként dúskál a részletekben, a bölcset veti össze a gladiátorral, Cicero és Quintilianus pedig a szónokot hasonlítják hozzá. Végeredményben tehát többet tudunk a kard kezeléséről és a küzdelem finomságairól, mint a különféle fegyverekről. Ami pedig az egyes fegyvernemek megkülönböztető vonásait illeti, puszta feltevésekre vagyunk utalva. A kérdés múlt századi szakértői nem is átallottak feltevések egész rajával előállni: különösen azt a módszert használták, hogy egy ötlet hatására valamelyik néma emléken ábrázolt gladiátort egyszerűen elkeresztelték szamnisnak, oplomachusnak vagy secutornak, aztán a besorolásból általános következtetéseket vontak le. Ily módon átfogó rendszerezések születtek, melyek számával csak önkényességük vetekedhet. Nem is érdemelnek többet puszta említésnél, mert egyikük sem állja ki az elmélyült kritika próbáját.

Azóta ugyan ráfanyalodtunk néhány kevésbé becsvágyó osztályozásra, de bizonytalanságunk itt oly nagy fokú, hogy még az újabb osztályozások sem teljesen következetesek: egyebek közt az sem, mely egy – egyébként tagadhatatlanul reális – ismérv szerint nehéz és könnyű gladiátorokat különböztet meg. Ez a rendszer nem ad helyet például a *provocator*nak, s mi több, az a hibája is megvan, hogy a secutort olyan gladiá-

torokkal állítja szembe, mint az oplomachus vagy a szamnisz, akiknek fegyverzete csaknem azonos az övével. Vagyis bármely osztályozás, az ilyesféle hiányosságokat elkerülendő, kénytelen annyi teret engedni az empirizmusnak, hogy már alig érdemli meg az osztályozás nevet.

A GLADIÁTORI JÁTÉKOK FEJLŐDÉSE: A SZAMNISZ UTÓDAI

Nem beszélünk itt többet a retiariusokról, hiszen rengeteg részletet elmondtunk már róluk. Elég arra emlékeztetni, hogy őket sohasem állították egymással szembe, még a csoportos viadalokon sem, hanem mindig más fegyvernembe tartozó gladiátorral, secutorral vagy myrmillóval; nem beszélünk a thrákokról sem, kiknek szokásos ellenfelei az oplomachusok vagy myrmillók; őket nagyritkán egymás ellen is bevetették. Mindezeket nevezték „kispajzsúaknak" is, vagy talán pontosabb lenne azt mondani, hogy a „kispajzsúaknak" nevezett „párthoz" tartoztak, akik mellett, illetve ellen a közönség szenvedéllyel szurkolt.

Ezt a két típust fegyverzete könnyen azonosíthatóvá teszi; náluk kevésbé ismert az a család, melybe a szamnisz, a secutor és feltehetően az oplomachus is tartozik. A három típust már csak azért is egy kalap alá kell vennünk, mert fegyverzetük rokonsága nyilvánvaló. A közönséges gyalogos katona fegyverzetével rendelkeznek, karddal és pajzzsal – azzal a fajtával, amelyet *scutum*nak neveznek: téglalap alakú és cserépszerűen domborodó. A rokonságot az is magyarázhatja, hogy e fegyvernemek közt alighanem leszármazási kapcsolat volt. Azt találjuk ugyanis, hogy a szamnisz, akit azelőtt elég gyakran emlegettek a szövegek, a császárság idejétől kezdve eltűnik, helyette viszont megjelenik az oplomachus és a secutor. Így aztán, egy nagyon ősi feltevést felújítva, általában elfogadják, hogy a szamnisz eltűnése a szakosodás következménye, mely-

nek pontos körülményeit nem tudjuk rekonstruálni, akárcsak a három fegyvernemet megkülönböztető részletek többségét sem; különleges eseteket kivéve (pl. ha a küzdelemben retiarius az ellenfél) voltaképpen semmi biztos ismérvünk nincs a szétválasztásukra.

A szamniszok ősiségét Titus Livius bizonyítja. A campaniaiak ugyanis, miután i. e. 310-ben a rómaiak oldalán véres vereséget mértek a szamniszokra, irántuk való gyűlöletből szamnisz névre keresztelték a gladiátorokat, akiknek előkelő lakomákon kellett harcolniuk egymással, s azokkal a pompás fegyverekkel cicomázták föl őket, melyeket a legyőzöttek hagytak a harcmezőn. Ezek közé a fegyverek közé tartozott egy különleges alakú scutum, mely felfelé kissé tágult, hogy védje a vállat és a mellkast, és a jobb kezelhetőség végett ékben végződött; egy tollbokrétás sisak, mely elrettentővé tette a harcos külsejét, egy bal lábszárra való ocrea, és egy mellkast fedő plasztronszerű *spongia*.

Az emlékeken nincs nyoma ennek az utóbbi védelmi eszköznek (melyet egyébként Tertullianus a retariusokkal kapcsolatban említ), de a lefelé keskenyedő pajzsnak sem. Van viszont egy igen gyakran ábrázolt gladiátorfajta, melynek vonásai lényegében megegyeznek Livius leírásával. Tollbokrétás sisakja ugyan nem enged meg biztos azonosítást, mert a sisak több gladiátortípus közös jellemvonása; különben is egy fegyvernemen belül is túl sokféle sisak létezett. Jobb bokáját szíj fogja körül, bal lábát viszont olyan ocrea védi, mely a térd alatt véget ér – ebben különbözik a thrákokétól, mert az, mint láttuk, a comb egy részét is takarta. Lehet, hogy bizonyos kortól kezdve a szamniszokat éppen thrákokkal állították szembe, ez utóbbiak ugyanis még nem tűntek el, mikor az előbbiek Sulla idejében megjelentek.

A secutor specialitása a retarius elleni harc; így valószínűleg azonos volt a contraretariusszal, kinek emlékét feliratok őrizték meg. Legalábbis nemigen van bizonyíték rá, hogy másfajta gladiátorral párosították volna. Fegyverzete lényegében a

szamniszéhoz hasonló, csak a sisak alakja különleges, majdnem gömb alakú, s egyik karja sem fedett. A secutor, ha úgy tetszik, könnyű gladiátor, bár a szó csak félig talál: Urbicus, akinek egy dombormű megőrizte a vonásait, sőt fegyvernemének nevét is, fegyverzete alatt lényegében meztelennek látszik, és a teljesen tar koponya (sisakja egy földbe vert cölöpön lóg) csak erősíti ezt a benyomást. A harcos maga viszont inkább rögbijátékosra emlékeztet: zömök, széles vállú. Szeme, melyet a merev tekintet világosnak mutat, makacsul a tér egyetlen pontjára irányul, kétségkívül az ellenfél feje fölé: az ábrázolás szemből ragadta meg, mintegy hirtelen megtorpanásban, egyként készen arra, hogy előrelendüljön, vagy hogy visszafogja lendületét: egyik kezében meztelen kard, a másikkal pajzsát tartja. Alakja láttán könnyen megértjük, hogy a retiarius számára inkább az ellenfél súlya és taszító ereje volt veszélyes, semmint a neve sugallta mozgékonyság. Küzdelmük egyébként a víz és a tűz harcát volt hivatva jelképezni: egyfelől a tiszta, megfoghatatlan mozgás, másfelől a láng ellenállhatatlan ereje. Ez a szimbolika nem is annyira erőltetett, mint hinnénk, hiszen láttuk, hogy az egyik secutort *Flammá*nak (lángnak) hívták.

Az említett okokból általában az oplomachust is ehhez a gladiátortípushoz sorolják. Vannak, akik szerint az oplomachus afféle *katafraktárius* volt, azaz tetőtől talpig vasba öltözött gladiátor, akit csak a vért résén vagy a szemmagasságban vágott lyukakon át lehetett megsebezni. Az érvet Martialis egy disztichonja szolgáltatná: „Eddig szemész voltál, most oplomachus lettél. Hiszen nem is változtattál mesterséget."

Ez az értelmezés azonban csak akkor volna elfogadható, ha az oplomachusok csakis egymás között harcoltak volna, márpedig ilyesmire, úgy látszik, nem került sor.

Nincs biztos módja, hogy az előző csoportoktól megkülönböztessük a myrmillókat és a gallusokat: úgy látszik, hogy ezek is karddal és pajzzsal harcoltak, más védőfegyverük viszont nem volt.

Valamennyi gladiátor közül a myrmillóról a legeltérőbbek a leírások: Ammianus Marcellinus homályos utalásai alapján egyesek súlyos fegyverzetű, vaspáncélt és vértezetet hordó katafraktárius gladiátornak képzelik, mások Festusra és a szófejtésre támaszkodva nem akartak mást látni benne, mint a retiarius kijelölt ellenfelét. Ismét mások azt állítják, hogy neve szerint görög, és a fegyverzete, harcmódja is görög: „thesszaliai emlékként" viselné a scutumot és az egyenes kardot. És ez még csak nem is az összes felmerült megoldás. A zűrzavar egyébként az emlékek értelmezésére is jellemző. Gyakran reprodukálnak például „myrmillo" aláírással egy gladiátort ábrázoló Louvre-beli kis bronzot: kettős redőnyű, domború sisakrostélya és a szemmagasságban vágott szűk lyukak gonosz, nyugtalanító kifejezést adnak elfedett arcának. Az alak összehúzza magát, görbe pengéjét suta gesztussal tartja maga elé. Kötekedő, csökönyös állatra emlékeztet; titokzatossága valóban jól illusztrálja azt a romantikus bizonytalanságot, amelyet a gladiátorokról alkotott elképzelésünk hordoz. Pedig ez a harcos nem myrmillo, hanem thrák: kardjának, kis méretű, négyszögletes pajzsának alakja, a *knémisz* (lábvért), melyet mindkét lábán hord, kétségbevonhatatlanul bizonyítják.

Egy fennmaradt dombormű viszont feliratával biztosít minket, hogy valóban myrmillót ábrázol: ez az ember csak ágyékkötőt visel, karja, lába és törzse teljesen meztelen. Bal kezébe fogott sisakját földre támasztott, tégla alakú, eléggé hosszú pajzsán nyugtatja: másik kezével ferdén, lándzsaszerűen, vállára vet egy tárgyat, melyről nem állíthatjuk biztosan, hogy fegyver, mert vége nem látszik a domborművön.

Azt kell hát hinnünk, hogy a myrmillo kizárólag a pajzsával védte magát. Ez a különlegesség sejteti, hogy a myrmillók különleges módon harcoltak – a feltételezésnek a szövegekben is van némi nyoma: Ammianus Marcellinus ugyanis olyan katonákról beszél, akik „myrmillók módjára fedezték magukat", arra várva, hogy a harc hevében az ellenfél könnyelmű módon védtelenül hagyja az oldalát. Ennek a védekező taktikának talán az volt az egyik klasszikus formája, mikor fél térdre ereszkedve, a pajzs mögül lesték, míg az ellenfél hibát követ el. Mindössze ennyi látszik hihetőnek a myrmillókkal kapcsolatos feltevések közül.

A myrmillók eredete nem kevésbé ismeretlen, mint fegyverzetük. Lehetséges, hogy eredetileg a gallus gladiátorokat hívták így, akiknek sisakja fölött hal volt látható, s akikhez a retiarius állítólag a következő kis dalocskát intézte, mikor megfutottak: „Nem téged kergetlek, csak a halacskádat, minek loholsz, gallus?"

Még ennél is kevesebbet tudunk másfajta, alighanem szintén különleges harcmodorú gladiátorokról. Így a provocatorról, akit gyakran szamnisz fegyverzetűnek mondanak, pedig egy Garrucci által közölt és eléggé nem méltányolt felirat azt sejteti, hogy talán kerek pajzsot és lándzsát viselt; vagy a *dimachaerus*-ról, az utóbbi ugyan egy nemrég kialakult feltevés szerint nem külön fegyvernem: a szó valamilyen harcmodorra utalna, amit több fegyvernem gladiátorai egyaránt alkalmaztak.

Ismereteink fehér foltjai épp a gladiátorviadalok lényegétől fosztanak meg bennünket. Mit sem használ, hogy ismerjük a különféle specialitásokat, ha nem tudjuk összeállítani az egyes gladiátorfajták lehetséges ellenfeleinek jegyzékét, illetve azokét, akikkel sohasem kerülhettek szembe – és ha nem tudjuk technikai okát adni az egyes csoportok különbségének. Ugyanígy jóformán semmit sem tudunk egy-egy fegyver változásainak okairól: miért fejlődik, tűnik el, vagy ad helyet egy másiknak.

Secutort ábrázoló bronzszobrocska (Musée Romain, Avenches, Svájc; Bersier felvétele)

De a rendelkezésünkre álló adatfoszlányok annyit mégis tudni engednek, hogy az amfiteátrum egész működése összeillők és összeférhetetlenek bonyolult rendszerén alapult; ez biztosította a küzdelmek érdekességét. Ilyen értelemben tehát tévedés volna azt gondolni, hogy a római közönség vérontást várt a harctól: nem mintha fel akarnánk menteni, de le kell szögeznünk, hogy igazán a küzdelmek látványosságát várta.

3. VADÁSZATOK AZ AMFITEÁTRUMBAN

A vadászatok *(venationes)* alkalmával nem nyüzsög a lépcsőkön akkora tömeg, mint délutánonként. E látványosságokra, melyeknek a nevükön kívül nem sok közük volt a vadászathoz, és amelyeket a rómaiak közönségesebbeknek tartottak más látványosságoknál, reggel került sor, „pitymallatkor" – ahogy Suetonius határozottan kijelenti –, olyan időben, amikor az uralkodó körökhöz vagy a dolgozó osztályokhoz tartozó római a maga dolgával volt elfoglalva. Úgy látszik viszont, Róma elég munkanélkülit, naplopót és turistát számlált ahhoz, hogy becsülettel megtöltsék az amfiteátrumot, hiszen az épület, láttuk, déltájban kiürült. Végeredményben a venatio az állandó előjáték szerepét töltötte be. Később jelent meg, legalábbis önálló látványosságfajtaként, mint a gladiátorviadalok, s azoknak csaknem rendszeres kísérőjévé vált: a munusszal szabályszerűen társuló vadászat azt a szerepet kapta, hogy emelje a munus fényét, akár az ünnepélyes felvonulás vagy a pompázatos külsőségek, a munus szokványos velejárói.

A köztársaság végétől kezdve azonban a vadászatok egészen nagyszabásúak lettek, sőt kivételes esetekben önálló, önmagukért látogatott látványossággá léptek elő: ilyenkor késő délután került rájuk sor, nem a reggel üres óráiban. Egyes vadászatok – feliratok tanúskodnak róla – több napon át tartottak egyvégtében. Időbe tellett, míg leölték azt a több száz, sőt több ezer állatot, amelyről a történetírók beszélnek – és hely is kellett hozzá. Venatiókat rendeztek a Forumon, a Saepta kertjében, a Circusban, aszerint, hogy a tervezett bemutatóhoz melyik hely adottságai illettek a legjobban.

A venatiónak tehát több változata volt, mint a munusnak; ezeket a látványos nagy vadászatokat is meg kell különböztetnünk a rutinszerűvé vált reggeli vadászatoktól. Az utóbbiak általában a Colosseumban zajlottak le, melyet e célnak is megfelelő módon alakítottak ki. Amíg az állatok láncra verve jelentek meg a porondon, nemigen kellett a nézők biztonsága

miatt aggódni, de Sulla korától kezdve elvetették ezt az óvatossági rendszabályt, és ekkor különleges barikádokat kellett emelni, sőt Caesar még árkot is ásatott a porond körül, nehogy az elefántok lerohanják a tömeget.

De a Colosseumban nem volt szükség ilyen rendszabályokra: a podium négy méter magas előfala már magában is erős bástya volt, s tökéletes simasága nem nyújtott semmiféle kapaszkodót az állatok karmainak: a falon kívül állandó mozgásban tartott görgők elmés rendszere egyébként is megakadályozta, hogy az állatok fölágaskodjanak előtte. Végül a ragadozók felugrása ellen hálók fölszerelésével védekeztek: ezek ugyan zavarták a kilátást – aminek már a velariumot kifeszítő póznák sem használtak –, de legalább a néző olyan biztonságban érezhette magát, mint otthon.

A Colosseum némely berendezését külön azért tervezték, hogy az állatokat könnyebben juttathassák a porondra. Nem is volt csekély feladat például egyszerre száz vad oroszlánt odahajtani. Az állatokat nem a kapukon át engedték be, hanem az egész épületen körbefutó, hatalmas alagsorban tartották mindet, úgy, hogy előadás előtt nem is kerültek a közönség szeme elé. Mikor eljött a pillanat, összegyűjtötték a ketreceket, és emelőrendszer segítségével a podium falába vágott fülkékbe juttatták. Amint a ketrec kinyílt, az addig nyitva tartott csapóajtó leesett az állat mögött, elvágva a visszavonulás útját. Megtörtént ugyanis, hogy a pőre homoktól és a nyüzsgő tömegtől megrettent állatok menekülni próbáltak: ha ez nem sikerült, a fülke zugában kushadtak le, onnan azonban égő szalmával kergette el őket az alkalmazottak egy csoportja *(magistri)*, akiknek az volt a dolga, hogy az állatokat harcra serkentsék.

Ezek az emberek, akiket ábrázolásokon olykor a vadászok *(venatores)* oldalán látunk, korbáccsal a kézben – a kétféle foglalkozást ne tévesszük össze egymással –, a váratlan támadás elől úgy tudtak kitérni, hogy magukra húzták a podium falának támaszkodó kis faházikók ajtaját. Rájuk hárult az a még kényesebb feladat is, hogy a küzdelem után összeszedjék az

Cirkuszi felvonulást ábrázoló mozaik. A kép híven tanúsítja, milyen keresett módon vezették a közönség elé az állatokat. Gyakran ruhát adtak rájuk, vagy éppen aranyport szórtak az oroszlánok sörényére (Vatikáni Múzeum; Alinari–Giraudon felvétele)

állatokat; márpedig látni fogjuk, hogy nem hullott el az összes állat.

A venatio egyetlen állandó tulajdonsága az, hogy minden alkalommal állatok szerepelnek benne, az állatok sorsa viszont a nekik szánt szereptől függ, ezért a venatiónak sok formáját ismerjük: egyetlen más római látványosság sem volt ilyen változatos. Éppen csak emlékeztetőül jegyezzük föl a következő bemutatókat: Caesar nagy dicsőséget szerzett azáltal, hogy először mutatott be Rómában zsiráfot. Augustus – hogy polgártársainak a meghökkentő és szörnyűséges jelenségek iránti vonzalmát kielégítse – rendszeresen bemutatta a Forumon az idegen fejedelmektől vagy a határtartományok kormányzóitól kapott, eladdig ismeretlen állatfajokat. Ezek a kiállítások azonban nem játszottak valami fontos szerepet a látványosságokban. Az ok nyilvánvaló: az akkor ismert világ minden tájáról

Olykor ember ült a párviadalra hajtott állatok hátán, aki azonban nem vett részt a küzdelemben. Itt például a hajcsár fegyvertelen, de szabadon irányítja elefántjának rohamait a bika ellen, amelynek mozgását földbe cövekelt lánc fékezi (mozaik a Vatikáni Múzeumban; Alinari–Giraudon felvétele)

olyan rendszeresen hajtották fel a különböző állatfajtákat, hogy régóta nem akadt már római, aki akár egy fóka láttán is meglepődött volna. A városi népet nem szórakoztatták el az efféle hétköznapi érdekességek: miként a többi látványosságot, a venatiót is a vér tette izgalmassá, már a legkorábbi időktől kezdve.

Először állatok vére folyt, mert csak vadakat eresztettek össze egymással gyilkos küzdelemre, később aztán bőven ömlött az emberi vér is. Már most világosan meg kell különböztetnünk a venatio két különböző típusát. Az egyik formában – úgy tetszik, ez állt a legközelebb a vadászathoz – támadó fegyverekkel felszerelt és külön erre a célra kiképzett emberek (a *venator*ok) szálltak szembe a vadállatokkal. A másik, jól ismert formában halálraítélteket (nem feltétlenül csak kereszté-

nyeket) mindenféle védelem nélkül a vadállatok elé vetettek, útravalóul mindössze azzal a jó tanáccsal, hogy hadonásszanak, ha tudnak, hadd vonják magukra ezzel is a habozó tigris vagy oroszlán figyelmét. Ennek a fajta venatiónak tehát az előzőhöz elég kevés köze van, hiszen a benne szereplő emberek állapota – akár emberi, akár jogi értelemben vesszük is a szót – voltaképpen külön típusba sorolja, éppúgy, mint bizonyos szervezeti részletei: erről a típusról később lesz szó.

A vadászatok alkalmával nem mindig folyt vér. Rómában hatalmas állatseregleteket tartottak fenn, könnyűszerrel valóságos állatkertet állíthattak ki a különbözőképpen idomított állatokból. Később állatmutatványokat is bemutattak a porondon, és a venatiónak az öldökléssorozaton és az állatok küzdelmére épülő véres dzsungelharcon kívül egy sor ártatlan mutatvány is része lett, amelyek mindenben hasonlóak voltak a mi cirkuszi számainkhoz. Persze a rómaiak nem tettek olyan éles különbséget ezek között a változatok között, mint amilyent itt nekünk a jobb érthetőség kedvéért tennünk kell. A venatio egységes mutatvány volt, és a közönség azt figyelte, hogy az elődeiket túlszárnyalni igyekvő császárok mennyi újdonságot vittek a részletekbe, hiszen maga a produkció rég megszokottá vált már.

A DZSUNGELHARC KÖRÜLMÉNYES UTÁNZÁSA

A párharcba hajszolt állatok közül a csökönyös orrszarvú nevettette meg leginkább a közönséget. Csökönyösségben csak az elefánt múlta felül, az még neki is túl vastag bőrű volt; konok nemtörődömségéért viszont kárpótlást nyújtottak furcsaságai: sokáig kellett ingerelni-ösztökélni, amíg elszánta magát a támadásra. Ez a feladat a már említett tunikás alkalmazottakra hárult, akik mögéje kerülve, időnként óvatosan feléje szúrtak a lándzsájukkal – nem mindig eredményesen: gyakran előfordult, hogy az állat az első lándzsaroham után mérgesen,

tétován tovább szemlélődött, vagy a podiumhoz vonult, és hanyagul böködni kezdte a márványfalat szarvával. A nézőseregnek már le is tett róla, hogy az ígért küzdelemből lesz valami. A félelemtől zöld magisztereknek újra közbe kellett lépniük. De ha egyszer méregbe jött az állat, egyetlen állatkolosszus sem állhatott neki ellen: a bikákat kócbabaként belezte ki, a medvéket közönséges pudlikutyaként röpítette a levegőbe.

Úgy látszik, az ilyen párbajt, ahol mindkét fél a maga módján harcolt, többre tartották, mint az olyat, ahol egyazon fajtához tartozó két vadállat került szembe. Voltak bizonyos párosítások, melyek eleve heves indulatokat keltettek a nézőkben, hiszen a kevéssé ismert fajták harcának kimenetele teljesen bizonytalan volt. De elég hamar kialakultak bizonyos állandó összetételek. A bikák például nemcsak az orrszarvú előtt nem tudtak megállni, hanem az elefánt, sőt a medve előtt sem. A medvék szívesen akaszkodtak a bikák orrába vagy szarvába, a megvadult bika összevissza szántotta a porondot, és gyorsan elfáradt a kellemetlen vendég súlya alatt. Klasszikus harc volt az oroszlán viadala tigrissel, bikával, sőt vadkannal: a vaddisznónak akkoriban több fajtája volt ismeretes, mint manapság. Az oroszlán és a vadkan, Claudianus szavával élve, „Héraklész karját fárasztotta", és a látvány – ahogy egy homéroszi kihívás paródiájaként egyik a sörényét, másik a sörtéit borzolta – kétségkívül zavaros mitológiai emlékeket ébresztett még a félművelt rómaiban is. Az oroszlán, ha hinni lehet az emlékeknek, győztesen került ki az összecsapásból: láthatjuk, amint fogai közé kapta áldozata nyakát, hogy ráncot vetett rajta a bőr, és teljes súlyával a félig földre terített ellenfél gerincére nehezedett. Más küzdelmek a szadizmus kiélésére adtak lehetőséget: amikor kutyafalkát vagy oroszlánokat uszítottak szarvasokra, a harc kimeneteléhez nem fért kétség, akár egy elnyújtott akadályfutásban, melynek előbb vagy utóbb a halál borzalmai vetettek véget.

A rendezők persze igyekeztek megtörni a jobbára azonos kimenetelű jelenetek egyhangúságát, s ehhez – nemsokára látni

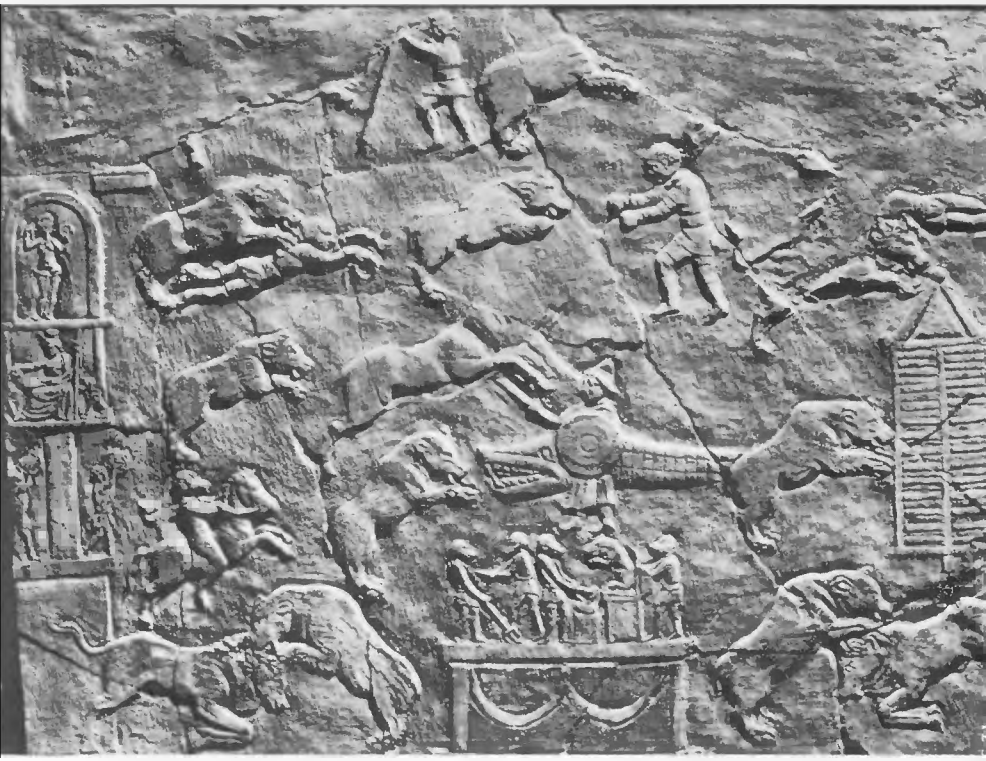

A vadászatok néhány jellemző mozzanata, közbül mai értelemben vett cirkuszi számok. Jobbra egy cochlea nevű forgóajtóféleség látható: a vadász, akinek ez az ajtó volt az egyetlen védelme, az ajtószárnyat ide-oda mozgatva ejtette zavarba az állatot (szófiai múzeum; Alinari–Giraudon felvétele)

fogjuk – a római állatseregletek tarka és bőséges állománya meg is adta a lehetőséget. A császárkorban a már említetteken kívül felléptettek vízilovat, krokodilt, hiénát, bölényt, fókát, Kelet vagy Afrika mindenfajta párducát. Egyedül a tigris számított ritkaságnak, az is csak egy ideig. Olykor sohasem látott párosításokhoz folyamodtak, amelyek alkalmasak voltak a lát-

ványosság iránti érdeklődés felszítására: a történetírók emlegette klasszikus párokon kívül az emlékek óriáskígyóval viaskodó medvét, krokodillal küzdő oroszlánt, fókával birkózó medvét stb. is ábrázolnak.

Mindenekelőtt azonban új fogásokkal igyekeztek az érdeklődést fokozni. Fennmaradt egy ilyennek a leírása Senecánál: hosszú pányva két végére bikát és párducot láncoltak. Mindkét állat szabadulni akart: ezen összemarakodtak, de mivel mozgásukat akadályozta a pányva, amely nem engedte, hogy a komoly összecsapáshoz elegendő lendületet vegyenek, ott helyben apránként szétszaggatták egymást. A harc végén a győztesen ugyanúgy nem lehetett már segíteni, mint a legyőzöttön: fegyveres szolgák, az úgynevezett confectorok adták meg mindkettőnek a kegyelemdöfést.

A POMPEJUSI PROPAGANDA KUDARCA

Pompejus az i. e. 79. évben különlegesen ragyogó játékokat akart rendezni. Ezért a tömeg szórakoztatására vagy húsz afrikai elefántot sorakoztatott föl a cirkuszban, abból a fajtából, mely elől annak idején hanyatt-homlok futottak a római seregek. Nem mintha az állatkolosszusok látványa különösebben felkelthette volna a polgárok érdeklődését, hiszen akkoriban már a katonák sem hátráltak meg rohamuk előtt. A rómaiaknak bőven volt idejük megszokni az elefántokat. Már a cirkusz porondján is jó néhányszor szerepeltek. Hanem ez alkalommal embereket szándékoztak ellenük küldeni. A harcosok között talán akadt egy-két gladiátor is: ebben a kérdésben a történetírók között nincs egyetértés. De a köztársaság idején, amikor a Ludus Matutinus még nem szolgáltatott képzett venatorokat, szokás volt barbár népek fiait bevetni a küzdelembe: például Bocchus a Sullának szánt száz oroszlánnal tapasztalt íjászokat is küldött, hogy a vadállatokat azok ejtsék el. A Pompejus-féle játék alkalmával tehát a vadászosztag nagyobbrészt gaetulok-

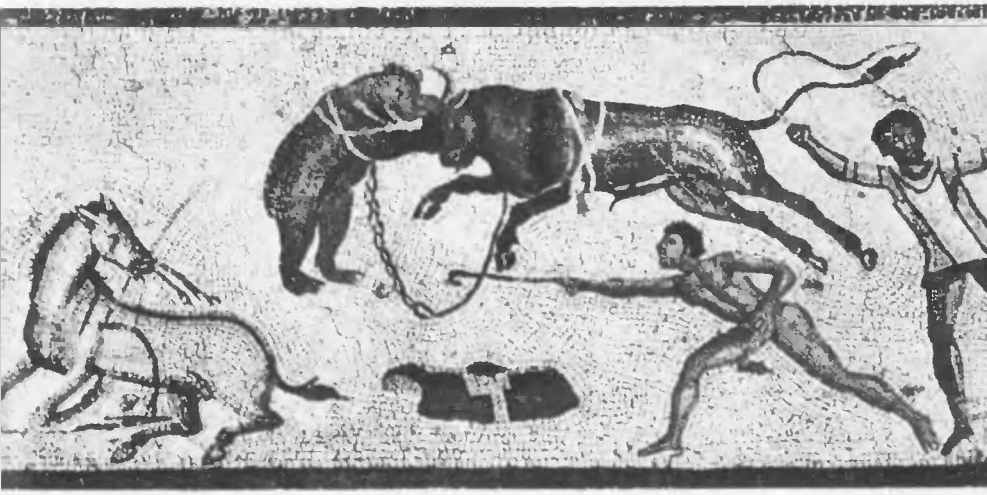

Összeláncolt állatok, medve és bika párviadala (a zliteni villa egy mozaikja a tripoli múzeumban; Boudot-Lamotte felvétele)

ból, a sivatag legvégső határain élő nomád törzs fiaiból állt. Biztonsági rendszabályként megelégedtek avval, hogy a cirkuszt vasrácsokkal vették körül.

A sohasem látott viadal eleinte meglepte, sőt szórakoztatta a közönséget. A tapasztalt gaetul vadászok pontosan kidolgozott harcmodor szerint küzdöttek: gerelyüket az elefánt alsó szemhéjába hajították: onnan az agyába hatolt, amitől az állat egyetlen lépés nélkül összeroskadt a nézők nagy bámulatára; vagy pedig átszúrták az elefánt lábát és megbénították: az egyik állat, miután több gerely csapódott a lábába, térden vonszolta magát ellenfelei felé, ormányával sorra kitépte kezükből a pajzsot, és az embereket a levegőbe dobálta. A közönség jól szórakozott; az egészet cirkuszi trükknek vette.

Kisvártatva azonban a kétségbeesés fölélesztette az állatokban a csordaösztönt: mind egyszerre rohantak neki a cirkuszt körülvevő vasrácsnak, csakhogy a rács nem engedett. Ekkor sorsukba beletörődve, szánalmas trombitálás közben a porond

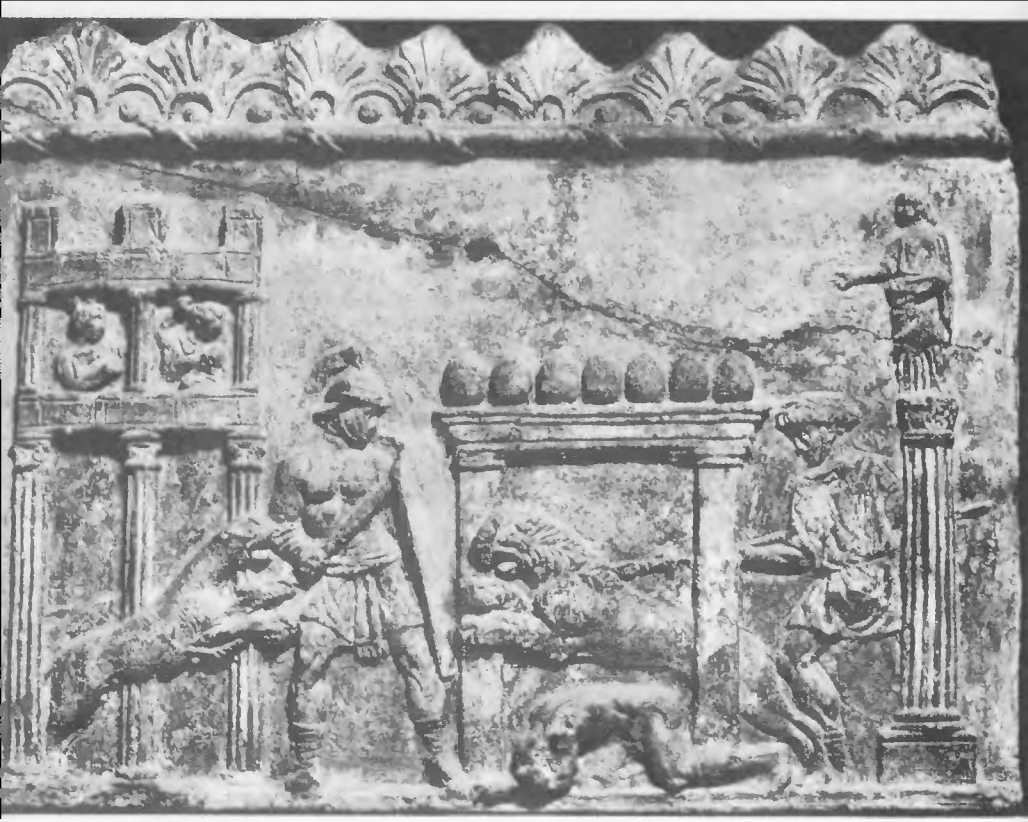

Venatorok, az amfiteátrum vadászai. A bal oldali gladiátorfegyverzetet visel. Társa egyszerű tunikát hord: harceszköze a venabulum (gerelyféle), amellyel az állatot távolról is megszúrhatja (dombormű az egykori római Museum Kircherianumban; Anderson–Giraudon felvétele)

közepére vonszolták magukat; ott szenvedtek ki hosszú haláltusa után.

De a nézők hangulata is gyökeresen megváltozott: mind talpra ugrottak, és vagy őszinte szánalomból, vagy a közjáték okozta rémület hatása alatt átkokat szórtak Pompejusra, és követelték, hogy azokat az állatokat, amelyeknek sebe nem

halálos, kíméljék meg. Cassius Dio a következőképpen írja le a jelenetet: „Az elefántok sebekkel borítva vonultak vissza az ütközetből; fel-alá járkálva olyan nyögéseket hallattak, hogy az emberben felötlött: nem ok nélkül tesznek így, hanem a sorsot idézik, mely úgy döntött, hogy el kell hagyniuk Líbiát, és panaszukkal az istenek bosszújáért könyörögtek. Valóban, a szóbeszéd szerint csak akkor rakhatták őket hajóra, mikor hajtóik megesküdtek, hogy nem éri majd őket bántódás..."

Egyesek arra következtettek ebből az epizódból, hogy a rómaiak „bizonyos gyengédséget" mutattak „az elefántok iránt, mert szelídségükben és intelligenciájukban valami emberit véltek felfedezni". Ez a gyanús gyengédség azonban nem vette el Caesar kedvét attól, hogy néhány évvel később ugyanilyen küzdelmet rendezzen a népnek, mikor is vagy félezer gyalogos katonát küldött húsz állat ellen. De a diktátorban megvolt az a képesség, hogy egy eset tanulságait – még ha mással történt is – a maga hasznára fordítsa. Gondoskodott tehát róla, hogy a nézők egyszer s mindenkorra biztonságban legyenek: ekkor ásatta a porond körül a már említett árkot. Körültekintéséből kiderült, hogy érzi: a nép haragját Pompejus ellen nem is a borzasztó mészárláson érzett szégyen és a belőle fakadó együttérzés okozta, hanem a hadvezér könnyelműsége miatt támadt neheztelés, amiért nem volt elég gondos a közönség épségének megóvásában. Ha a tömeg együttérzése igazi lett volna, nehezen magyarázhatnánk meg, hogy ez az okosan számító és tekintélyének minden rezdülésére oly érzékeny államférfi miért kockáztatja polgártársai lenézését egy korábban zajos bukással végződött látványosság pontos lemásolásával.

Az elefántokat egyébként is mindvégig szívesen pusztították a porondon, legfeljebb a császárkorban már nem rendeztek olyan tömeges öldökléseket, amilyenekkel a köztársaság hadvezérei kápráztatták el polgártársaikat, bár a nagy vérfürdők divatja korántsem járt le, hiszen a császárok – a hagyományos pazarlásnak áldozva – medvék, oroszlánok és párducok százait

ölették le a porondon. Claudiusnak támadt az az eredeti ötlete, hogy egy szakasz pretoriánus lovast küldjön a vadakra, tribunusaik és prefektusuk vezetésével. Ezt a gondolatot később Nero újította fel. Probus alatt történt az a híres eset, hogy a porondra bocsátott mintegy száz oroszlán megtagadott minden együttműködést, és a legcsekélyebb ellenállás nélkül hagyta magát lemészárolni. Egyik-másik oroszlán még arra sem volt hajlandó, hogy porondra lépjen, úgy kellett távolról lenyilazni.

A NEMEAI OROSZLÁNTÓL A BIKAVIADALIG

Ezek a tömeges összecsapások az egyik történetíró szerint „inkább rendkívüli, mint kellemes látványt nyújtottak". Jelentőségük egyébként is egyre csökkent, mert a magánosok, majd az állam kaszárnyáiban folyamatosan képezték ki a különleges személyzetet: rendszeresen tarthattak tehát olyan viadalokat, amelyeken emberek és vadállatok párosan vagy kis csoportokban kerültek egymással szembe.

A venatorok jellegzetes fegyvere a vashegyű gerely *(venabulum)* volt; ezzel fölszerelve, szilárdan megvetett lábbal várták be a támadó vadkan rohamát vagy az oroszlán ugrását, a medvére viszont rádobták a gerelyt, akár egy szigonyt. Értettek a venatorok a párduc elejtéséhez is, olykor lándzsát szúrtak a szügyébe, máskor rohantában, nyíllal terítették le. Ha elvétették a szúrást, kényes helyzetbe kerültek, egy szál derékban megkötött tunikában állottak, és nem védte őket egyéb, csak a karjukra és lábukra erősített bőrszalagok. Így csak a kezükben tartott fegyver segítségével úszhatták meg az összecsapást.

Más venatorok mellkasát vaslemezek fedik, vagy a retiariusok védelmére szolgáló lemezekhez hasonló lelógó váll-lapok, egyesek gladiátor módra teljes vértezetet viselnek, sisakot, pajzsot és lábszárvédőt; ismét mások egész testüket borító láncinget. Ezeknek azonban nincs az állat távol tartására alkalmas fegyverük, és testközelben, karddal kell vele megvívniuk. Az

Egy latin szerző szavai szerint „a bika harckészségét az előreszegezett szarvak és a lábak fejezik ki. Ingerülten megtorpan, kapáló patái alól csak úgy záporozik hasára a homok..." (terra sigillata váza, lelőhelye Monstans, Franciaország, Saint-Raymond Múzeum, Toulouse; Yan felvétele)

emlékeken látható, amint a harcos fél térdre ereszkedve, fölfelé tartott karddal várja az ellenfelet, s miközben pajzsát kinyújtja, alaposan odavág a teljes magasságában fölébe tornyosuló oroszlánnak, amely épp hogy össze nem csapta az állkapcsát, vagy egy medvével küzd meg, amely teljes súlyával a pajzsába kapaszkodik, és úgy igyekszik feldönteni a venatort.

Egyes vélemények szerint határozott különbséget kell tenni a nehéz fegyveresek és az egyszerű tunikába öltözött, egy

Vadászjelenet a nennigi villa mozaikján (a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

szál fegyverrel védekező vadászok közt; az emlékekről igen világosan leolvasható ellentétet azzal a ténnyel magyarázzák, hogy az amfiteátrum vadászait két név jelöli. Az előbbiek lettek volna a venatorok, vagyis az önként vállalkozó harcosok, akik nemesi fegyverzettel, karddal és pajzzsal küzdöttek; az utóbbiak pedig a *bestiarius*ok, tehát a köztörvényes elítéltek, akiknek – római szemmel nézve – a legalantasabb amfiteátrumi szerep jutott osztályrészül. Csakhogy a megkülönböztetés nem

Vadászjelenet a nennigi villa mozaikján (a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

elég megalapozott. A bestiarius kifejezés, melyet hol a küzdőkre, hol az állatok elé vetett halálraítéltekre alkalmaznak – róluk alább lesz szó –, a jelek szerint inkább gúnynév, semmint pontos megjelölés, és ha volt is különbség venator és bestiarius között, semmi sem biztosít róla, hogy helyesen értelmezzük.

Csakugyan drámaian mellbevágó az ellentét a kétféle ember között: az egyiknek csaknem meztelenül kell állnia a hatalmas ragadozók rohamát, a másiknak a fegyverzet nemcsak tekin-

Vadászjelenet a nennigi villa mozaikján (a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

télyt ad, hanem védelmet is a könnyű, de bénító sebek ellen. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk az emlékeket, látni való, hogy az ellentét a gyakorlatban sokkal kevésbé lényeges: a vadászok e két végletes típusa között rengeteg közbülső fokozat foglal helyet. Ezért hát szívesebben hisszük el, hogy ez a két véglet csak két lehetséges harcmodor, hiszen a harc kockázata, más-más formában, de egyenlő: az az ember, aki nem visel vértezetet, gerelyével vagy lándzsájával távol tart-

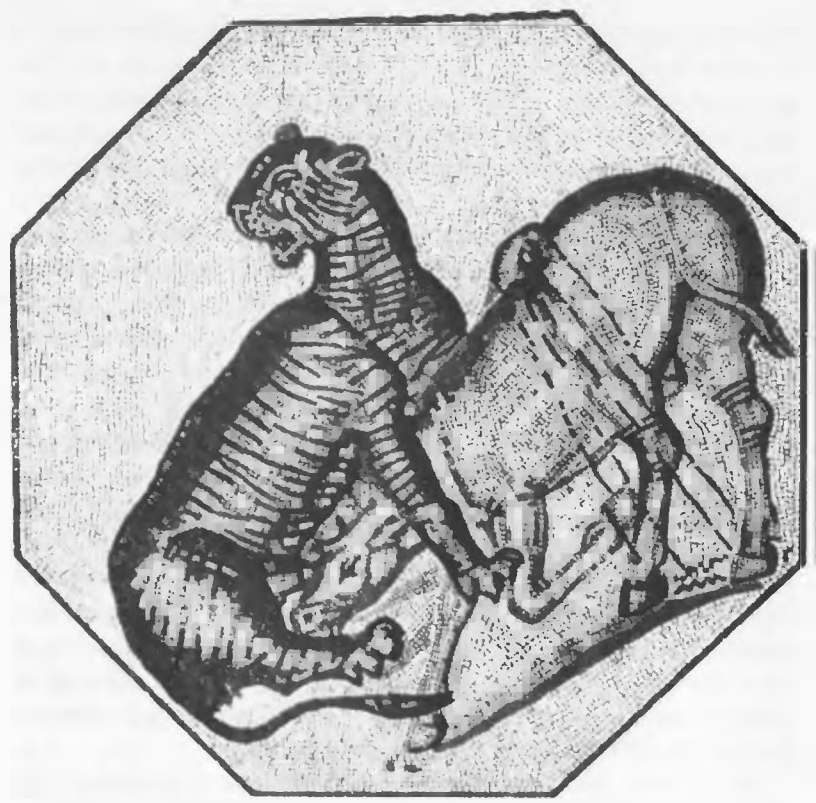

Vadászjelenet a nennigi villa mozaikján (a saarbrückeni Staatliches Konservatoramt felvétele)

hatja magától az állatot, amelyik viszont hatékony védőfegyverzetet hord, annak kardjával kell elérnie a vadat, vállalva a közelharc veszélyeit.

Valójában a harc ezerféle lehetett. Még olyanok is akadtak, akiknek a puszta kézzel való küzdelem volt a specialitásuk: egy ökölcsapással leterítették a medvét, vagy birokra keltek vele; az oroszlánból kiszorították a szuszt vagy egyik kezüket a torkába mélyesztették, másik kezükkel a nyelvébe kapasz-

kodtak és úgy fojtották meg. Voltak, akik egy öl nádat használtak védelmül, a hegyes nádvégek nem engedték közel az állatot; mások földön görgetett hengerekkel védekeztek, vagy egy *cochlea* nevű sajátságos eszközzel, mely a mai forgóajtókhoz hasonlított: az ajtószárnyak forgatásával a venator kedvére kikészíthette ellenfele karmait.

Az egyéni harc mellett kedveltek voltak a *missiones passivae* formái is: vadászok csoportjára a legkülönfélébb állatokat uszították, némelykor összekötözve, mint az előbb említett párviadalokban. Vagy a vadász a szemben álló két állat valamelyikének a hátára pattant, s a bikán vagy az elefánton kuporogva igyekezett eltiportatni, kibeleztetni a másik állatot.

A végtelenül sok változatból a bikaviadal az egyetlen viadalféle, melyet annyira-amennyire ismerünk. Akárcsak a mai corridák alkalmával, az állatokat először ingerelték, hogy mérgüket felszítsák: fáklyákkal égették, ösztökékkel böködték őket, szénával tömött bábukkal hadonásztak előttük; ez a bevezető feladat a *succursor*okra hárult. A tulajdonképpeni harcosok a *taurarius*ok vagy *tauroc*enták voltak. A viadorok néha gyalogosan támadtak a bikára, kezükben lándzsa, mellyel a bika egész testét át kellett szúrniuk, máskor gerelyt szegezve, szilárdan megvetett lábbal fogták fel az állat rohamát.

De az ilyen mészárlásokon kívül, amelyek semmiben sem térnek el a többi állatviadaltól, voltak igazi bikaversenyek is. A szokást Caesar vezette be Rómában, s még Claudius vagy Nero idején is történik említés róluk. Ennek az ügyesség- és erőpróbának a fogásait a thesszaliaiaktól vették át. A harcos, akinek a saját izmain kívül nem volt más fegyvere, lovon vágtatott a bika mellett és futtatással fárasztotta, mígnem egy alkalmas pillanatban kissé előbbre hajtotta lovát, és vágta közben a bika nyakára pattant: azon lovagolt tovább, s szarvait átkarolva igyekezett kezét a homlokán összefonni, hogy kicsavarja a nyakát és a földre terítse.

A vadászok – említettük az imént – olykor furfanghoz folyamodtak: hogy kijátsszák az állatot, valami zavarba ejtő akadályt állítottak elébe. Egyikük-másikuk komikus elemeket vitt a küzdelembe. De voltak látványosságok, melyeknek kifejezetten a nevetés volt a fő vonzóerejük, és amelyekben a venator akrobatává, bohóccá vagy idomárrá alakult. Gömb alakú kosárba zárta magát, melyet a meglepett medve úgy görgetett maga előtt, akár egy összegömbölyödött sündisznót. Mások a zsákmányát már-már megragadó állatot azzal csapták be, hogy elcigánykerekeztek előle vagy belebújtak valami kútfélébe; voltak, akiket valami segédeszköz – mondjuk, egy hosszú rúd – egyetlen nekirugaszkodással elérhetetlen távolságba repített, az állat pedig, amelyen átugrott, csalódottan fordulhatott vissza.

De a műfaj csillagai a szelídített állatok voltak. Az ilyeneknek nem volt se szeri, se száma. A tigrisek boldogan hagyták, hogy idomítójuk megcsókolja őket; az oroszlánok futtában kapták el a nyulat, és becsülettel vigyáztak rá, hogy zsákmányuknak egy szőre szála se görbüljön a foguk között; a bikák, akár a pöffeszkedő gazdagok, vágtató kocsikon fuvaroztatták körbe magukat.

Mindez azonban eltörpült az elefántok csodás tanulékonysága mellett: nagyszerűen értettek hozzá, hogy gladiátorok összecsapását utánozzák, lakomához üljenek anélkül, hogy feldöntenék az asztalt, óvatosan négyesben cipeljék egy elefánttársukat, aki szülő nőt játszott; könnyedén lejtették el az idomítás kezdetén tanult (szokványos gyakorlatnak számító) pyrrhusi táncot vagy a kötéltáncot. Az állatok népszerűségét egy feljegyzés tanúsítja, amely szerint egyszer egy elefánt, akit ügyetlensége miatt megszidtak, éjjel magában gyakorolta feladatát.

Ilyen műsorok alatt pihenték ki a rómaiak az emberi vér látványát. Pedig néha a vadászatokon is folyt emberi vér. Igaz,

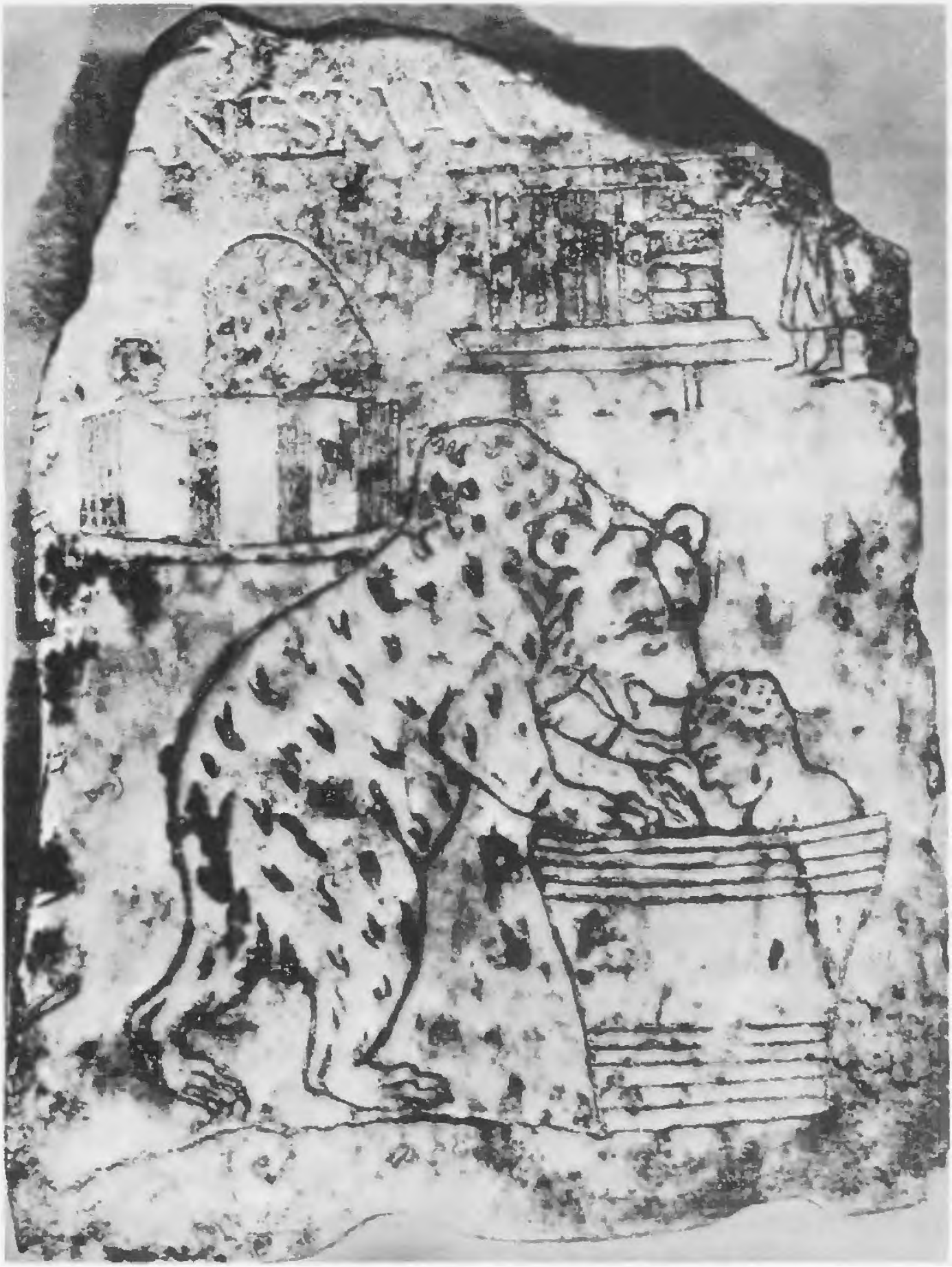

Bűvészmutatványt ábrázoló márvány dombormű. Ezek a vékaféle edények feltehetőleg kettős fenekű aknák voltak, amelyekben a veszélyeztetett ember elbújhatott (márvány dombormű a narbonne-i múzeumban; Henry felvétele)

a venatorra nem vonatkozott a gladiátorviadalok kegyetlen törvénye, hogy valakinek mindenképpen meg kell halnia, hacsak a közönséget el nem fogja a legyőzött iránti jóindulat. De tévedés volna azt hinni – bár egyesek hajlamosak rá –, hogy a vadászok a fent leírt párviadalokon jóformán semmi kockázatot sem vállaltak.

A síremlékek feliratai és a ránk maradt emlékeken ábrázolt jelenetek az ellenkezőjét bizonyítják: hol egy taurariust látunk, aki elvétette a bikát, a bika viszont nem vétette el őt; hol egy embert repít a levegőbe egy szarv döfése; egy másikat a földre terít vagy szétszaggat az oroszlán. Ezek az állatok a csoportos viadalokban, mondhatni, kivétel nélkül bosszút álltak az őket megsebesítő vadászon. Bizonyos párharcokban pedig a venatornak nem is lehetett több esélye, mint szabályos harcban a gladiátornak: Claudius és Nero idején például a szabadulását kérő gladiátort búcsúszereplésként olyan párviadalra kötelezték, amelyben egy elefántot kellett elejtenie.

Ha a gladiátor szépen küzdött, hírnevet szerzett a közönség körében és bizonyos egyéni arculatot nyert; ez tette az életét is értékessé. A venator elszürkült a gladiátor mellett: ilyen hatalmas kavarodásban egy-egy ember halálát szinte észre sem vették.

VADÁLLATOK ELÉ VETETT EMBEREK

Az elítéltek állatok elé vettetése csak egy műsorszám volt az amfiteátrum reggeli venatiosorozatában. Vidéken viszont ez a látványosság olykor egész napot, sőt több napot foglalt le, így például i. sz. 177-ben Lyonban, ahol negyvennyolc embert ítéltek el; ott a dolog egyébként is eseményszámba ment, mert az elítélt keresztényeket a közönség jól ismerte, és ahogy Eusebius mondja, név szerint követelte mindnyájuk vérét. Rómában a kivégzések sokkal jellegtelenebbek maradtak: a közönség kíváncsiságát csak híres gonosztevők ajzották fel, vagy

Állatviadal-jelenet: egy póznához kötözött embert kocsin löknek a vadállatok felé (a zliteni villa mozaikja a tripoli múzeumban; Boudot-Lamotte felvétele)

olyan elítéltek, akik valami különleges okból kerültek a vadállatok elé, mint Glycon számtartója – az imént esett róla szó –, akinek története bejárta Rómát. Legalábbis ezt sejteti Petronius megjegyzése: „Láthatod a két pártra szakadt népet: a kocsizó asszonyt és Glycon számtartóját." Ezt a büntetést, amelynek ötlete, úgy látszik, Karthágóból eredt, eredetileg csak a római seregekből megszökött idegeneknek tartották fenn a legbecstelenítőbb ítélet gyanánt. Később mint halálbüntetést súlyosbító ítéletet szolgasorú személyekre, a vallásüldözés kezdete óta pedig keresztényekre is alkalmazták. Az ilyen elítélteket nevezték bestiariusoknak, bár a szó – mint láttuk – a vadak ellen harcoló hivatásos fegyvereseket is jelölte.

Az őr (egy ránk maradt domborművön sisakban és egész testét fedő vértezetben látjuk) kiválasztotta a soron következő elítéltet a nyakuknál fogva összeláncolt emberek csoportjából,

Egy embert – valószínűleg szaharai hadifoglyot – ostorcsapásokkal hajtanak az állatok elé (a zliteni villa mozaikja a tripoli múzeumban; Boudot-Lamotte felvétele)

s először is meztelenre vetkőztette, így mutatták be a szerencsétlent a közönségnek. A név szerinti bemutatás dicsősége egyébként csak hírhedett gonosztevőknek jutott osztályrészül. Alighanem a kivételek közé sorolható az is, ha az elítéltet körülvezették az amfiteátrumban, mint például Lyonban Attalust; előtte táblát hordoztak, a következő felirattal: „Íme Attalus, a keresztény." Az ítéletet megokoló feliratot általában a szégyenoszlopra *(stipes)* szögezték ki. Ahhoz kötözték az elítéltet is, hátracsavart kézzel. A szégyenoszlop nem csak egyszerű földbe vert pózna lehetett. Olykor dobogót helyeztek el az amfiteátrum közepére, olyasfélét, ami bizonyos gladiátorviadalokon is szerepelt. Erre erősítették az oszlopot, és az így fölemelt áldozat szembenézett a közönséggel – bizonyára innen ered a *surrectus ad stipitem* (*surrigere:* felállítani, kiegyenesíteni), a függőleges felülethez szorosan odakötött emberek jel-

legzetes testtartását idéző kifejezés, ilyen esetben ugyanis a fej és a törzs a szokásosnál nyúltabbnak látszik. Ez az elrendezés nyilván megzavarta az állatokat, tehát fokozta a kivégzés feszültségét. Máskor az elítéltet a *patibulum* felső sarkaihoz kötözték: ez két cölöpből álló szerkezet volt, melyeken vízszintes gerenda nyugodott; a test megrogyva csüngött le róla. Ha teljességre akarnánk törekedni, százszámra sorolhatnánk még a kivégzőkeresztek fajtáit. Ezután a porond szintjén nyíló csapóajtókon át meghatározott rend szerint szabadjára engedték az állatokat. Nem tudunk róla, hogy az állatok beeresztésének sorrendjét előre közölték volna a nézőkkel. Egy közkeletű tévhittel ellentétben az állatokat korántsem tartották állandóan a porondon: a Colosseum pincéje úgy épült, hogy az alsó kamrákban elhelyezett ketreceket egy láncokból és csigákból álló gépezet segítségével pillanatok alatt fel lehetett emelni a csapóajtókig. Sőt az öldöklés mechanizmusa odáig finomult, hogy az állatoknak épp csak feladatuk végeztéig kellett az amfiteátrumban maradniuk, mert a pincékből közvetlenül kivezető két alagsori folyosó lehetővé tette, hogy az állatokat – anélkül, hogy újra a nézők szeme elé kerültek volna – könnyűszerrel visszaszállítsák az állatseregletekbe. A látványosság előtt az állatokat kiéheztették és emberek felfalására idomították: Cassius Dio említ ilyenféleképpen „szelídített" oroszlánokat és medvéket.

A bikát még ingerelték is, hol tűzzel, hol elébe vetett bábukkal, áldozatát viszont vagy hálóba burkolták, mint a lyoni Blandinát, vagy közvetlenül azzal a csapóajtóval szemben helyezték el, ahonnan az állat előrohant. Nem volt az akkor ismert világnak olyan sarka, mely ne küldött volna dúvadakat az amfiteátrumokba. A nagy ragadozók egyetlen csapással leütötték vagy egyetlen harapással összeroppantották az áldozatukat, és nem voltak annyira kegyetlen hóhérok, mint a kevésbé erős társaik, mert azok hosszasan vonszolták és marcangolták áldozatuk rángó testét, melynek Martialis szavai szerint már „sehol sem volt testformája"; az áldozatoknak sokszor utólag

kellett megadni a kegyelemdöfést, mint Lyonban, ahol egyetlen elítélt sem halt bele sebeibe.

A szobrokat közben lepellel vonták be, nehogy – mint mondták – kénytelenek legyenek végignézni a mészárlást; sőt Claudius császár még továbbment az aggályoskodásban. Ő ugyanis mohón vonzódott az ilyesféle látványosságokhoz, ezért a harcosokat mind felkoncoltatta egymással (nyilván hogy az ebédjét fűszerezze, hiszen ebédidőben gyakran el sem hagyta az amfiteátrumot). Így aztán uralkodása alatt az ítéletek indokoltsága meglehetősen bizonytalan volt; jelentéktelen kis vétség, rágalmazás vagy hamis tanúbizonyság is elég volt hozzá, hogy a bevádolt rabszolgát az állatok elé küldje. A kivégzések megújuló áradatában viszont gondja volt rá, hogy Augustus szobrát áthelyeztesse, nehogy minden idejét lepel alatt legyen kénytelen eltölteni. Ez az intézkedés, teszi hozzá Cassius Dio, köznevetséget keltett.

A közönség, akármennyire távol állt is tőle a szánalom, nem osztozott uralkodója lelkesedésében: megragadta az öldöklés egyhangúságát néha-néha megtörő közjátékokat, és a vérfürdők szükségszerű ellentéteként naiv legendákká, érzelmes történetekké formálta őket. Megtörtént olykor, hogy az állatok elutasították a felkínált lakomát. Egyszer – mondják – egy dák rabszolgára uszított oroszlán az áldozat lábát kezdte nyaldosni. Másodszor párducot küldtek rá, de azt felfalta az oroszlán. Ekkor a játék fölött elnöklő Drusus feloldoztatta a rabszolgát, és magyarázatot kért a csodás eseményre. Androcles elmondta élete történetét: ura, az afrikai prokonzul szüntelenül gyötörte, ő tehát kétségbeesésében a sivatagba bujdosott, remélve, hogy ott majd elrejtőzhet az üldözésére küldött katonák elől. Egy barlangba menekült, de alig rendezkedett be, megjelent egy oroszlán: véres lábát maga után húzta és szelíden, mintegy segítségért könyörögve odanyújtotta a rabszolgának. Androcles kezelésbe vette a sebet, és kihúzta belőle a tövist. Az oroszlán elaludt, s ettől a naptól fogva szolgájául szegődött az üldözöttnek: elhozta neki vadászzsák-

mányának legjobb falatait. Végül Androcles ráunt erre az életre, és elhagyta a barlangot, de már három nap múlva elfogták a katonák. Ura állatok elé vettetésre ítélte. Ezt a rabszolgát állítólag a szokás ellenére megajándékozták szabadságával, sőt az oroszlánt is megkapta.

Egyszer egy vadkoca megellett a porondon, de ilyesmi ritkán adódott. Ezért aztán a rendezők mindenféle fogáshoz folyamodtak, hogy változatosabbá, fűszeresebbé tegyék a látványosságot. Az elítéltek kezébe fegyvert adtak, hogy elnyújtsák haláltusájukat, Herculesnek öltöztették őket, hogy a bikák így hajigálják mindőjüket szinte a fellegekig. Mi több, a kivégzést drámai jelenetbe építették, amelyben végkifejletként a hős vadállatok prédája lesz. De a mese igénye és a realisztikus színpadi jelleg ezt a fajta látványosságot külön műfajjá avatta, melyről alább még szó lesz.

POGROM LYONBAN: BLANDINA VÉRTANÚSÁGA

Nem vállalkozhatunk itt rá, hogy nyomon kövessük a kereszténytildözés történetét, mely annyi vitának és legendának lett forrása; még csak arra sem, hogy részletesen elemezzük a bonyolult konfliktus okait. Mint láttuk, az állatok elé vettetés büntetése nem a keresztények kiváltsága volt; már jóval megjelenésük előtt hagyományos kivégzési móddá vált. Igaz, rájuk sem alkalmazták következetesen: egyeseket bányamunkára ítéltek, másoknak viszont – a római polgárokra érvényes nemesebb szabály értelmében – a fejüket vették. De a kereszténység történetével összefonódó halálnem mégiscsak az állatok elé vettetés. S éppen az a meghökkentő, hogy a keresztényeket, akiknek bűne az állam szemszögéből csupán egyszerű véleményeltérés volt, a társadalom megvetése kísérte a halálba. Hiszen az állatok prédájaként végezni a legmegalázóbb, legszégyenteljesebb halálnak számított; azt a bűnözők, gonosztevők,

A vidéki városok nem tudtak nagyvadakat hozatni, ezért az elítélteket a környéken honos, tehát könnyen beszerezhető állatok, bikák, vadkanok, farkasok vagy kosok elé vetették. Így tettek a jelek szerint Lyonban is i. sz. 177-ben (graufesenque-i kerámia a rodez-i Fenaille Múzeumban; Louis Balsan felvétele)

rabszolgák számára tartották fenn. Vajon miért kellett meg is alázniuk, akit pusztulásra ítéltek?

El kell vetnünk azt az önként felötlő magyarázatot, hogy a vallási fanatizmus és gyűlölködés kicsinyes bosszúja működött volna. Közhelyszámba megy a rómaiak vallási türelme; eredményeit már a XVIII. századi gondolkodók is megcsodálták. Lehetetlen is fanatizmussal vádolni azt a népet, amely a pun háborúk idején nem habozott idegen istenekhez, sőt

az ellenség isteneihez folyamodni segítségért; amely befogadott más kultuszokat és hivatalos helyet biztosított nekik, még ha ellentétben álltak is a sajátosan római vallási érzülettel – a rómaiak ugyanis közömbösek voltak minden metafizikus vallásosság iránt. Csakugyan, a vallást – akármelyik vallást – a római inkább eszköznek, mint célnak tekintette.

Az a nagyon valóságos türelem, mely az ilyen szellemiség természetes velejárója, ott ért véget, ahol az állam tekintélye, vagy ha úgy tetszik, a birodalom egysége forgott kockán. A keresztények bizonyos értelemben törvényen kívül helyezték magukat, mert nem voltak hajlandók a város isteneit tisztelni, illetve amikor a császárkultusz intézménnyé vált, nem voltak hajlandók áldozni a császárnak. Ezért juttattak nekik olyan megalázó sorsot. A rómaiak úgy ítélték meg, hogy a keresztények galád összeesküvést szőnek a társadalom, sőt, ahogy mondták, „az emberi nem" ellen; hogy veszélyeztetik az államrendet, nem is haboztak hát kiszabni rájuk azt a büntetést, melyet – láttuk – eredetileg az ellenséghez átállt katonáknak szántak.

Nem sokat tudunk a keresztényüldözések jogi hátteréről. Többen rámutattak már, hogy az üldözésekben önkény és törvényesség, liberalizmus és szigor vegyesen érvényesült, s ez kevéssé volna érthető, ha lett volna olyan törvény, mely a kereszténység bűnét pontosan meghatározza. Valószínűbb, hogy a magisztrátusok általános hatalmuknál fogva léptek föl a keresztények ellen, mint ahogy bármilyen más káros elem ellen is felléptek volna. Így az is könnyebben érthető, miért jellemezték az üldözést a kegyetlenségnek olyan föllángolásai, hiszen nem is mindig a hatalom volt a bujtogató. A pogromokat gyakran a rosszul tájékozott közvélemény kezdeményezte; az emberek ösztönösen gyűlölték a keresztényeket, csak mert annyira különböztek a tömegtől; ráadásul bedőltek a mendemondáknak, hogy a keresztény összejövetelek tulajdonképpen bűnös és eszeveszett orgiák. Ez történt 177-ben Lyonban, bizonyos különleges okok miatt, melyeknek M. Audin több meg-

győző oldalt szentelt. A legokosabb, ha itt az ő gondolatmenetét foglaljuk össze.

A második pun háború okozta zűrzavarban, nem egészen politikán kívüli okokból, Róma magáévá tette Kübelé kultuszát. Graillot kifejezése szerint a kultusz „nyugtalanító misztikumával, rítusainak idegőrlő csáberejével és papjainak őrjöngő fanatizmusával megzavarta az emberi lelket". Egy másik történész megjegyzi, hogy a kultusz papi kollégiuma eunuchokból állt, s ez eleve botránykő volt a rómaiak szemében, akik a herélést a haza elleni merényletnek tekintették. A régi vallás szigora nem ismerhette el az ilyen szélsőséges kilengéseket. Az istennőt tisztelték, de csak távolról. Igazi szerephez csupán a császárság alatt jutott, akkor viszont egyszerre nagy jelentőségre tett szert, az istennő kultusza bizonyos korokban szorosan a császárkultuszhoz kapcsolódott.

Nyugaton Rómán kívül csak két város adózott Kübelének különös tisztelettel: Vienne és Lyon, melyeknek falai között nagy létszámú kisázsiai közösség lakott. Nyilván hasonló okból, ezekben a városokban már a II. évszázadban megvetette a lábát a kereszténység is. A két kultusz közti versengés rövidesen nyílt ellenségeskedéssé fajult. A döntő fordulatot egy véletlen egyezés okozta: 177-ben a keresztény húsvét ugyanarra az időpontra esett, mint a Kübelé-hívők Hilariája, a vallási gyászuknak véget vető örömünnep, melyet a tavaszi napforduló idején ültek meg.

Bár semmilyen hivatalos dokumentumra nem hivatkozhatunk, kétségkívül ebben a véletlenben kell keresni a két városon végigsöprő keresztényellenes fellángolás okait. Kübelé hívei, akiket vérig sértett az ünnepek egybeesése, bízva a kultuszuk félhivatalos jellegének kijáró támogatásban, szabályos feljelentésekkel álltak elő a magisztrátusoknál. A hatalomnak csak az volt a dolga, hogy intézkedjék. A keresztényeket összefogdosták, kevesen menekültek meg. Másfél hónap múlva Blandinát és társait két csoportban az amfiteátrumba szállították, s ott a már ismertetett körülmények között kivégezték őket.

A nyomozás és vallatás könyörtelensége, a kegyetlen büntetések, az Attalusra mért kivételes megtorlás (római polgár lévén lefejezésre kellett volna ítélni), a csőcselék halottgyalázó dühe, melynek hat napon át ki voltak téve a tetemek – mindez együtt a lyoni mészárlást a fanatizmus történetének egyik legmegrázóbb epizódjává avatja. Az itt közölt változat – ha ugyan megfelel a valóságnak – Voltaire-t bizonyára elbűvölte volna.

AZ ELVARÁZSOLT VADÁSZAT

A római néző az álöltözetet, a tudatosan megtervezett trükköt sokkal jobban szerette, mint a megkapó vagy nagyszerű, de némileg hétköznapibb rendezést. A közönséget szemmel láthatóan valósággal lázba hozta mindaz, ami a színen a természet utánzását célozta, ami tehát a gépészek, díszletezők és építészek ügyességével káprázatos szemfényvesztéssé formálódott.

Már a vadászat tudatos valóságutánzása is szembeszökően példázza ezt a sajátos rokonszenvet a színpadias rendezés iránt. A rendezőknek gondjuk volt rá, hogy a vadászatot természetes környezetbe helyezzék : evégett a cirkuszt vagy amfiteátrumot – az egyik szemtanú kifejezése szerint – „szép zöldellő erdővé" alakították át, olykor fáradságos munkával. Probus alatt például a katonák egész ligetre való hatalmas fát ástak ki gyökerestül és szállítottak Rómába, az arénát vastag gerendák rendszerével négyzetekre osztották, a fákat odaállították a gerendák közé, s végül, hogy a hézagokat kitöltsék, az egészet földréteggel takarták be; így árnyas erdei táj keletkezett, amely a látványosság alkalmával struccok, vadkanok, szarvasok és dámvadak ezreinek volt találkahelye.

Máskor viszont nem volt szükség fáradságos előkészületekre. A Colosseum pincerendszere például, ez a porond alatti kis város, ahol minden kulisszák mögötti tevékenység összpontosult, a legkülönfélébb gépezetekkel és berendezésekkel volt felszerelve. A Colosseumban a nézők az ügyes római mérnö-

kök jóvoltából végignézhették, amint a földből kibújik az erdő, majd megjelennek a lakói. Nem a pásztorjátékok ligete volt ez, hanem valami varázslatos erdő, talán a Hesperidák kertjének utánzata, melyről máshelyütt találunk említést: aranyfák borították, s a törzsek közt illatosított víz tört elő.

A *silvák* (erdők), ahogyan a rómaiak ezt a fajta látványosságot nevezték, nem egyszerűen valamelyik uralkodó gyötrött agyából kipattant, egyszeri ötletek. Az emlékek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a silvákban egyebek közt „a római természetérzés egy fajtája" jutott kifejezésre, melyet M. Grimal oly jól elemzett. Nincs is benne semmi különös, hogy a császárkor urbánus civilizációja a természetet végül már csak mint a kultúra, az emberi ötletesség termékét értékelte. El kell hinnünk, hogy a silvák eleve valami mély érzelmi igényt elégítettek ki, mert általában nem társultak hozzájuk a vadászatokon szokásos állatmészárlások.

Az álöltözet barokkos divatja talált azonban perverzebb – nem merjük azt mondani, hogy tökéletesebb – kifejezést is egy másik, nagyon különös látványosságtípusban, melyet a silvához bonyolult szálak fűznek (mondjuk, a rendszerint hasonló díszlet): a mitológiai színjátékról van szó. A mitológiai színjátékok néma színpadi előadások voltak, amelyekben a szereplők valóban meghaltak a színpadon, mégpedig a cselekményben adott körülmények közt. Csakhogy a mitológiai drámák szerkezete igazában bonyolultabb, több műfaj kusza keveredését mutatja. Cselekmény talán nem, de határozott vezérfonal mindenesetre felfedezhető bennük, ami bizonyos fokig a színházzal hozza őket rokonságba. Némelyik előadás, úgy lehet, nem is nyújtott egyebet, csak egy-egy sikeres színdarab nagyon laza és végletekig egyszerűsített adaptációját. Leggyakrabban azonban mitikus vagy mitológiai személyek kalandjait állították színre. Nem minden célzatosság nélkül: „A régmúlt idők bízvást alább adhatják, ó, Caesar – mondja Martialis –, amin hírnevük alapul, azt mind szemed elé tárja az aréna."

A Colosseum pincéi: innen került porondra a „megtervezett halál" (Boudot-Lamotte felvétele)

Más szóval a mitológiai drámák mindenkihez közel hozták az Olümposz tekintélyeit: a nézők láthatták, ahogy Orpheusz megigézi az állatokat, majd elpusztul egy nekivadult medve mancsai közt; láthatták a lángoló kerékre kötözött Ixiónt; Héraklészt, akit ugyancsak lángok emésztettek el; Dirkét a bika szarvára, vagy egy merészebb változat szerint a tomporára kötve, hátrakötött kézzel, annak a küzdelemnek a díjaként, melyet az állat egy párduccal vívott. Máskor különös változtatásokat eszközöltek a hősök életrajzán: látványosabbra „hangszerelték" és véres befejezéssel fejelték meg. Az egyik ilyen drámában, bár a teljes forgatókönyvet sajnos nem ismerjük, Daidalosz nem jutott el céljához: az aréna fölött repültében szárnya felmondta a szolgálatot: odalenn medve várt rá.

Látható, hogy ennek a látványosságnak – legalábbis téma szerint – volt valami köze a tragikus pantomimhoz, noha összetéveszteni nem szabad vele. Más elemeit tekintve viszont a venatióhoz fűzte rokonság: elsősorban díszlete okán, hiszen láttuk, hogy az a silváéhoz hasonlított. Másfelől a szereplők – ha nem haltak tűzhalált, mint Héraklész az Oita hegyén, vagy Kreusza, akire ráégett a ruha – vadállatok torkában végezték, ami ezt a látványosságfajtát a szorosan vett venatio helyett inkább a korábban leírt kivégzésekkel hozta rokonságba. A szereplők itt is halálraítéltek; s Kreusza ruházatában is könnyen felismerhető a *tunica molesta*, a gyúlékony tunika, melybe az elítélteket általában szokás volt öltöztetni. Ebből a szempontból tehát a szóban forgó színjátékok „regényesített" kivégzéseknek tűnnek: céljuk, hogy megtörjék a sorozatos tömegmészárlás egyhangúságát.

E darabok felépítése legalább olyan bonyolult volt, mint az általuk keltett érzelmek. Meggyőző bizonyíték az a gyér számú leírás, melyet a régiek ránk hagytak: a porond közepén, deszkából ácsolt törékeny állványzaton emelkedik az Aetna hegye. Az egész építmény, sziklástul-bozótostul annál hamisabban hat, mennél inkább törekedtek a pontos másolásra. A csúcsán leláncolt, félmeztelen ember hever, a próbababa:

ő játssza Szicília réme: a rabló Selurus, vagy éppen a sziklájára láncolt Prométheusz szerepét. Valójában persze hús-vér ember hever ott, melle zihálásán még az is lemérhető, mennyire fél a haláltól.

Mielőtt a tömeg teljesen betelt volna ezzel a látvánnyal, a hegy összeomlik, és a bandita, természetesen élve, a vadállatketrecek közé zuhan: s mivel a ketreceket úgy zárták be, hogy a legkisebb nyomásra kinyílnak, medve ragadja meg; összemorzsolja, darabokra tépi, amíg a testéből nem marad más, csak felismerhetetlen húscsomó. Egy más napon Orpheusz foglalja el a porondot: gépészek által kezelt, varázsos erdő fut feléje, a Hesperidák kertjéhez hasonló: madarak között halad előre; akárcsak a legendában, éneke elbűvöli a tigriseket és oroszlánokat, melyeket Róma legjobb idomítói neveltek rá, hogy megférjenek a nyájakkal; de hirtelen felbukkan egy medve, s a negédes jelenet iszonyatos véget ér.

Könnyű belátni, mi célt szolgáltak az okosan adagolt meglepetések, az elítélt majdnem teljes ruhátlansága és a dús környezet, az áldozat magányossága és az ujjongásban egyesült tömeg közti kontraszt, egyszóval a sok, ínyenceknek való mozzanat: azt, hogy a halált – amely az amfiteátrumban rég lapos esemény volt – hatásos élménnyé tegyék. S nem vitás, hogy az effajta látványosság közkedveltségéhez hozzájárult a többékevésbé burkolt erotika is: gondoljunk csak a sziklához láncolt, hatalmas izomzatú férfira, a bika hátára feszített, csaknem meztelen Dirkére, akinek keble kitárul a felszökő párduc előtt, és hasztalan próbálja takargatni. A mimus örökségeként olykor az obszcén elem is szerepet kapott a mitológiai játékban: Nero korában például bemutatták Pasiphae meséjét, s a Pasiphaet megszemélyesítő nőre a közönség szeme láttára talált rá egy bika a fából faragott ünőben.

Mégsem volt igaza Renannak, mikor a mitológiai drámákról adott leírásában kizárólag az elfajult erotikát hangsúlyozta. Az a Nero, akit elénk állít, egyszerre szégyentelen is meg racine-i jellem is: ott hevernek előtte a szerencsétlenek, mezte-

lenül, hajuknál fogva a tomboló bika szarvára kötözve, s ő, a rövidlátó szemére illesztett homorú smaragdon át, szenilis mohósággal fürkészi arcukat, hogy „olyan gyönyört élvezzen, amilyenben addig nem volt része". Valóban igaz, hogy olykor meztelen nőket is kitettek az arénába, bizonyság rá az az Afrikában talált terrakotta, melyet fentebb ismertettünk. De a meztelenség nem általános: az elítéltek rendszerint tunikát vagy derekuk köré tekert vásznat viseltek. Mindenesetre a Dirké- vagy Pasiphae-legenda színrevitele feltehetően kivétel. És semmi erotika, legalábbis semmi közönséges erotizmus nincs azokban a drámákban, melyekben a „színész" tűz martaléka lett, márpedig ezek alkották a többséget. Az sem világos, hová férne volna el az erotika például Daidalosz vagy Orpheusz történetében.

Nem is itt kell keresni e látványosságok mögött meghúzódó perverziót. A mitológiai drámák lényege a valóság és a képzelet közti különbség összemosásában áll. Ennek elsődleges megnyilvánulása, hogy elpusztítanak egy hús és vér „szereplőt", akinek voltaképpen csak *játszania* kellene. A képzelet birodalmától elidegeníthetetlen mitológiai legendát vagy mesés történetet itt nem ábrázolva, hanem „tárgyiasítva", dologgá alakítva látjuk a színen. Úgy tűnik, a régiek tisztában voltak játék és valóság különleges kapcsolatának a fontosságával. Már idéztük Martialis egy vallomását, mely hangsúlyozza, hogy a régmúlt idők minden csodája „feltárul a szemük előtt"; majd hozzáteszi: „Közben pedig minden éppolyan valóságos, amennyire mesés az összes, Orpheuszról szóló történet."

Szemlátomást igyekeztek a képzeletbelit olyan erővel megformálni, hogy a néző lelkében a valósággal legyen egyenértékű. Ehhez aprólékosan rekonstruálni kellett a legenda színterét; de a színtér hűsége még nem lett volna elég, sőt akár az ellenkező irányba is elindíthatta volna a szellemet, a nem valódiban való tiszta gyönyörködés irányába, egy olyanfajta barokkos színház felé, amely a valósághűség örve alatt igyekszik rálicitálni a valóságra.

A nagyon lényeges többletet a szereplő halála jelentette. Említettük, hogy hétköznapi értelemben véve a részletekre gondosan ügyelő rendezés csupán vissza akarta adni a kivégzésnek azt a fényt, amit a megszokás rég lekoptatott róla. Most már tudjuk, hogy éppannyira indokolt visszájára fordítani a kapcsolatot: a szereplő halálának az a jelentősége, hogy a papírmasé-valóságra ráüti a valódiság pecsétjét, és ezzel meggyőzi a nézőt. Daidalosz átrepül az aréna fölött: idáig tart a „színház", mert szinte mindenki tudatában van a szereplőt rángató zsinegeknek: de mikor lezuhan, egy csapásra eltűnik az ámítás, és a halálba torkolló történet a fáradságosan megépített díszletekkel együtt elveszti művi jellegét: a lélektani átvitelhez hasonló mechanizmus révén a színész agóniája az egészen addig hamis világot egyfajta „másodfokú valósággal" ruházza fel, melynek rejtélye serkentően hat a szellemre. Minden egyszerre „igaz" és „hamis", ugyanúgy, ahogyan a szereplők „élnek" is meg „játszanak" is. Végeredményben tehát a kegyetlenség témáját variálták, de esztétikai céloknak alárendelve. Egyébként Renan, bár téves következtetést von le a mitológiai drámákból, nem téved, mikor azt írja, hogy bennük „a kínzást formálták művészetté".

Ezek afféle finomkodó megfontolások, vethetné ellen valaki; hátha annyiról volt szó csupán, hogy jóllakassák a közönséget, hiszen a vér látása mindennapos igényévé vált. Valóban, ezeket a gondolatokat hajlamos volna az ember elhessegetni, csakhogy egyes császárok mániáiban ugyanazokat az elemeket látjuk viszont, amelyek lázba hozták a mitológiai drámák közönségét.

Mindenekelőtt ők is igyekeztek technikai fogások segítségével fantasztikus környezetet teremteni maguk köré, de nem ám a tiszta képzelet szárnyalásának engedelmeskedve, hanem a lehető legszolgaibban lemásolva a látható, emberi világot. Vegyük például Suetonius leírását az aranyház külsejéről (ezt a palotát Nero a saját kedvtelésére építtette): „Olyan széles volt, hogy mérföldhosszú árkádjai három oszlopsorra támasz-

kodtak; *tengerhez hasonlatos* tavát *városnak is beillő* épületrengeteg vette körül; mi több, földekkel, szőlőskertekkel, legelőkkel és erdőkkel meghintett tájak, rajtuk házi- és vadállatok tarka sokasága." A császár „végre emberhez illő módon akart lakni", de ha a cél elérésére palotáját ilyen miniatűr világgal kellett körülvennie, nyilván azt is igényelte, hogy az épület belsejében szintúgy megtalálja a világ képét: csakugyan, értesülünk róla, hogy „a fő terem kerek volt, kupolája éjjel-nappal örökké körben forgott, *a világegyetem forgását utánozva*".

Még hóbortosabb szenvedélynek hódolt Caligula: furcsa építményeket szerkesztett, melyek egy-egy elvont eszme, kifejezés vagy szállóige, mondhatni, „szó szerinti" ábrázolásai akartak lenni: lényegében tehát, akárcsak a mitológiai drámák színpada, „dologgá" formálta a legendát. Például, hogy látható és kézzelfogható módon anyagiasítsa a császár és az istenek közti – már elődei által kinyilvánított – jelképes egylényegűséget, saját házát hozzákapcsolta a capitoliumi Juppiter templomához – mert elsősorban épp Juppiterrel igyekezett egyenlőnek mutatkozni –, mégpedig olyan híd segítségével, mely „az isteni Augustus temploma felett haladt át". Máskor Baiae és Pozzuoli között kettős sorban lehorgonyzott hajókból négy kilométer hosszú hajóhidat készíttetett, és földdel boríttatta be, hogy az egész „úgy mutasson, mint a Via Appia". A krónika nem szól róla, hogy fákat is ültettek-e rá, de talán megelégedtek vele, hogy a hatás kedvéért néhány festői díszletet alkalmaztak. A munka végeztével a császár thrák gladiátormezben elkezdett a híd két vége közt fel-alá száguldozni, először gazdagon felszerszámozott paripán, aztán pedig kocsisnak öltözve két híres lova által vont hintóján. Mindez két napig tartott.

A történetírók törhették a fejüket, hogyan találjanak a különös ötletre minél udvariasabb magyarázatot: egyesek szerint a császár Xerxésszel akart versenyre kelni, amikor szélesebb hidat veretett a tengeren, mint amilyennel a perzsa király hidalta át a Hellészpontoszt; mások szerint az volt a szándéka, hogy „valami gigászi vállalkozás hírével megrémítse a germá-

nokat és bretonokat". Az utóbbi magyarázat méltó párja Rabelais picrochole-i háborújának, és Suetonius ezúttal nyilván nem téved, hanem épp ő adja kezünkbe a történet kulcsát: Caligula csak szó szerint valóra váltotta, mert így akarta másodszor is meghazudtolni Thrasyllus csillagjós jóslatát. Thrasyllus ugyanis annak idején a következőképpen csillapította a nyugtalankodó Tiberiust: „Caligulának nincs több esélye a császári trónra, mint arra, hogy lovon keljen át a baiae-i öblön."

Volt egyébként Caligulának egy másik, az előbbivel azonos tőről fakadó, de ellentétes irányú hóbortja is: megtörtént anekdotákat rendezett, mindössze azért, hogy szállóigéket vagy csattanókat gyárthasson belőlük, melyeknek humorát a körülmények esetlegessége és nyilvánvaló mesterkéltsége adta: egy sebesült myrmillo sebébe például különleges mérget öntetett, majd gondosan címkét ragasztott a fiolára áldozatának nevével: „Colombus-féle méreg."

A két első anekdotában nyoma sincs kegyetlenségnek. Színtiszta őrületről van itt szó, amely nem ismeretlen a modern pszichiáter előtt. Caligula elmezavara sokkal mélyebben következetes volt, mint Nero zavaros narcisszizmusa, de most nem tudunk foglalkozni vele. Elég, ha igazoltuk, hogy a perverzió bizonyos formái – bár a közfelfogás szerint egyes személyek őrületéből fakadtak – az amfiteátrum programjában is megtalálhatók. Úgy látszik, odáig fajult a rómaiak valóságérzéke, hogy kedvüket lelték a valóság paródiájában, az állami költségvetés pedig mintha csak arra szolgált volna, hogy láthatót létet adjon egyes isteneknek, akik iránt a rómaiak már régóta semmi mélyebb vonzalmat nem éreztek, vagy arra, hogy nagy közmunkákkal „megtámogasson" néhány jelképet.

4. A MÉSZÁRSZÉK SZÁLLÍTÓI

Egy történész megjegyezte, hogy annyi állattal, amennyit Rómában egyetlen nagy vadászat céljára összehordtak, Európa minden állatkertjét gazdagon be lehetett volna népesíteni. Idézzünk föl néhány jól ismert számot: a Colosseum felavatására rendezett játékokon a hagyomány szerint kilencezer állatot öltek le, és ha hihetünk Suetoniusnak, egyetlen nap ötezret mutattak be a közönségnek. A számok túloznak, a régiek is elismerték – de kétségtelenül helyes nagyságrendben járnak. Közvetve bizonyítják ezt más tények is: így pl. egy észak-afrikai korcs elefántfaj szép lassan ritkulni kezdett, és az i. sz. IV. évszázadban teljesen kipusztult; ugyanitt az oroszlánok is jócskán megfogyatkoztak, pedig korábban elegen voltak hozzá, hogy ostrom alá vegyék a bennszülött falvakat.

Róma ünnepeket rendezett, és közben megváltoztatta a kontinensek állatvilágát. Nem is csoda, hiszen körülbelül hét évszázadon át nyakló nélkül fogatta össze az állatokat az amfiteátrum gigantikus méretű műsoraihoz. Azon viszont eltöprenghetünk, hogyan sikerült megoldania ennek a mindvégig korlátozott technikai eszközökkel rendelkező társadalomnak a látványosságokon szereplő vadállatcsordák összegyűjtésének és Rómába szállításának hatalmas feladatát.

Vadászterületnek ott van az egész birodalom: Mezopotámiától a Rajna partjáig, Pannoniától Egyiptomig, sőt Szenegálig jártak a lassanként vagyont érő zsákmány után. Megjegyzendő, hogy a szó szoros értelmében vett vadászat a római civilizációban csak későn vált népszerűvé, bár később meghonosodott, különösen a nagybirtokokon. Mindezt bizonyítékok serege támasztja alá. Nem egy ábrázoláson lelhetők fel a vadászat mindennapi, sokban a mai vadászattal rokon jelenetei, például egy mozaikon, amelyről még beszélnünk kell majd, afféle pikniket látunk: a vadászok a sülő pecsenye körül hevernek; a két fa közé, melyekhez lovukat kötötték, hatalmas ponyvát feszítettek védelmül a nap ellen. A földön álló, hűtött amforák,

a sürgő-forgó szolgahad, a gondtalanul elnyúló kutyafalka képe találóan idézi az élvezetes pihenés légkörét.

A helyi hagyományoknak, látni fogjuk, megvolt a jelentősége. De az amfiteátrumban a vadászat mindenütt különleges játék lett, hozzá foghatót a mi civilizációnk nemigen ismer: élve kellett zsákmányul ejteni a fürge vagy veszélyes vadat, melyet még a vérbeli vadász is legfeljebb kergetett és megölt.

Ehhez a veszélyes mesterséghez annyi csapdára volt szükség, amennyit csak az erdők és hegyek lakóinak ötletessége kieszelt. Az oroszlánt vagy párducot úgy fogták, hogy egy körfal mögött rejtett vermet ástak: a falon belül kecskegidát vagy kutyát kötöttek ki, hogy sírásával odacsalja a vadállatot: az pedig, mikor átvetette magát a falon az áldozatra, a verembe zuhant. Hátravolt még, hogy sértetlenül kihozzák a veremből: evégett valószínűleg csalétekkel ellátott ketrecet engedtek le, s az alkalmas pillanatban rázárták az ajtót. Ástak ilyen vermeket elefánt elejtésére is, de az eljárás nem mindig bizonyult sikeresnek: a csapdába esett áldozat vésztrombitálása néha odacsalt egy másik elefántot, az pedig betaposta a vermet vastag bőrű lábával, és ormányával kimentette pórul járt társát a csapdából. Alkalmaztak önműködő csapdákat, talán még lasszót is; máskor pedig meglepő fogáshoz folyamodtak: egy vizesgödörbe, amelyben kevés víz állt, beleöntöttek néhány amfora bort, s ivás után még a párduc is szelídebb lett a házi macskánál.

De egyik eljárás sem volt alkalmas egészen fiatal, idomításra szánt állatok elfogására, az embernek kellett tehát közbe lépnie. Lándzsákkal és nagy pajzsokkal fölfegyverkezve betörtek az anyaoroszlán odújába. Közelharcban elragadták tőle a kicsinyeket, kidobálták őket a barlang előtt várakozó lovasoknak. Nem messze a helyszíntől, a folyó vagy a tenger partján, hajó

Mozaik Apameából (Szíria). A kép valódi vadászatot, a császár és az arisztokrácia kedvelt szórakozását ábrázolja (Musée de Cinquantenaire, Brüsszel, copyright A. C. L.)

vesztegelt, melyet palló kötött össze a szárazfölddel. A lovasok lóhalálában vágtattak a menedék felé, a felingerelt vadállat utánuk. Ha nagyon a sarkukban volt, elébe vetették az egyik kölyköt, s akkor az anya nyomban otthagyta őket, hogy kicsinyét visszavigye a szállására.

Ez a bonyolult sport azonban – bár a vadászoktól aprólékosan kidolgozott csapatmunkát és minden próbát kiálló bajtársiasságot követelt – csak játékos szórakozásszámba megy a nagy hajtásokhoz képest. A nagy hajtások ugyanis szervezett expedíciónak is beillettek, s persze a helyi lakosság támogatására támaszkodtak; a bennük részt vevő különítmények pedig nem mindig tértek vissza teljes létszámmal, ha hinni lehet a mozaikokon ismétlődő jeleneteknek, melyeken ezek a kalandok, mint nemsokára látni fogjuk, valósággal eposzi méreteket öltenek: a vadász a földhöz lapul, harangszerűen föléje boruló pajzsa megvédi az oroszlán támadásától; másutt fegyvertelenül szembe találja magát az állattal, melyet gerelye elvétett. Ilyen esetben az élete társai gyors reflexein múlik: azok fegyvert vagy fáklyát forgatva rohannak a vadállat felé, hogy magukra irányítsák dühét, akár a bikaviadalokon.

A numidák módszere szerint előbb körbefogták, aztán hálókkal megerősített, gallyakból rakott karám felé terelték az állatokat, ha pedig sikerült foglyul ejteni őket, égő fáklyákkal vigyáztak, nehogy egy párduc kitörjön, nehogy egy oroszlán túl hevesen ostromolja a kerítést. Ezután szétosztották a különböző fajtákat, a struccot, az antilopot és a ragadozókat, mert csak a zsákmányszerzés zűrzavarában hagyhatták őket együtt; máskor viszont a már elfogott ragadozókat megpróbálták egyesével külön csapdákba kicsalogatni, melyek nyílását egy-egy ember kezelte.

Aztán fémveretekkel megerősített faketrecekbe zárták az állatokat, hogy sötétben legyenek; gondoskodtak róla, hogy a felzaklatott idegzetű vadak halálra ne zúzzák magukat a láda falán, s hogy hozzászokjanak az ökrök lassúságához. A ládákat ugyanis ökrös szekerek szállították, lovas kísérettel.

Egyes állatok egészen Rómáig szekéren utaztak. Afrikából jövet persze az útnak csak egy szakasza vezetett szárazföldön, az állatsereglet előbb-utóbb hajó fedélzetére került.

A struccok behajózása nem okozott gondot; ezeket egyszerűen a karjukba vették a hajósok. Az igazi feladatot az elefántok hajóra rakása jelentette, hiszen a régiek is jól tudták, menynyire fél az elefánt a mély víztől, és méltán csodálkoztak azon a történeten, ahogy Hannibál elefántjai átkeltek a Rhône folyón. A feladat nehézségét jól mutatja az a jelenet, amely egy Veiiben talált mozaikon maradt fenn.

A part mentén vagy a kikötőben horgonyzó hajó hátsó hídján egyetlen ember látszik. A válla köré kanyarított bő köpeny, és talán az alakjából áradó feszült figyelem is, ünnepélyes tartásba merevíti. Ő irányítja a hajó felé közelítő csoport manőverezését. A hajót a szárazfölddel összekötő keskeny pontonon áll az elefánt. Lábait, a bal hátsót kivéve, szorosra vont kötélzet rögzíti, a kötél egyik végét a hajó hídján álló emberek tartják, a másik pedig a szárazföldön álló csoport kezében van. Nem hajcsár irányítja a fedélzetre: haladásának vélhetőleg igen lassú és óvatos ütemét a vontatást végző emberek szabják meg, akik felülről a hajóra húzzák, alulról pedig igyekeznek megakadályozni, hogy valamelyik lába a híd mellé csússzon. Két elülső lábát béklyók szorítják, nehogy kárt tegyen valakiben; s hogy a biztonság még nagyobb legyen, a kötélzetet, melynél fogva a rabszolgák mozgatják, a hajókorláthoz erősítették.

Alig tudunk valamit arról, hogy hogyan tartották az állatokat az átkelés alatt. A hajózási útvonalakat ismertetve, a régiek mindössze egy ilyen hajó képét hagyták ránk, amint a Tirrén-tenger vizén hánykolódik, s magányát fülsértő üvöltések valóságos hangversenye veri fel: „A mélység fenekén zaj támad; a tenger minden óriása odasereglik: Nereus sajátjaihoz méri a föld szörnyeit... A vitorlarúdon kígyó sétálgat részegségében; a borral áztatott kötélzeten hiúz fut szökellve, a vitorlázatra nőstény tigris vet csodálkozó pillantást..."

A köztársaság idején a magisztrátusok, akik az amfiteátrumban vadászatot rendeztek, a rokonságukhoz tartozó afrikai vagy kisázsiai kormányzók szívességére bízták magukat, ha vadállatokat akartak szerezni. A kormányzók a kereskedőkhöz fordultak, vagy az állatfogásban jártas bennszülöttekre rótták ki a feladatot, s így az érdekeltnek csak az volt a dolga, hogy az értékes szállítmányt Rómába juttassa.

A császárkorban megváltoztak a dolgok. A ragadozók befogása gigantikus erőfeszítéseket követelt, hazaszállításuk is különlegesen bonyodalmas volt, ezért az állam – az egzotikus termékek legnagyobb fogyasztója – nem bízta rá magát a kockázatos magánvállalkozásra. A biztonság és takarékosság kettős kényszerében rájött, hogy magának kell gondoskodnia a maga ellátásáról. Ennek érdekében különleges szolgálatot hozott létre, melynek szervezete némiképpen egy Rómában összefutó pókhálóra emlékeztetett.

A birodalom határvidékein állomásozó légiók alkalmas munkaerőül szolgáltak az állatok befogásához. Voltak köztük egységek, melyeket ezen a címen felmentettek a rendes szolgálat alól, pl. a Köln környékén állomásozó *Minervia I legio* medvevadászait. A lánc második szemét a szállítmányok útvonala mentén elterülő vidéki városok alkották: ezek feladata volt, hogy az állatokat elszállásolják és ellássák útközben. Az utazást általában hosszúra nyújtották: így vették elejét az állomány leromlásának, ami biztosan bekövetkezett volna, ha az egész utat egyetlen erőltetett menetben teszik meg. Egy-egy

A vadászat látványossága az egész római birodalomban évszázadokon át közkedvelt volt, Bizáncban pedig még az i. sz. VI. évszázadban is rendeztek vadászatokat. A képen látható elefántcsont lapot Aerobindus, e város 506. évi konzulja faragtatta: ő maga látható rajta, amint éppen jelt ad a játékok megkezdésére (Cluny Múzeum, Lauros–Giraudon felvétele)

ilyen pihenő elvben nem haladhatta meg az egy hetet, a gyakorlatban a szállítók annyi ideig maradtak egy helyen, amíg kényük-kedvük tartotta. Így aztán ez az egyébként is súlyos adó a városok képességeit messze meghaladó teherré nőtt, és a városok kénytelenek voltak a császárhoz fordulni, hogy vessen véget a visszaéléseknek.

Rómában a császárkorban állatseregleteket hoztak létre, amelyek lehetővé tették, hogy a császár tartalékot képezzen, ahonnan szükség szerint meríthetett. Az uralkodó végre megszabadult a magisztrátusoknak hajdan annyi gondot okozó kockázattól: megérkezik-e a szállítmány idejében, nem tizedelődik-e meg útközben az állomány stb. Az állatok nyilván nem viselték el könnyen a végeláthatatlan utazásokat, gondoljunk csak a hőmérséklet-változásokra, járványveszélyre, vagy az utazás reménytelen lassúságára. Amikor egy-egy szállítmány megérkezett római céljához, az állatokat bezárták valamelyik római vagy Róma környéki állatseregletbe. Az afrikai hajókon érkezett elefántokat folyami úton irányították a tengerparton, Ardeánál létesített különleges parkokba, egy másik állatsereglet alighanem Laurentumnál fogadta a tarka sereget, melyről kirakodás közben a festők saját veszélyükre és felelősségükre vázlatokat készíthettek.

Kiszámították, hogy Augustus uralkodásának tizenöt éve alatt a császári állatsereglet háromezer-ötszáz állatot forgalmazott, köztük négyszáz tigrist, kétszázhatvan oroszlánt, hatszáz párducot és mindenféle más állatot, fókákat, medvéket, sasokat stb. A nagyobbrészt egyszerű lemészárlásra szánt ragadozók eltartása természetesen súlyos teher volt, még ha nem is fácánnal etették őket, ahogy Heliogabalus. Mellesleg az állatállomány szállítmányozása, tartása és idomítása egész szervezetet igényelt, melyről a feliratok csak töredékes képet adnak. A szervezet fenntartása rengeteg pénzbe került – ez volt az ellátás biztonságának az ára. Az államkassza időnként annyira megsínylette ezeket a terheket, hogy a császár jobbnak látta állatseregletének egy-egy részét magánosoknak ajándékozni.

Mert ha összeszámolnánk, hogy a venator díjazásától az állat eltartásáig mibe került egy oroszlán leölése Róma kellős közepén, kétségkívül elképesztő summa jönne ki. Igaz, ebben a köznapi tevékenységben, melyre a mauritániai bennszülöttek nyájaik védelmében szinte naponta rákényszerültek, a rómaiak a világegyetem fölötti mindenható hatalmuk jelképét látták.

VADÁLLATVÁSÁR AFRIKÁBAN

El kellett állatokkal látni azokat az előkelőségeket és magisztrátusokat is, akik a birodalom többi részén akarták megörvendeztetni polgártársaikat a vadászat látványosságával. Igaz, a vidéki népmulattatás alkalmával gyakran csak az Európa erdeiben vagy hegyvidékein befogható helybéli állatvilág szerepelt, farkasok, szarvasok, vadkanok vagy bikák. Néha azonban ragadozókat is bemutattak: a közönség tombolt ekkora fényűzés láttán. A kereskedők dolga volt ezt a keresletet kielégíteni – csak oroszlánokhoz és elefántokhoz nem nyúlhattak, mert azok monopóliumát a császár magának tartotta fönn. A kereskedők választott hazája Afrika volt, részint az ottani állatvilág gazdagsága és változatossága, részint egyéb körülmények miatt.

A Rómában későn bevezetett vadászat sohasem öltött olyan szertartásjelleget, mint amilyen eleinte a gladiátorviadalokat övezte. A szorosan vett venatio, azaz a venator és a vadállat közti küzdelem alkalmával az a tény, hogy a viadal kimenetele kétséges volt, elmosta a látványosság áldozatjellegét: a szertartás végrehajtása ugyanis a véletlenen múlt volna, és legfeljebb a statisztika istenét engesztelhette volna ki. A vadállatok elé vettetés pedig legfeljebb sorozatban végrehajtott gyilkosságnak volt tekinthető.

Nem így Karthágóban, ahol ez az utóbbi látványosság megfelelt egy helyi rítusnak. Az afrikai Saturnus ugyanis, Baal Hammon örököse, emberáldozatokat követelt, amit a római

törvény szigorúan tiltott; az állatok elé vettetés, a venatiónak ez az elkorcsosult formája viszont lehetővé tette, hogy a győző erkölcsösködő lelkiismerete megnyugodjék, anélkül, hogy az istent megfosztotta volna az általa követelt vértől, csupán az kellett hozzá, hogy az elítélteket Saturnus papjainak öltöztessék, és, mielőtt az állatok elé kerültek volna, ennek az istennek szenteljék őket. A látványosság, mely Rómában legfeljebb közjáték volt, és a program hézagainak kitöltésére szolgált, ilyen körülmények között valóságos szertartássá lépett elő. Az áldozatot így, mondhatni, „római módra" mutatták be, kifordítva egy intézményt, mely ellen a győztes nemigen léphetett fel, hiszen épp tőle vették át. Pedig valójában az amfiteátrum jellegzetesen római díszletei között karthágói szertartást hajtottak végre, egy karthágói isten tiszteletére.

Ez a körülmény segít megérteni, miért volt a venatio Afrikában kivételesen népszerű, amint sok adat bizonyítja. Úgy tűnik, ezek az amfiteátrumbeli küzdelmek olyan szenvedélyeket korbácsoltak ott fel, mint sehol másutt: a karthágói nagy amfiteátrum spoliariumában, ahová a harcban elesett venatorok testét bocsátották alá, nagy számban találtak átokformulákat, melyek balsorsot idéztek a vadász fejére, azt kívánva, hogy sebesüljön meg, vagy ne tudja kivetni hálóját. A küzdelmekben szereplő állatok nevét jól ismeri a közönség: a medvét például Leandernek, Crudelisnek vagy Omicidának hívják. A nevek mozaikokon kerültek elő, a játékot adó tisztviselő ugyanis nagy gőgösen mozaikon örökítette meg az általa rendezett játék emlékét. A mozaik, melynek divatja az i. sz. III. évszázadban volt a tetőpontján, arról tanúskodik, hogy a vadászatok nagy tekintélynek örvendtek a közönség szemében. Mindent egybevetve tehát Afrikában volt kereslet, és megvoltak a kereslet kielégítésének eszközei. Az amfiteátrum élénk kereskedelmet táplált, egész társaságok foglalkoztak vele, melyeknek száma még a modern történészeket is meglepi; a Pentasiusok, Synematiusok, Taurisciusok, és főleg a Telegeniusok neve több feliraton is fölbukkan. Ezek a társaságok, melyek

a lótenyésztőkkel is kapcsolatban álltak, állatseregleteket tartottak fenn; ezeket minden bizonnyal könnyen feltölthették, ha a határvidékek bennszülöttjeivel apróbb tárgyakért, üvegholmikért állatokat cseréltek. Ha hihetünk B. Pace-nak, az Észak-Afrikában és a Szaharában talált sziklarajzok egyikétmásikát ilyen kereskedők emberei hagyhatták hátra, egy-egy nehéz útszakasz utáni estéli pihenőn, mikor a szállítmány lassú útját járta a jómódú városok felé.

A társaságok a vadállatok szállításán kívül gyakorlott vadászok bérbeadásával is foglalkoznak, vagyis egyszersmind a lanista szerepkörét is betöltik. Talán egy ilyen társaság jelvényekkel borított tagjainak emlékét őrizte meg egy fennmaradt lakomajelenet. Az afrikai római művészet szépen tanúskodik az efféle szervezetek életerejéről: nevüket megtalálhatjuk mozaikokon, egy terrakotta vázán és egy sor oinochoén. A nevek mellett a *Nika!* (Győzelem!) felkiáltás áll. Ebben a kérdésben egyébként elsőrendű forrás áll rendelkezésünkre, melyet vagy húsz évvel ezelőtt Piazza Armerinánál, Szicíliában tártak föl.

AZ ANTIK VILÁG ÁBRÁZOLÁSA ÉS APOLÓGIÁJA

Az emlékhez kiégett földeken át, egy kis völgy oldalában jutunk el. Az üde zöld rétek a több száz kilométerrel távolibb toszkán mezők emlékét idézik. Elgyönyörködünk egy bikinibe öltözött nőalakon – táncosnő talán, ha hihetünk Biagio Pacénak, kinek könyve a lány ürügyén az ókori fürdőruha-viselet tudós történetét adja. Úgy lehet, nemcsak a frivolság hajtja a turisták tömegét ehhez a mozaikegyütteshez, bár stílusa kevésbé kifinomult a többinél. A nő alakján érettség és éretlen báj keveredik; van benne valami nehezen szavakba önthető modernség, ami nem egészen idegen a harmincas évek divatjától. Minderről talán a szűk trikó tehet, talán az alóla kibuggyanó, szemlátomást boldog has – hasonlatos azokhoz, melyeket a Taormina és Catania közt elterülő sok kilométernyi tenger-

A Piazza Armerina-i (Szicília) mozaik. Részlet a nagy vadászatból: az elfogott állatok útnak indítása (Boudot-Lamotte felvétele)

parton tartanak oda manapság az égető napnak –, talán azok a tárgyak, melyeket a lány a testéhez szorított karral tart: nem súlyzók ezek, ahogy hinnénk, hanem zeneszerszámok, pálcával összekötött kasztanyettfélék.

A látogató megtekintheti a háromezer-ötszáz négyzetméternyi mozaikot; ihletésben és technikában szegről-végről rokonát azoknak, amelyekkel az afrikai nagybirtokosok díszítették a házukat. Ezek az elképzelhetetlenül gazdag együttesek különleges igényt elégítettek ki; Gilbert-Charles Picard kitűnően határozta ezt meg a *Gazette des Beaux-Arts* 1938. évfolyamában közzétett *A római mozaik Észak-Afrikában* című cikke lapjain. Szerinte az említett igény azért hívta életre „a császári Róma egyik jellegzetes műfaját, hogy az építészek agyában megfogant tágas lakótereket egy fantasztikus világgal népesítse be, melyben a polgárok a mindenség valamennyi csodáját együtt láthatták".

Valóban, az istentörténetek, a régi görögök által kitalált legendák és mítoszok világa afféle „világtükörben" egyesül itt a földi élet leghétköznapibb örömeivel: látható Odüsszeusz, amint barlangjában lerészegíti a Küklópszot; Héraklész, amint az oroszlán bőrébe burkolódzva elnyeri az istenné válás dicsőségét; amott egy néréisz és egy öreg tritón fickándozik kis erószok között az élőlényektől hemzsegő tengerben; másutt alázatos szolgálók nyújtanak ékes ruhadarabokat a ház úrnőjének, aki éppen befejezi toalettjét; gyerekek játszanak, talán ugróiskolát; szolgák dögönyözik az embereket a fürdő után, mások meg ünnepélyes sorban köszöntik a visszatérő gazdát. Arrább a gigászok vérükben fetrengenek, mert az ég elleni ostromukat épp visszaverték a mérgezett nyilak; testtartásukra nyilván a szobrászat volt hatással; a jelenetet még drámaibbá teszi kígyóforma farkuk. És ez mind csak kiragadott példa. A teljes felsorolás, mely természetesen néhány erotikus jelenetet is tartalmazna, több oldalt venne igénybe.

Ebben a világtükörben, mely talán a pogány világ illusztrációja és védelme akart lenni a győzelmes kereszténységgel

szemben, a játékok kiváltságos helyet foglalnak el, mert fontos helyet töltöttek be a mindennapok életében, és mert a játékok egyesek szemében végeredményben az antik római vallás jelképévé váltak. A kocsiversenyeken kívül, melyekkel egyelőre nem foglalkozunk, van itt egy nagyon különös ábrázolása egy amfiteátrumbeli vadászjelenetnek: ezen egy venator gerelye éppen szíven talál egy nyulat, egy másik lasszóval ludat fog, mely veszettül vergődik a hurokban. Egy kevésbé szerencsés harcosnak a lábszárába csíp egy felingerelt kakas.

E jelenetek láttán először arra gondolunk, hogy egy vadászat paródiáját látjuk, valami olyan gúnyrajzot, mint amilyenek a gladiátorszerelmek ábrázolásai (egyébként ugyancsak Piazza Armerinában van egy valódi gúnykép is a játékokról, melyen ludak által húzott versenykocsi látható). De az említett harcjelenetek realizmusa kizárja az ilyesféle értelmezést: egyesek szerint valamilyen arisztokratikus játékot ábrázolnak, mely az amfiteátrumban folyt, és alkalmat adott a szenátoroknak, hogy gyerekeiket megbámultassák a néppel.

Mellettük látható a bennünket közvetlenül érdeklő mozaik, az ún. „nagy vadászat", mely rengeteg részlettel mutat be egy vadfogó expedíciót.

EPOSZ EGY FOLYOSÓN

A mozaik hosszú, téglalapszerű szalagja egy központi motívum köré csoportosulva, változatosan ábrázolja a korábban már leírt vadfogó vadászatok jeleneteit. Egy földnyelv két oldalán, amely éppúgy jelképezheti a kontinens nyúlványát, mint valamely szigetét, két hajó áll kikötve, tükörképszerűen a keleti és nyugati oldalon. A hajókról két ember felügyelete alatt a hajóhídon át állatokat raknak ki, az ellenkező oldalon viszont a berakodás folyik. Egy hosszú, képekkel illusztrált utazás zárójelenetét látjuk. Az előzmények: a vadászhelytől a ha-

jóig való megérkezés képei a freskó szélein húzódnak végig, és egyszerre mutatják be az indulás és a megérkezés pillanatait.

Melyik az a föld, ahol a rakományt kirakják? Melyik afrikai vagy kisázsiai tartományból indul útnak a két szállítmány, mely azonos rend szerint, közös végcél felé halad?

Persze lehet, hogy a művész egyszerűen nem törődött a helyszínnel és a körülményekkel, hanem általánosságban dolgozta ki a „vadászat távoli országban" témáját, s a képnek „vadállatok szállítását" ábrázoló jelenetekkel adott keretet. De a freskó arányai, a hajók különleges elrendezése elgondolkoztató. Az ember töprengeni kezd, vajon egyszerűen csak a kompozíció parancsolta-e ezt az elrendezést, vagy nagyon is konkrét jelenettel van dolgunk – például, hogy a két különböző országból érkező szállítmányt éppen Szicíliában rakják ki, valahol ott, ahol Biagio Pace sejtette. Kérdés, vajon milyen körülmények között történt az átkelés. Hogyan etették az állatokat? Vajon ez volt a Rómába vezető út pihenőhelye? Hiszen pihenésre – egészségi okokból is – szükség volt, és még a szárazföldi szállítmányoknak is el kellett időzniük az állomásvárosokban.

Bizonyos részletek valóban arra utalnak, hogy a két szállítmány különböző vidékekről érkezett: a két hajón szállított állatok nem azonosak, és a szállítóhajók sem egy típusúak. És legfőképpen: a mozaik két szélén egy-egy nőalak tűnik fel, akikben két kontinens megszemélyesítőit szokás látni. A fekete lány lábánál tigris hever, és ott áll mellette az a ráncos bőrű elefánt, amelyet a mozaik innenső felén hajóztak be, balján főnix kél ki hamvaiból. Bár a képen tigris is van, mégis világos, hogy Afrika megszemélyesítéséről van szó. A fehér nő és mellette a talán Arméniát jelképező medve sajnos csonka, ezért a jelenet nem értelmezhető pontosan.

A mozaik jobb oldalán, a lovasok mögött vonuló szekereket szemlélő, magas rangú személy áll két tisztviselővel; kilétüket nem sikerült megállapítani. Egyes megalapozatlan feltevések szerint a magas rangú személy a Piazza Armerina-i villa tulaj-

donosa, a mozaik pedig egy általa szervezett vadfogó expedíciót örökít meg. Felteszik továbbá, hogy ez az ember, provincia Africa magas rangú tisztviselője, hivatalos jelenlétével tisztelte meg a Rómától rendelt állatszállítmány megérkezését, melynek gazdagságát kísérője elismerő karmozdulattal méltatja.

Így aztán kutatni kezdték a vélt „nagybirtokos" személyazonosságát, erről öltözéke és megjelenése egyaránt nyújt felvilágosításokat. Ebből feltevések özöne származott. Az egyik csoport Maximianus Herculius tetrarchát látja benne, aki korábban hadjáratot vezetett Afrikába, majd a császári hatalomról való lemondása után ezt a fényes szicíliai villát építtette volna magának – bár egyes források szerint „Itália délnyugati vidékére" vonult vissza, ami ellentmond a fenti feltevésnek. Mások szerint egy előkelő szicíliairól van szó, akinek még leszármazottait is felismerni vélik a mozaikokon szereplő személyiségek között. Még a legegyszerűbbnek az a feltevés látszik, hogy a villa tulajdonosa, nyilván koros ember, a szicíliai ligetek békés hűvösében kívánta újra átélni – a maga és látogatói gyönyörködtetésére – a vadászatok emlékét, melyeken egykor Afrika kiszikkadt földjein részt vett.

Érdemes volt szólnunk azokról a feltehetőleg nagyon is valóságos eseményekről, amelyek ezeknek az ábrázolásoknak a hátterében állnak. De ugyanígy rámutathatunk homályos, képzelet szülte vonásaikra is. Így például a táj, amely az állatok elfogásának és szállításának színhelyét jelzi, mediterrán jellegű, ami nemigen felel meg a benne nyüzsgő állatvilágnak. Az egyhangúság feloldására állatküzdelmek is megjelennek a mozaikon, de nem elég életszerűek: kevéssé meggyőző például az a párduc, amely fejjel rohan neki egy vadkecskének, mintha magának is szarva volna.

Mindez nyilván abból ered, hogy a mozaikművészek aligha vettek személyesen részt a nagy vadászatokon. Mintakönyvekből dolgoztak, melyekben az ilyesféle „zsánerképek" össze voltak gyűjtve, és azokat olykor „kontinenst tévesztve" illesztették bele alkotásukba. Ez a munkamódszer magyarázza egyéb-

ként a meglepő hasonlóságot a különböző mozaikok ábrázolásai között, és azt, hogy szemlátomást életszerű, nagyon pontosan megfigyelt jelenetek mellett tárgyilag nyilvánvalóan téves mozzanatok is láthatók, például tigrisek Afrikában.

A pontatlanságok egy másik forrása a széltében elterjedt sok vadásztörténet lehetett. Sok minden kedvezett az ilyen legendák burjánzásának: a vadászat méretei, a távoli színhely, a sokféle kalandos esemény, melyre a messzi vidék és a feladat alkalmat adott. Számtalan történet keringhetett a vadászok különleges bátorságáról és ügyességéről, akiknek egyetlen ügyetlen mozdulata az egész csapat életét veszélybe sodorhatta; mindezt aztán a népképzelet tovább szőtte. Nyilván így kerülhetett a griffmadár a Piazza Armerina-i mozaik változatos faunájába: a madár szigorúan őriz egy ketrecet, melyben egy szökött ember lapul. Az állatkereskedelem nemcsak emberek ezreit juttatta kenyérhez, hanem egy nép képzeletét is táplálta.

A Piazza Armerina-i mozaik. Részlet a nagy vadászatból: az elefánt behajózása (Boudot-Lamotte felvétele)

5. KOCSIVERSENYEK, ISTÁLLÓK, PÁRTOK

A rómaiak Romulustól vezették le a versenyeket, melyeket a Mars-mezőn rendeztek a *Consualia* és *Equirria* alkalmával – a két, évenként ismétlődő örömünnepet már a legősibb kalendáriumok is említik, de jelentőségüket utóbb megtépázta az előbb leírt játékok fokozódó fontossága. Eredetileg kétségkívül lovak és öszvérek versenyei voltak; a *bigák*, a kétlovas fogatok csak később jelentek meg. Ovidius, a szabin nők elrablása ürügyén, pontos leírást hagyott ránk arról, hogy az ő korában hogyan képzelték el a régmúlt kor kocsiversenyeit, a leírás azonban hemzseg az anakronizmusoktól. Mégis, mint Georges Dumézil *Indoeurópai rítusok Rómában* című könyvében megjegyzi, biztosra vehető, hogy a kocsiversenyek ötlete magában Rómában csírázott ki, méghozzá a hagyományos elképzelésnek megfelelően, a távoli múltban.

A cirkusz viszont és a cirkuszi játék fejlett technikája idegen eredetű. Egy nemrég föltárt etruszk síremléken – a szakértők egyhangúlag a VI. század második felére teszik – a verseny összes jellemző helyzete és mozzanata felismerhető: az egyik hajtó aggódva néz hátra az ellenfelére, aki már a sarkában van; a másik épp póruljárt, lovai a földön fetrengenek, belebonyolódva a szerszámokba; a hajtók egyensúlyát – akárcsak a római *aurigák*ét – derekuk köré vetett gyeplő biztosítja. A római cirkusz kialakulásában kétségkívül érvényesült görög hatás, de a főszerep, úgy látszik, az etruszkoknak jutott; amint emlékszünk rá, a rómaiak az idősebb Tarquiniusnak tulajdonították azt a kezdeményezést, hogy kijelölte a cirkusz helyét és megépítette a tribünöket.

Voltak, akik azt állították, hogy a rómaiak a cirkuszi játéktechnikával együtt importálták a kocsiversenyekkel kapcsolatos vallási képzeteket is. Az etruszkok gyászjátékai – mondták bizonyos freskók értelmezése alapján – az Alvilág egyik bejárata előtt zajlottak, ott, ahol „az alvilági szellemek az élőkkel társalkodhatnak". Mármost Rómában a Circus Maximus val-

lási építményei közül Consus isten föld alatt épült szentélye volt a legfontosabb; ebben vélték tehát megtalálni az etruszkoktól örökölt alvilági lejáratot. E nézet szerint Consus isten nem paraszti-földművelő istenség lett volna, ahogyan a rómaiak hitték, és ahogy sok modern tudós is gondolja, hanem alvilági isten, a kocsiversenyeknek pedig eredetileg Consus kultuszához kellett kapcsolódniuk, ugyanúgy, ahogy a gladiátorviadalok a Saturnus-kultuszhoz tartoztak; részei lettek volna egy szertartásnak, melynek az az értelme, hogy „a torokból kiáramló rontást megigézze", és hogy „tisztelettel adózzék az etruszk alvilág-isten késői örökösének".

Fenntartásaink bővebb kifejtése hosszas magyarázatokat tenne szükségessé a *mundus* bonyolult és vitatott fogalmáról. A szó Rómában egyebek között azt a nyílást jelentette, melyen át a holtak bizonyos időszakokban az élők birodalmába léphettek. Mármost egyesek szerint Róma földjét „mindenütt alvilági nyílások szabdalták" – ami érthetővé tenné, hogy a cirkuszba is jutott belőlük egy –, mások, ellenkezőleg, azt hangsúlyozzák, hogy csak egyetlen világosan meghatározott alvilági nyílás létezett, mégpedig *in templo Cereris*, azaz Ceres templomának falai között; s vitatják azt az azonosságot is, melyet az előző nézet hívei véleményük alátámasztására az etruszk sírok és a cirkuszi pálya két végén elhelyezett kúp alakú határkövek között véltek felfedezni. Az első elmélet gyenge pontja éppen az, hogy kétségbe von bizonyos, a hagyományban szilárdan meggyökerezett képzeteket – például azt, hogy Consus isten mezei istenség –, s kizárólag régészeti adatok értelmezésén alapuló, gyenge érvekre támaszkodik. Mégis visszhangra talált: többen mutattak rá a meglepő hasonlóságra Consus isten évente csupán két ízben felfedett oltára és a mundus között, mely háromszor adott szabad kijárást a holtaknak, s vonták le a következtetést, hogy Consus afféle tükörképe Ceresnek, és mint amaz, „khthonikus jellegű, azaz föld-isten és alvilág-isten egy személyben" (Le Bonniec: *Ceres kultusza Rómában*).

A kocsiversenyek eredetileg kétségkívül igen szorosan kap-

csolódtak bizonyos mezei kultuszokhoz, melyeket Jean Bayet tanulmányozott. A Murcia-völgy, ahol a nagy cirkuszt építették, Consus szentélyén kívül Seia, Segesta és Tutilina szentélyének is helyet adott: ezek az istennők pedig a termés érése fölött őrködtek, s a gabona növekedése őrének, Ceresnek temploma, éppen azon a lejtőn emelkedett, melyre oly kivételes sors várt. Ezek az istennők egyébként valószínűleg egy hiányosan ránk maradt lánc szemei; más szavakkal, a búza érésének különböző szakaszait megannyi istenség képviselte, kiknek együttese az életciklus önmagába visszatérő körét jelképezte. Szembeszökő hasonlóság fedezhető fel e ciklus és a kocsik szüntelenül önmagába visszatérő futása között: a völgyben, ahol a kocsik futnak, ennek az életláncot alkotó istennőknek a szentélyei állnak őrt. Talán azt is feltételezhetjük, hogy Ceres és Consus temploma éppen a cirkusz két végén állt, mintha csak a ciklus eleje és vége fölött őrködtek volna.

A versenyeknek ez a kettős értelmezése (alvilági, illetve mezei rítus) talán nem összeférhetetlen, ha elfogadjuk, hogy Consus, akárcsak Ceres, kettős arculatú istenség volt. De akárcsak a gladiátorviadalokon, a cirkuszi játékokon is elsősorban mágikus hiedelmek hatása érződik. Mert ha igaz is, hogy Ceres kultuszát mi „vallási" jellegűnek látjuk, azaz valami „szabad erőhöz" szólónak, mellyel az emberek jól körülhatárolt kapcsolatot tartanak fenn, továbbá, hogy a játék fontos eleme e kapcsolatnak, a kocsiverseny „szertartását" csak az újratermés és termékenység rítusának értelmezhetjük, melynek célja, hogy új energiákkal töltse föl a természet, a föld erőforrásait.

EGY TURISTA ÉLMÉNYEI

A cirkuszi játék tehát eleinte vásári szórakozás volt egy Tiberis-parti réten: földbe ütött kardok szolgáltak határkőül, és a rét volt a nézőtér. Később kerítést emeltek, és a réten apró telkeket osztottak ki a lovagok és szenátorok között, ahol

deszkaállványokon nyugvó, durván megmunkált páholyokat emeltethettek.

A császárság alatt a cirkusz mindenütt jelen volt Rómában. Nemcsak a városban emelt öt épületével, amelyeket, bár olykor más célt is szolgáltak, külön a kocsiversenyek céljára terveztek és építettek; nemcsak az istállókkal, melyek oly kényelmesek voltak, hogy Caligula nemegyszer ott tartott lakomát; nemcsak a hatalmas ménes tartásához és gyakorlatoztatásához szükséges épületekkel. A cirkusz „benne volt a levegőben". Része volt az utcaképnek, mely elsőként csapta meg az idegent. A városi forgatagban nemegyszer föltűnt egy-egy gőgös, hangoskodó alak, mindenkit félrelökött útjából, a sarkában végeláthatatlan kíséret: nem valami magas méltóság az efféle, hanem népszerű kocsihajtó. Ugyanezt az alakot jellegzetes öltözékben viszontlátjuk a Rómát ellepő szobrok között is, melyek sűrű erdejét néha meg kellett ritkítani, hogy az emberek is elférjenek; a hajtónak és lovának nevét a sikátorok és a paloták is visszhangozták.

A játékszenvedély nyomai még a temetőkben is fellelhetők. Az egyik síron például, melyet egy tizenkilenc évesen elhalt fiú anyja emelt, ezt olvassuk: „Coecilius Pudensnak, a kékek párthívének." Mintha ma valaki ezt vésetné a fia sírjára: „X. Y., élt tizenkilenc évet, a Saint-Étienne szurkolója volt." A tapasztalatlan látogató alig-alig foghatta föl ezt az utalást, mint ahogy nemigen érthette meg, ha az utcán így kiabáltak oda valakinek: „Te zöld párti jómadár!" A kék meg a zöld „pártokat" jelöl: hogy egyelőre a szűkszavú meghatározásnál maradjunk, kettőt azok közül az istállók közül, melyek csapatokat állítottak ki a kocsiversenyekre.

A kocsiversenyek eredeti vallási tartalma erre az időre csaknem tökéletesen feledésbe ment. De a cirkuszon még mindig inkább rajta hagyta a bélyegét a vallás, mint az amfiteátrumon. A kocsiversenyekre többnyire a valamelyik istenség tiszteletére rendezett játékok alkalmával került sor. Így váltak részeivé – talán az V. század óta – a *Cerealia* vagy *Ludi Cereales* nevű

ünnepnek, melyet áprilisban rendeztek Ceres, az aratás istennője tiszteletére. A császári Rómában azonban ennek a sportversennyé alakult mulatságnak szent eredetére leginkább a sokféle, vallásos hagyományokat őrző épület utalt.

A CIRCUS MAXIMUS

Ha Róma legtekintélyesebb cirkuszát, a Circus Maximust közelről, a *meta* mellől szemügyre vesszük (vagyis onnan, ahol a kocsik a győzelmet gyakran eldöntő veszélyes kanyart vették), két hosszú homoksávot látunk, melyeket kívülről kétszáz-kétszázötvenezer néző befogadására alkalmas lépcsők szegélyeznek. A nézőtér alján a kiváltságosoknak fenntartott podium húzódik, az épületet faemelvények koronázzák, ezeken – mint a Colosseumban is – az idegenek és a rabszolgák foglaltak helyet. A Circus Maximus nem olyan nyomasztó tömeg, mint a Colosseum, inkább szerény vonalú építmény, mely valósággal belesimul az egykori Murcia-völgybe, az Aventinus és Palatinus közötti mélyedésbe.

A tribünök ennek a két dombnak az oldalához támaszkodnak: szeszélyesen kanyarognak, a szomszédos utcák fölé tornyosulnak, toldalékaik a császárok bőkezűségéről, hiányaik a tűzvészekről árulkodnak. A hatalmas, fából készült építmény ugyanis, amely szorosan összeépült a várossal (butikok vették körül, melyekben kereskedők, csillagjósok és örömlányok űzték mesterségüket), nemegyszer vált katasztrófa áldozatává. Itt tört ki a híres tűzvész is, mely Nero alatt elpusztította Róma egy részét. A császár ezt a tragikus eseményt arra használta fel, hogy az építményt átalakítsa és a belső tér rovására kibővítse, megszüntette ugyanis az *euripus*t, ezt az árkot, melyet Caesar ásatott a pálya körül.

A nézőkkel zsúfolt hosszú folyosó egyik végén fehér márványból, szürke és rózsaszín gránitból épített árkádos bástyafal emelkedik, mely erődített város falaira emlékeztet. A régi

rómaiak ezt a falat *oppidum*nak nevezték. Középen monumentális kapu nyílik, rajta keresztül lép a cirkuszba az ünnepélyes felvonulás. Fölötte oszlopokkal környezett páholy látható, mely e pillanatban még üres. Hozzá képest szimmetrikusan, az építmény két oldalvonalának végén egy-egy torony emelkedik, boltíveik a lelátók félmagasságában kezdődnek. Odalenn tizenkét árkádos kapu sorakozik, szabályos rajzukat a lefelé keskenyedő pilaszterekből kinövő tizenkét herma hangsúlyozza. Ezek a *carcer*ek kapui, innen jönnek majd elő a lovak. A cirkusz másik végét félkör zárja le, közepén egyetlen kapu emelkedik, a diadalkapu, azon át távoznak a győztesek.

A lelátók tökéletesen egyformák a cirkusz egyik végétől a másikig. A császár páholyát, mely a podium fölött emelkedett, Trajanus idején, a már említett egyenlősdi címén eltüntették, az egyenlőség azonban látszólagos maradt, mert a szenátorok és a lovagok számára továbbra is külön helyet tartottak fönn, csak éppen külső jellel nem különböztették meg. Az oppidum közelében, az Aventinus lábánál oltár emelkedik, de eltakarja a nézők áradata, ahogyan az oltáron tisztelt istenség is kitörlődött a rómaiak emlékezetéből. Murcia istennő volt a környék védőistennője a régi időkben, mikor ez a hely még csak mirtusszal benőtt völgyecske volt, a közepén csordogáló patakkal. Minthogy a mirtusz Venus szent növénye, Murcia végül Venusszal olvadt össze, és a rómaiakban a cirkusz lármája Venust idézte fel, nem pedig az elfeledett ősi istenasszonyt.

Ha valaki korán reggel erre jár – mondjuk útban a patrónusát üdvözölni –, a cirkuszt afféle néma városnak látja: a közepén, a *spina* nevű márvánnyal burkolt építményen szobrok és egyéb tárgyak sorakoznak kusza összevisszaságban. A spina, a csatornává alakított egykori patakmeder, hosszában kettéosztja a pályát, s a két végén csak annyi hely marad szabadon, hogy a kocsik megfordulhassanak. A hérószok, istenek és istennők szobrai között hét fatojás sorakozik, és hét delfin köpi a vizet egy fölemelt, tál formájú medencébe, melyhez létra vezet föl. E furcsa tárgyaknak nem volt jelképes értelme: vala-

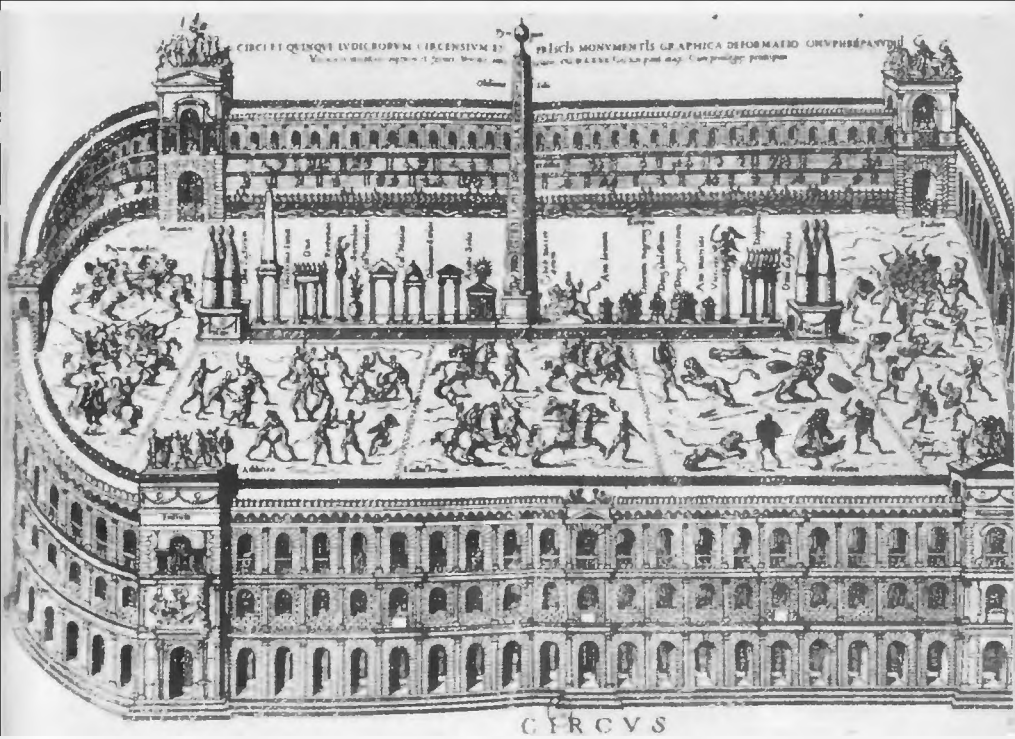

A római Circus Maximust ábrázoló régi metszet (Giraudon felvétele)

hányszor a versenyzők megtettek egy-egy kört, elvettek egy-egy tojást, illetve megváltoztatták egy-egy delfin helyzetét. Így a néző minden pillanatban tudhatta, hol tart a verseny.

A POMPA

Egyébként nemcsak ezek a részletek árulják el a cirkuszi játékok vallásos eredetét. A versenyt kötelezően megelőzte a *pompa* nevű ünnepélyes felvonulás, melyben a diadalmenet elemei és ősi áldozati szokások vegyültek. A felvonulás a Capitoli-

umról indult, aztán a Forumon, majd a Vicus Tuscuson és a Velabrumon át ért a cirkuszba, ahol a tömeg zajos tetszésnyilvánítása közepette körbevonult. A menet élén a játékokat adó tisztviselő haladt, pompás kocsin. Lehet, hogy tönkremegy ezen a napon, mert a pártok előnytelen szerződést kényszerítettek rá, de legalább volt annyi vigasza, hogy nem sajnálták tőle a dicsőséget. Bíbortógát viselt és pálmákkal hímzett tunikát; kezében sas alakban végződő elefántcsont jogart tartott: mögötte egy rabszolga aranykoronát emelt a feje fölé. Körülötte fiatal rómaiak haladtak gyalog vagy lovon, aszerint, hogy lovagok fiai voltak-e vagy sem – mintha csak a város gyönyörködni akart volna maholnap már a falakat védő fiatalságában, mintha büszkélkedni akart volna velük az idegenek előtt. Utánuk jöttek a hajtók a kocsikon.

A menetet szoborvivők felvonulása zárta; mögöttük papok és a konzulok vonultak. A szobrok egy része isteni jelvényeket, baglyot, pávát vagy villámot ábrázolt, ezeket arannyal és ezüsttel díszített kocsikon szállították. A kocsikat a szertartás előírásai szerint olyan gyermekek hajtották, akiknek apja is, anyja is élt. A többi szobrot saroglyán vitték: ősi istenek és félistenek ábrázolásait, mint Ops és Latona, istenné nyilvánított császárok (Caesar, Augustus) és különös tiszteletben tartott asszonyok képmásait.

E két méltóságos, tiszteletet parancsoló csoport között kapott helyet a zenészek és táncosok csapata: vörös tunikába öltözött, feltűnő övet viselő, felcicomázott harcosok egy karmester vezényletére lantok és fuvolák hangjára négy rövid ütemből álló ritmikus táncot mutattak be. A táncosokat szatírok és silenusok követték: füstölőt rázva, bohózatba illő mozdulatokkal ütemre riszálták kecskebőrbe burkolt tomporukat.

A hagyomány szerint a felvonulás alatt szentségtörésnek számított kiállni az ablakba. Azt is mondják, hogy amikor a menet a cirkuszba ért, a nézők aggódva függesztették szemüket a saját védőistenségük szobrára: ha a hordozók mozdulatainak jóvoltából rájuk biccentett, bátorításnak vették terveikhez,

Cirkuszi játékokat ábrázoló mozaik a barcelonai Régészeti Múzeumban. A kép részletesen bemutatja a spina díszítményeit: az oroszlánon lovagoló Cybelétől jobbra van az obeliszk, arrább a „tojásokat" hordozó építmény, párducok, egy győzelemisten, egy szentély. Cybelétől balra egy oltár és különféle jelvények láthatók, majd Hercules, vállra vetett buzogánnyal és oroszlánbőrrel, továbbá a delfinek, melyek száma itt szokatlan módon csak négy (a Deutsches Archäologisches Institut madridi részlegének fotóarchívumából)

vágyaik teljesüléséhez. A szertartás rengeteg hagyományos elemet őrzött: az istenek kocsijait hajtó gyermekek nem tarthatták bal kézzel a gyeplőt és nem ejthették el, nagy baj lett volna, ha a felvonulás alatt egyetlen ló is megbotlik stb. De a tilalmak mélyebb jelentését a közönség már nem ismerte, és megszegésük legfeljebb arra szolgáltatott ürügyet, hogy a játékokat újrakezdjék – és még ezt a szokást is szabályozni kellett, mert visszaélésekre vezetett.

Valójában a császári Róma polgára számára a pompa a versenyek kezdetét késleltető unalmas ceremónia volt, hacsak nem tarkította valamilyen szokatlan esemény, például egy kétméteres óriás feltűnése a sorban.

A KOCSIVERSENYEK: AZ ÜGYESSÉG ÉS ERŐSZAK PRÓBATÉTELE

Kiszámították, hogy egy-egy futam az előkészületekkel együtt aligha tarthatott félóránál rövidebb ideig. Márpedig Nero alatt az egy napra eső versenyek száma a korábbi tizenkettőről huszonnégyre emelkedett. Maga a látványosság is elég sokáig tartott, és ehhez hozzájött még a felvonulás, az áldozat és a szünetek ideje: különösen a déli szünet volt huzamos. Ahhoz, hogy ilyen zsúfolt műsort le lehessen bonyolítani, az kellett hát, hogy a kora reggel megkezdett futamok gyorsan kövessék egymást.

A verseny sorshúzással kezdődik. Minden egyes missusban, azaz futamban, általában négy kocsis kerül össze, bár ez nem áthághatatlan szabály. A hajtók a cirkusz életét pezsgésben tartó négy *factio* – fehérek, kékek, vörösek, zöldek – egyikének képviselői. Ezért négy színes golyót dobnak egy urnába, mely két függőleges oszlopon nyugvó vízszintes rúdra van felfüggesztve, majd az urnát felborítják: alatta négy csésze van, mindegyikbe egy golyó jut. Ez határozza meg, hogy hová kerülnek a kocsisok a rajtnál: belülre, a kötélhez, a spina mellé – a spina a választóvonal, körülötte fut a verseny –, középre vagy kívülre, a tribün felőli oldalra. Egy fogat általában négy lóból áll, de van, amikor csak kettőből, máskor viszont akár tízből is. A fogatok a sorsolás után elfoglalják a nekik jutó carcert, azaz a rácsos kapuval elzárt rekeszt; a lovak türelmetlenségükben kapálva várják a rajt jelét. A jelt a játékok elnöke adja meg, aki a carcerek fölött elhelyezkedő páholyból egy *mappá*nak nevezett fehér kendőt dob a pályára. Nyomban szolgák rohannak elő, és egyetlen mozdulattal elrántják a kötelet, mely a rekeszeket elzárta: a factiók színével feldíszített lovak nekiiramodnak, és „a vágta tompa dobajához" máris „a kerekek könnyed nesze vegyül..."

Akár a zöld, akár a fehér robban ki, és szerez előnyt a vetélytársak előtt, a cirkuszt nyomban betölti a szurkolók

A factiók színeit viselő kocsihajtók (mozaik a római Nemzeti Múzeumban; Alinari–Giraudon felvétele)

hangorkánja: ütemesen kiáltozzák a balos ló nevét, és örömittasan látják, ahogy tagjai megnyúlnak egy-egy szökésnél. De az örömujjongást csakhamar szemernyi aggodalom árnyalja, ami egészen a szívszorulásig fokozódhat: a gyakorlott látogatók nagyon jól tudják, milyen ritka dolog, hogy egy fogat mindjárt az élre vágva, a győzelemig megtartsa első helyét. Torkuk szakadtából intik óvatosságra a hajtót: ha már az első körben erőlteti fogatát, a jóvátehetetlen megtorpanást kockáztatja; akkor sem az ordítás, sem az ostor nem képes nagyobb sebességre ösztökélni a kifulladt paripákat; egyre-másra hagyják el őt az ellenfelek; még a legesélytelenebbnek is mintha szárnya nőtt volna. Az ilyen katasztrófát éppoly nehezen viseli el a hajtó, aki fölindulásában még ostorát is elejti, mint a fanatikus szurkoló, aki padjához szegezve, vagy képzelt gyeplőkkel hadonászva nézi végig kedvenceinek megszégyenülését; nagy pénzben fogadott rájuk, de tétjét besöpörték.

A futam elején tehát a kocsisok, hogy lovaik szilajságát fékezzék, kissé hátravetett testtel hajtanak: bal kézzel magukhoz vonják a gyeplőt, mely körbefut a derekukon, de azért elég hosszú ahhoz, hogy laza játéka legyen; az ostor pedig egyelőre munkátlanul csüng alá jobb kezükből. Egyelőre nem a gyorsaságra van gondjuk, inkább a jó helyezkedésre, mert a kocsihajtó művészete főként abban áll, hogy az ellenfelet akadályozza, amaz viszont ne akadályozhassa őt: nyilvánvaló előny „a kötélnél" futni, a spina mellett, ahol a táv a legkisebb, s ha a fej fej mellett futó külső ellenfél néhány hossznyi előnyre tesz is szert, a belső futó elébe vághat, megtörve ellenfele lendületét: amaz tehát kénytelen fékezni a lovait, vagyis időt veszít, még akkor is, ha egy szerencsés kanyarodással visszajutott a belső pályára. Az efféle helycserék adják meg az egész verseny savát-borsát, ezért a jó kocsisnak tanácsos szüntelenül mérlegelnie minden megmozdulását, és rajta tartani a szemét összes ellenfelén.

De művészetéhez tartozik az is, hogy a határkövet a lehető legközelebbről kerülje meg; az eredmény itt is attól függ,

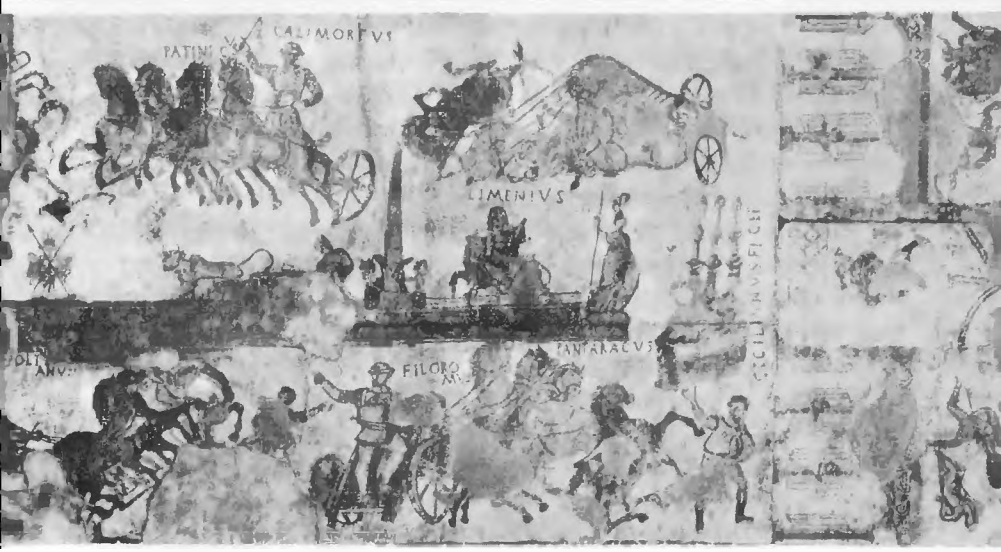

Mozaik a barcelonai múzeumból. Az egyik kocsi felborult és a kocsis belegabalyodott fogatának szerszámzatába (a Deutsches Archäologisches Institut madridi részlegének fotóarchívumából)

milyen helyzetbe sikerült kerülnie s azt hogyan őrizte meg. Már láttuk, hogy a pálya két sávból áll: ezeket az elválasztó alépítmény, a spina megszűnése egyesíti kétoldalt. Itt emelkednek a határkövek, melyek körül a kocsiknak teljes fordulatot kell tenniük, vagyis a legjobb helyzetben hajtűkanyart kell leírniuk, egymás után tizenháromszor, hogy teljesítsék az előírt tizennégy kört. A kanyarvétel sikere éppen annyira függ a kocsis tudásától, mint a balos ló fürgeségétől és tanulékonyságától. Ez a ló vezeti a fogatot: nincs is a rúdba fogva, hanem csak a szomszédjához köti a szerszám.

Ha a kocsis túl nagy ívben veszi a kanyart, elveszít néhány másodpercet; sőt, ha hagyja, hogy lovai túlságosan kisodorják, a tribünök közelében találhatja magát, a verseny vonalán kívül: ügyetlenségével nyomban kiérdemli a nézők gúnykiáltá-

sait. De a határkőhöz közelmenni még veszélyesebb, mert ha a kocsi nekimegy az oszlopnak, összetörik vagy felborul. Igaz, a határkő kör alakú, nem áll ki belőle sarok, de a kocsik, e két kis kerékén futó, hátul nyitott ládák olyan törékenyek, hogy a legkisebb ütközés is katasztrófára vezethet.

Amint a fedőgerendáról leemelik az ötödik tojást, a verseny is vadabbá válik. A lovak pofáját belepi a hab: a kerekek alatt fröcsög a homok; az összevissza szántott pálya, akármilyen jól megöntözték is az előbb, porfelhőben úszik. A kocsisok egyik, meghajlított lábukkal a kocsi hátuljára támaszkodnak, a másikat megfeszítve előrenyújtják; a kanyarban kiegyenesednek; egész testüket hátravetik, a gyeplőt összeszorított térdük közé veszik, hogy egy pillanatra fékezzenek; de még ebben a helyzetben is szüntelenül hátraforognak, hogy figyeljék az ellenfelek manővereit. A futam többnyire ebben a néhány utolsó percben dől el: megtörténik, hogy a második felfut és sikerül elhagynia a már-már győztesnek látszó kocsist, vagy – ami mindig őrjöngő lelkesedést vált ki – a leghátul kullogó, akit már majdnem elfeledtek, egyszer csak előtör és sorra megelőzi a többieket. A kocsisok egy vonalban futtatnak, kerék kerék mellett a pálya egész hosszában, teljes erővel ostorozva lovaikat, hogy kikényszerítsék a győzelmet jelentő fél testhosszt. A cselfogások helyébe a tiszta erőszak lép: nem elégszenek meg azzal, hogy az ellenfelet akadályozzák, hanem vállalják a kockázatot, hogy fölborítsák: kocsijukat nekiszorítják az ő kocsijának, hogy fölemeljék a tengelyét, vagy ráhajtják lovaikat a kocsija hátuljára. A veszélyeztetett kocsis nem egyszerűen előredől, hanem valósággal „lovainak fején csügg": nem kell visszafordulnia, hogy lássa, mi történik: már oldalról érzi üldözőinek áporodott leheletét, s az ellenséges lovak patáinak ütemes dobogása rázza kocsijának végét. Néhány perc múlva, ha nem sikerül némi előnyre szert tennie, nincs se versenyző, se kocsi, se fogat, csak valami alaktalan tömeg a pálya közepén.

A cirkusz tolvajnyelve ezt úgy hívja, hogy „hajótörést szen-

vedni" – mindegy, hogy a baleset, mely csaknem mindig helyrehozhatatlan, a határkő túl szoros vételéből ered, vagy valamelyik versenyző kíméletlenül erőszakos fellépésének a következménye. A verseny minden mozzanata közül ez a leglátványosabb, ezt szeretik a nézők a legjobban, így aztán a kocsisok minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy lehetőleg a császári páholy előtt semmisítsék meg valamelyik ellenfelüket. Ebben az aktusban sűrűsödik össze a római számára a cirkusz egész költészete: az embert hordozó törékeny láda a legvadabb száguldásban kurta, száraz reccsenéssel rapityára törik: a túlhevült tengely összeomlik, szilánkok röpködnek szanaszét: a lovak a porba zuhanva, az összegabalyodott lószerszám hálójában fetrengenek, vagy rémületükben kitépik magukat a hevederekből. A kocsisnak a katasztrófa pillanatában ki kell rántania az övében hordott tőrt, és el kell vágnia a gyeplőt, mely derekánál fogva a fogathoz köti: ha ez sikerül neki, még van rá esélye, hogy felkelhet, bár összezúzottan, szilánkokkal teleszurkált testtel. De van úgy, hogy az ütközés ereje fejjel előre röpíti ki: ilyenkor már erre az egyszerű mozdulatra sincs ideje, és ha a lovak nem rogynak össze, végigvonszolják az egész cirkuszon: mármost a kocsis minden öltözete egyszerű tunika, melyet a mellkasa körül szíjak fognak össze: minden oltalma egy bőrsisak, s az ilyen esetben nem védi meg az életét. A támadó maga sem kerül ki mindig sértetlenül az ilyen összecsapásból: ha az ütközés pillanatában lovai felágaskodnak, mellső lábuk az összetört kocsi levegőben forgó kerekének küllői közé akadhat: fájdalomtól nyihogva, összetört csonttal zuhannak le, és a száguldásban megakasztott kocsi hajtójára ugyanaz a sors vár, mint ellenfelére.

A „hajótörések" azonban nem mindig ilyen drámaiak. Előfordul, hogy a kocsi egyszerűen csak felborul. Ekkor odarohannak a kocsis factiójának formaruháját hordó szolgák, befogják az elszabadult lovakat, és megfékezik a többit, amelyek a kocsit a pálya másik vége felé vonszolják, felsegítik a hajtót, megpróbálnak újra lelket önteni belé, és ezért külön erre az

esetre előírt, vadkan ürülékéből készült italt itatnak vele; állítólag Nero is szívesen fogyasztotta, mert nem akarta a szakma egyetlen szokását sem elhanyagolni. A legenyhébb balesetek után még az is megtörténik, hogy a kocsis folytatja a futamot; vagy ha Pliniusnak hinni lehet, folytatják a lovai, kocsisuk nélkül: a Claudius által adott *ludi saeculares* (százados játékok) alkalmával Corax, a fehér factio hajtója már a rajtnál kiesett a kocsiból, de lovai mintha észre sem vették volna: elfoglalták a vezető helyet, maguk hajtották végre a fentebb leírt akadályozó manővereket, gyorsítottak, amikor az ellenfél a sarkukban volt, és első helyüket végig megőrizték. Persze lehet, hogy azért nem egészen maguktól érték el ezt a sikert, mert minden kocsi mellett ott lovagolt az ugyanahhoz a factióhoz tartozó úgynevezett *agitator,* akinek szerepét nem ismerjük közelebbről: lehet, hogy egyszerűen közvetítenie kellett a versenyt, mert az ábrázolásokon olykor szócsőfélével felszerelve látjuk.

A célt a bírák ülésével szemben a pályán keresztbe vont fehér vonal jelzi. Amint a győztes ezen áthaladt, felegyenesedik; baljában elegánsan tartja a gyeplőt, jobbjával üdvözlő mozdulatot tesz. Factiójának egy embere felemelt karral siet feléje, a spina közelében pedig egy hírnök színes kendőt lobogtat, a győztes factio színét (másik kezében árván lóg a három másik színes kendő), és kikiáltja a balos ló, a *funalis* nevét – ennek érdeme ugyanis a győzelem. Esetenként ősi szokás szerint a kocsisok leugrottak a kocsijukról, felsorakoztak, és még futóversenyen is megmérkőztek egymással. Halikarnassosi Dionysius azt állítja, hogy ezt a szokást még maga is látta Rómában, bár akkorra már kétségtelenül nem volt általános. Rendes körülmények között a győztes a carcerek elé lépett, hogy üdvözölje a játékok elnökét, és átvegye a pálmát vagy a koszorút; a kézzelfoghatóbb díjakat – pénzt vagy ajándékot – később kapta meg.

Épp csak lezajlottak a formaságok, és a közönség, melynek lelkesedése és izgalma közben lecsillapodott, „Lássuk a többit!" kiáltással a látványosság folytatását kezdte követelni.

A szakértő érdeklődésén és a versenyek keltette fanatizmuson felül – erre még visszatérünk – a cirkusz vonzerejét, ahogyan Jérôme Carcopino kimutatta, a legkülönfélébb tényezők biztosították: „A sokaság nyüzsgése és az egyes embert magával ragadó tömegpszichózis, a pompás illatszerekben úszó és ruhaköltemények tő l csillogó színtér valószínűtlen nagyszerűsége, az ősi vallási szertartások áhítata, a fenséges császár személyes jelenléte... az egyes futamok izgalmas fordulatai, a csődörök erőteljes szépsége, a lószerszámok gazdagsága, a mesteri idomítás, és mindenekfelett a hajtók és istállólegények rátermettsége és bravúros ügyessége."

Ráadásul ebben a pompázatos környezetben, a hivatalos külsőségek közepette, melyekben évszázadokon át őrzött szent hagyomány nyilvánult meg, valósággal tábort vert a tömeg. Amikor Ammianus Marcellinus kijelenti, hogy a cirkusz a tömegnek „templom, lakóház, gyűlésezőhely, ahol egyforma reményekkel eltelten, azonos szenvedélyektől fűtve gyűlhet össze", szavainak nem szabad kizárólag jelképes értelmet tulajdonítanunk. A tömeg valóban otthon érzi magát a cirkuszban. Itt mutatja meg igazi arculatát, itt teregeti ki örömét, természet adta fesztelenségét. Műsor közben mindenki eszik, bár a látványosság alatt tilos a táplálkozás, hangzatosan arisztokratikus neveken szólongatják egymást, mint Semicupus, Gluturinus, Lucanicus, Pordacus vagy Salsulus. Még a császárnak is odakiáltják elégedetlenségüket vagy kívánságaikat. Ha igaz, alkalomadtán a tisztesség elemi szabályainak is fittyet hánynak, mert egyes nézők szeméremsértően ott végzik el szükségüket.

De legfőképpen: szerelmi intrikák lebonyolítására álmodni sem lehetett alkalmasabb helyet a cirkusznál. Ellentétben a más látványosságok helyszínén uralkodó renddel, itt a férfiak és nők vegyesen ültek a lépcsőkön. A cirkusz e tekintetben kivételes helyzetben volt: különös izgalom lengte be, melyet az asszonyok sokasága keltett, akik ide is, mint az amfiteátrum-

ba, gondosan kikészítve érkeztek, öltözékük és viselkedésük tarka változatossága kimeríthetetlennek tetszett. Nem hiányzott innen semmi. „Megtalálod itt – mondja Ovidius – a szépet, aki majd elcsábít; a másikat, akit majd megcsalhatsz; azt, aki csak futó szeszély lesz számodra, de azt is, akit majd szeretnél megtartani." Az izgatott hangulathoz hozzájárult a kényszerű promiszkuitás, mely a zsúfoltságból és a külön ülőhelyek hiányából eredt: de kétségkívül minden másnál fontosabb volt a cinkosságnak az a légköre, melyet a látványosság előtti várakozás és a látványosság élvezete keltett.

Ezer ürügy nyílik az ismerkedésre: az ember leteremtheti az alkalmatlankodót, aki lábát a szomszédnő hátába, vagy térdét a vállának nyomja; felemelheti a kétes tisztaságú kövön vonszolódó köntöst; eltávolíthat egy porszemet, mely, ha kell, képzeletbeli is lehet; ülőkét ajánlhat fel, vagy legyező híján táblácskával legyezheti a hölgyet: nem is beszélve arról, hogy maga a verseny önként ad tápot a társalgásnak, s lehetővé teszi, hogy az első találkozás csevegését félig diszkrét utalásokkal hintsük meg. Az itt megkezdett intrika másutt folytatódik:

Rám nevetett a leány, súgott valamit, szeme lángolt.
Itt ez elég; másutt váltsd be igéretedet.
AMORES III 2 (Szabó Lőrinc fordítása)

NÉGY SZÍN, EGY SZENVEDÉLY

Ha csak a külsőségeket tekintjük, egy-egy factio afféle sportegyesület volt: az ember úgy szurkolt, mondjuk, a zöldnek, ahogyan ma a Racingnek vagy valamelyik kerékpárbajnoknak. Így hát kezdetben tisztán érdek nélküli vonzódásról, érzelmi ragaszkodásról volt szó; ehhez nem feltétlenül járult szükségképpen kapcsolat azzal a gazdasági együttessel, amit a factio jelentett. Négy ilyen factio volt, vagy ha úgy tetszik, négy versenyistálló: ez a Tour de France-szal kapcsolatban polgárjo-

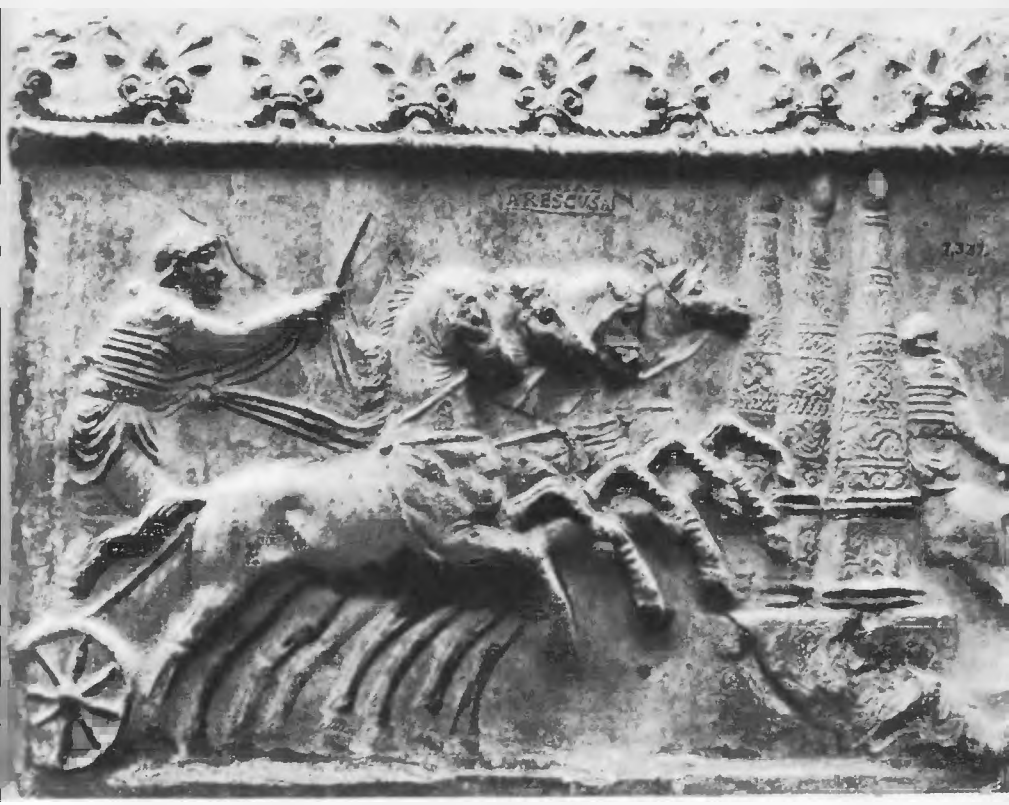

„De tudják csak meg, hogy új fogat érkezett, új kocsis, aki még soha nem lépett föl, tüstént árgus szemmel kezdik figyelni, és nem nyugszanak, amíg nem látták a nap szenzációját..." (dombormű a londoni British Museumban; Boudot-Lamotte felvétele)

got nyert kifejezés végeredményben pontosabban kifejezi a római factiók lényegét, mint a „párt" vagy „szurkolótábor". A legősibb fehérekhez és vörösökhöz később, valószínűleg a császárság elején, a kékek és zöldek csatlakoztak; végül ezek vetélkedése töltötte be a színteret, ha hinni lehet az irodalomban ránk maradt számos adatnak. A bíbor és arany factio,

melyet Domitianus idején próbáltak meghonosítani, kérészéletűnek bizonyult. Úgy tűnik ugyanis, hogy a néző szívesebben vette, ha egyszerűbb választás elé került: így hát a későbbiekben a fehérek a zöldekkel társultak, a vörösök pedig a kékekkel, bár továbbra is őrizték megkülönböztető jegyüket, a „színt": ez ott tündökölt a kocsisok zubbonyán, a *jubilator*ok egyenruháján, sőt néha még a pálya összetaposott homokján is, és a késő utókor a mozaikokon látja viszont.

Közismert, hogy a rómaiak milyen szenvedélyes őrjöngéssel figyelték a cirkuszi játékokat. A régi szerzők több adatot hagytak ránk az ilyesféle megnyilvánulásokról, mint a versenyek szervezetéről és lefolyásáról. A ragály mindenkire átterjedt: a gyerekeket és a felnőtteket éppúgy hatalmában tartotta, akár a szabad embereket vagy a rabszolgákat, akiknek megengedték a versenyek látogatását és a fogadást is. A művelt réteg sem volt tőle ment: amint Friedlaender megjegyzi, még az olyan komoly és bíráló hajlandóságú író is, mint Fronto, inkább ődöngött betegen a cirkuszban, semhogy elmulasszon egy futamot. Ezeken a napokon egész Róma ott ül a lépcsőkön, és Juvenalis, mikor a néptelen városban meghallja a cirkusz hujjogását, rögtön tudja, hogy a zöldek győztek, mert, mint mondja, ha vereséget szenvednek,

> . . . oly bús, elesett ez a Város,
> mint amidőn fövenyén Cannaenak consulainkat
> megverték!
> XI. SZATÍRA 199–201 (Muraközy Gyula fordítása)

A gazdagoknál ez a fanatizmus a legváratlanabb szélsőségekkel karöltve jelentkezett. A lovaknak Rómában márványistállójuk volt, ahol elefántcsont vályúban zab helyett mazsolát és datolyát tálaltak nekik: más állatokat nyugdíjaztak, mikor kikoptak a versenyzőkorból. Olyan kiemelkedő személyek, mint Lucius Verus, minden tartománnyal lázas levelezést folytattak, melynek fő tárgya a lovak egészségi állapotáról szóló

jelentés volt; de voltak, akik a hivatalos postát nem találták elég gyorsnak: egy factio igazgatója fecskéket vitt magával Rómába, majd ezeket a győztes párt színére festve szélnek eresztette, így tudatva az eredményt barátaival.

Ugyanilyen furcsa módon nyilvánult meg a fékevesztett szenvedély a lépcsőkön. Voltak, akik aléltan takarták el arcukat, mikor kedvencüknek elébe vágott valamelyik vetélytársa. Az emberek versenyt hadonásztak, szidalmazták egymást, rángicálták szomszédaikat, egymás hegyén-hátán ugráltak, tunikájuk ujjával integettek. Más nézők viszont egészen megfeledkeztek környezetükről, szinte elvesztették öntudatukat, összefüggéstelenül beszéltek és szaggatott mondatokban mintegy közvetítést adtak mindarról, ami a pályán történt, mintha a százezer néző közül egyedül ők láthatták volna. Viselkedésüket Tertullianus, aki már a verseny elején a porondra vetett fehér kendőben is az ördögöt vélte felfedezni, a megszállottság kézzelfogható bizonyítékaként értelmezte. Nem volt néző, aki a futam drámai fordulatai láttán ne váltott volna színt, és ne árulta volna el háborgó érzelmeit – minden futam végén a cirkusz egyik fele reszketett a dühtől, a másikat viszont a mindent elsöprő tetszésnyilvánítás őrjöngése ragadta el.

Hagyományos dolog arra hivatkozni, milyen egészségtelen és értelmetlen volt ez a szenvedély: hogy nem kötődött semmihez, ami az efféle versenyben valódi érték lehetett volna, mint a kocsisok ügyessége, a lovak ereje vagy szépsége, s hogy hátat fordított mindannak az értéknek, ami például a sport görög felfogásából következett. A szűk látókörű szenvedély megszállottan egyetlen színre, egyetlen hajtó zubbonyára koncentrált. Kizárólag a szín számított, és – ahogy Plinius állítja – ha futam közben a fogatok színt cseréltek volna, a közönség nyomban elfordul a lovaktól és a hajtóktól, akiknek nevét addig kiabálta, akiknek ismerte viselt dolgait, hogy attól fogva minden érdeklődése a másik fogatra irányuljon. Ez a vélemény nyilván túlzó, hiszen, amint az előbb utaltunk rá, a versenyszenvedély tartalmilag sokkal differenciáltabb volt bármely

rögeszménél. Az ifjabb Plinius meglehetősen arisztokratikus volt, és a legcsekélyebb rokonszenvet sem érezte a nép iránt, mely szerinte „ócska volt, akár egy tunika", így hát nemigen érthette meg a cirkusz talmi varázsát. Ehhez Ovidius költői érzéke kellett vagy Tertullianus kérlelhetetlen gyóntatói szimata. De akármennyire egyszerűsít is Plinius, jól meglátta ennek a cirkuszőrületnek a legjellegzetesebb és talán legmélyebb vonását. El kell ismerni, hogy fő rugója a pártosság volt, a konok vágy, hogy a „színt" győzni lássák. Nem is lovakra fogadtak hát, hanem istállóra, és bármilyen kivételes tiszteletben részesültek is a kocsisok, a nézők nem az ő személyükhöz kötődtek, hiszen a kocsisok istállót válthattak, ha másutt nagyobb előnyöket kínáltak nekik.

Olyan jelenség ez, melyre a sporttörténet kétségkívül kevés ennyire világos példát tud felmutatni: a római polgár egy látszólag tartalmatlan szimbólummal azonosult; egy zászlóval, holott annak nem volt több jelentősége, mint a gyerekjátékok homokváraira kitűzött lobogóknak. Igazában nem a történész, hanem a szociológus feladata, hogy elemezze a mechanizmusokat, melyeket az ilyesféle, egyébként eléggé mindennapos folyamat kiválthat.

Ez a pártos szenvedély eredetileg csak a sportra irányult, de idővel olyan visszhangot keltett az élet egyéb területein, hogy mindenképpen társadalmi jelenségnek kell tekintenünk. Igaz, ahogyan M. A. Maricq megállapítja *A Circus factiói és a pártok* című cikkében, „a factiók papíron amatőrök csoportosulásai voltak... mindegyiket eléggé laza kötelékek fűzték össze": de végeredményben éppen az olyan „eléggé laza" kötelékek a legerősebbek, melyeket a közös dolgok iránti rokonszenv sző, a közös helyek látogatása ugyanazon emberek társaságában; a társadalomban valóságos összeköttetés-hálózat épülhet rájuk, s ezek hatékonysága épp azon alapul, hogy semmilyen intézményes szervezethez sincs közük.

Némely életpálya elemzése semmi kételyt nem hagy afelől, milyen szerepet játszhatott egy ember pályafutásában valame-

lyik párthoz való tartozás – és itt nem egyik-másik kocsis szenzációs, de rövid lélegzetű érvényesülésére gondolunk. Vitellius császár karrierje például először a zöld, majd a kék párt jegyében zajlott, az istállók és a pálya között. Foglalkozásának még nyomait is a testén viselte, mivel egyszer elütötte egy négyes fogat: Vitellius ugyanis eredetileg Caligula lovásza volt. Később elnyerte Germania tartomány kormányzóságát, az akkor mindenható T. Vinius javaslatára, akihez a kék factióhoz való közös tartozásuk révén nagyon szoros szálak fűzték. Ez a cinkos cirkuszimádat egy közepes képességű embert az összes római iskolák legdivatosabb rétorává avathatott, csak éppen arra volt szükség, hogy a dagályos beszédbe, mellyel tanítványait elárasztotta, ügyesen bele tudjon szőni néhány kellően átélt utalást a következő kocsiversenyekre. De persze a fanatizmus szülte érzékenység az ellenkező hatást is elérhette: megtörtént, hogy Vitellius hóhér kezére adott néhány szegény ördögöt, akik csupán annyival szolgáltak rá a fejedelem boszszújára, hogy jelenlétében a kékeket bírálták.

A régészet legújabb felfedezései is megerősítik ezeket az adatokat. Azt eddig is tudtuk, hogy a factiók főhadiszállásai valóságos klubokká fejlődtek, ahol a szurkolók összejöhettek. Rómában ezek a klubok a Mars-mezőn voltak, és egyes megszállottak egész napjukat ott töltötték, köztük Caligula is, aki Suetonius szerint „állandóan a zöldek klubjában tartózkodott és étkezett". Mármost 1960-ban az ősi Karthágó helyén találtak egy mozaikot, amely nemcsak méretei, hanem változatos tartalma és technikájának kifinomultsága miatt is rendkívül jelentős: ez a Lovak Házának mozaikja. A hatásos együttesben – vallásos szertartások jelenetei, vadászjelenetek, Venus öltözése – egy egész termet szenteltek a cirkusznak: a mozaikon egy kocsison és több jubilatoron kívül sok versenyző is látható; a velük együtt ábrázolt figurákra itt nem térünk ki, minket most a „szín" érdekel, a mozaikok pedig az ilyesfajta vizsgálódás számára értékes felvilágosítást nyújthatnak.

Valóban, a mozaikok megőrizték a factiók „egyenruháját",

melyet a kocsisok, alkalmazottak és lovak viseltek: a dougghai mozaikon például a kocsisnak ábrázolt Erósz zubbonya és fejfedője jól kivehetően zöld árnyalatú. A mi mozaikunkon az öltözékek és díszítmények egyaránt kékek, egy vörös zubbony és néhány vörös lószerszám kivételével, amin nincs mit csodálkoznunk, hiszen tudjuk, hogy ez a két istálló társult egymással.

Hogy a kékség egyeduralmát megérthessük, néhány évtizeddel vissza kell lépnünk a múltba. 1926-ban egy közeli magaslaton felfedeztek egy termet, melyről ma már tudjuk, hogy szintén a Lovak Háza építészeti együtteséhez tartozott. A terem mozaik padlóján egyszerű díszítmény közepén jókora betűkkel a következő felirat áll: FELIX POPULUS VENETI, azaz: „Éljenek a Kékek." Okunk van tehát feltételezni, hogy a lenyűgöző gazdagságú együttes a kékek karthágói székháza lehetett – az imént említett klubok egyike.

A POLITIKAILAG SEMLEGESÍTETT TÖMEG

Ha meg akarjuk vizsgálni a klubok szerepét a politikai életben, világosan meg kell különböztetnünk Rómát Bizánctól, vagy másképp fogalmazva, a korai császárkort a kései császárkortól. Ezek a factiók ugyanis mindenütt elterjedtek, ahol a cirkusz átütő sikert aratott: római modellre készült factiókat találunk Karthágóban, Antiochiában és Bizáncban is.

De Bizáncban egy pontosan meg nem határozható időpontban a kékek és a zöldek elszakadtak római elődjeiktől. Igazi politikai pártokká váltak, hol rokonszenveztek a hivatalos hatalommal, hol ellenségesek voltak vele, és szükség esetén képesek voltak polgárőrséggé szerveződni: így ellenséges fenyegetés idején a zöldek a kikötőket védték, a kékek pedig a város egy negyedét. Ezek a pártok a nép szervezeteit, az úgynevezett démoszokat képviselték, és a névrokonság ellenére semmiben sem hasonlítottak a régi Róma factióihoz. A jelenség ter-

mészete megváltozott. Csak az a kérdés, mennyi szerepe volt ebben a cirkusznak.

„Lehetséges – jegyzi meg Manojlovic –, hogy ezek a pártok a cirkusz által szentesített sportegyesületek elemeiből épültek föl, azoktól nyerték kifejezési eszközeiket és szerveiket." Az mindenesetre biztos, hogy a bizánci cirkusz minden inkább volt, mint versenypálya: igazi fórummá vált, s benne a cirkuszimádattól merőben idegen események zajlottak le. Azok a kékek és zöldek, akik ott a császár jelenlétében helyet foglaltak, engesztelhetetlen ellenségei voltak egymásnak. Ha valami apróság miatt a két fél halomra öli egymást, azon sem lehetett volna csodálkozni.

Márpedig szóról szóra ez történt Bizáncban, a híres Nika-zendülés alkalmával, 532. január 11-én, Justinianus és Theodora uralkodása alatt. Az előző napokban a városban gyilkosságok történtek. A zöldeket felháborította a császárnő részrehajlása, aki hagyta, hogy a kékek zabolátlanul kitöltsék bosszújukat. A cirkusz lépcsőiről megindult a szidalmak özöne. Justinianus, hírnöke által, így szólt a néphez: „Nem azért jöttetek hát el, hogy a látványosságot szemléljétek, hanem azért, hogy a kormányt sértegessétek." Erre kitört a vihar a kékek által támogatott hírnök és a zöldek között: ez utóbbiak nehezményezték, hogy ki vannak zárva a hatalomból. Végül a zöldek tömegesen elhagyták a cirkuszt; ez volt a legnagyobb sértés, amit a császárral szemben elkövethettek. Harmadnapra pedig Justinianus és csatlósainak baklövései folytán a kékek és zöldek összeszövetkeztek a palota ellen. Ez az epizód vérbeli, hamisítatlan forradalom előjátéka volt; forradalomé, melyből nem hiányoztak a körmönfont intrikák, a bizonytalansági tényezők és a példás büntetés sem: harmincezer áldozatot követelt.

Máskor a versenyekkel kapcsolatos heves vita lehetett az a szikra, melytől a lőpor felrobbant. De látni való, hogy ezek a véres jelenetek nem az elmebetegséggé fajult sportimádat következményei, amint egyesek állították; a sport nem uralkodott el annyira a politikai életen, hogy császárokat emelhetett

vagy buktathatott volna meg. A cirkusz csak keret: az ott elszabaduló szenvedélyeket másutt szították. Még az sem igaz, hogy a cirkuszban dúló pártszenvedély Bizáncban jutott volna el tetőfokára. A fogadási irodák bolondjainak őrjöngése és a pártfanatikusok vérszomjas dühe nem azonos. Ne tévesszük hát össze a kettőt.

Rómában egy 509-ben kitört zavargás alkalmával a zöldek és a kékek szintén aktív szerepet játszottak, és bár a factiók története jócskán különbözött az egyes városokban (Karthágóban például a zöldek a kékek szövetségesei), az intézmények, melyeknek szülőivé váltak, kétségkívül mindenütt fokozatosan telítődtek politikai tartalommal. Mindez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, milyen mélyen gyökerezett a cirkusz a közéletben. De a folyamat fokozatait és alakulásának miként-jét nem tudjuk rekonstruálni.

Mindössze azt állapítjuk meg, hogy a császárság elejétől fogva a kékek szurkolói inkább az arisztokráciából kerültek ki, a nép rokonszenve viszont a zöldeké volt. Jellemző e tekintetben a császárok állásfoglalása: Caligula, Nero, Lucius Verus, Commodus, Heliogabalus – megannyi demagógiára vagy önkényre hajlamos uralkodó – szívük szerint a zöldekkel tartottak: elsősorban nyilván azért, mert ösztönös gyanakvással és ellenséges érzülettel viseltettek az arisztokráciával szemben, de azért is, hogy – a tömeg ízlését kiszolgálva – népszerűséget szerezzenek zsarnok uralmuknak. Vitellius viselkedése is jellemző: bár előbb a kékekhez húzott, mikor hatalomra került, nem habozott nyíltan hízelegni a zöldeknek, és igyekezett megjátszani „a nép egyszerű fiát", ahogyan egyik-másik elődje.

De az egyik vagy másik factio pártolása még nem árul el többet egyszerű politikai vonzalomnál, a társadalmi hovatartozás érzeténél, a kékeknél pedig talán egy letűnt világ iránti nosztalgiánál. Semmit sem ért meg a hatalmon levő rendszer természetéből, aki ezzel az igen csekélyke politikai tartalommal akarja magyarázni a rómaiak versenyszenvedélyét: semmi esetre sem a politikai versengés talált szimbólumra és ösztönző-

Dombormű az arles-i cirkuszból; ámorok hajtanak rajta kétlovas kocsikat (Musée Lapidaire d'Art Païen, Arles, Franciaország; B. Martin felvétele)

re a factiókban. A cirkusz egyebek közt ártalmatlan eszköz lett a minden felelősségről lemondott nép kezében, hogy kifejezésre juttathassa azt a keveset, ami az állampolgári tudatból megmaradt benne. Az említett tények nem a cirkusz politikai szerepét bizonyítják, hanem a tömeg politikai semlegességét; a tömegét, melyet az állam élelmezett és amely megszokta, hogy a határait védelmező hadvezérek időnként egy-egy távoli győzelemmel hallatnak csak magukról. A versenyeknek, mint minden más játéknak is, az volt az eredménye – hacsak nem éppen a célja –, hogy elfojtsák a politikai érdeklődést, és a közönyt erősítsék. De akár a valóságos közöny, akár a félelem gyümölcse: a cirkuszt szerette a közönség, mert olyan beszédtémával szolgált, amellyel senki sem keverhette magát gyanúba.

Idézzük csak emlékezetünkbe, hogy Bizánc zöldjei Justinianusszal való összetűzésük alkalmával a szó szoros értelmében bojkottálták a versenyeket, hiszen tömegesen vonultak ki a cirkuszból. Rómában ettől nem kellett tartani, amikor Nero elnökölt a Circus Maximusban. Rómában a versenyek látvá-

nyossága felejtésre szolgált; néhány évszázad múltán Bizáncban, éppen ellenkezőleg, csak szította a társadalmi és politikai ellentéteket. Pedig mind a római, mind a bizánci cirkusz ugyanabból az intézményből fakadt.

JELKÉPRENDSZER ÉS SARLATÁNSÁG

Rómában pontosan nem ismert körülmények között meghonosodott egy cirkusszal kapcsolatos jelképcsoport, bizonyos megfelelések pontos rendszere, mellyel Pierre Wuilleumier cikke foglalkozik a *Mélanges de l'École française de Rome* 1927. évi kötetében. A cirkusz eszerint az egész világot jelképezte kicsiben: a porond volt a szárazföld képe, az *euripus* pedig a „türkiz tengeré". A spina középpontján emelkedő obeliszk jelentette az égbolt tetőpontját, vagy ha úgy tetszik, a nappálya zenitjét, kétfelé osztva a nappályát. Nincs az a jelentéktelen részlet, amit a rejtvényfejtő kedv ne ruházott volna föl valami pontosan megszabott jelentéssel: a carcerek kapuinak száma tizenkettő, mint az év hónapjaié; a határkövek, melyek keleten és nyugaton határolják a pályát, hárman vannak, ahogyan az állatövi jegyek is három dekaszba sorolhatók – és ez még nem meríti ki a párhuzamok sorát.

Ebben az ördöngös építményben persze a factióknak, illetve a színeknek is megvolt a helyük: az évszakokat jelentették, körülbelül úgy, ahogyan a néphagyomány szokta értelmezni az ilyesfajta dolgokat. Zöld: tavasz, a természet megújhodása, Venus. Vörös: nyár, tűz, Mars. Kék: ősz, ég és tenger, Saturnus vagy Neptunus. Fehér: tél, szelek, Juppiter.

Alig hihető, hogy ez a jelképrendszer az elvont gondolkodásra hajlamos szűkebb körök kizárólagos tulajdona maradt volna. Azt a jelképvilágot, mely a factiókat az évszakokkal azonosította, a mozaikokon is mindenütt felismerjük; ott gyakran rejtvény formájában jelenik meg.

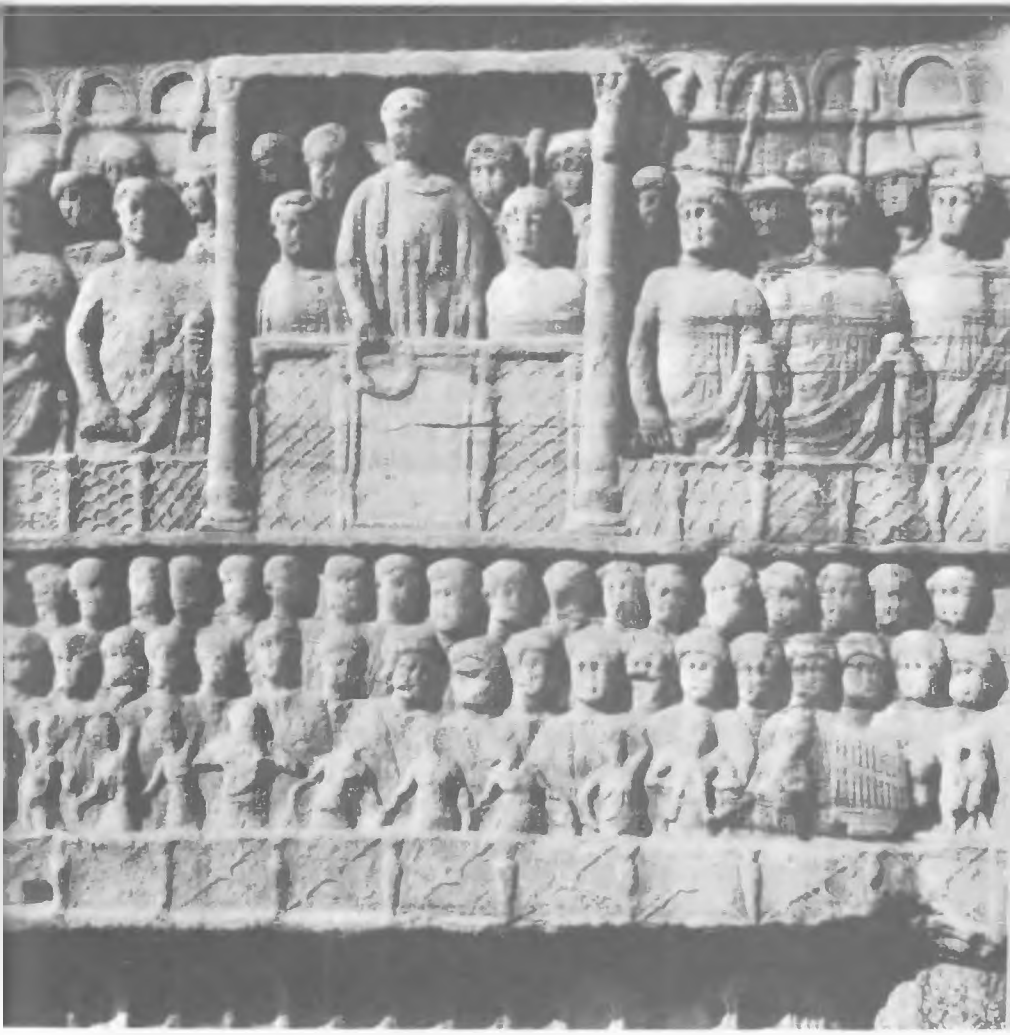

A bizánci császár családja és tisztviselői körében átadja a koszorút a győztesnek. A szertartás ünnepélyessége bizonyítja a cirkusz fontosságát a város életében (Theodosius isztambuli obeliszkjének talapzata; Boudot-Lamotte felvétele)

Minden istálló versenylovai mellett növényt ábrázoltak valamelyik évszak jelképeként: a búza a nyarat, a borostyán az őszt, a köles a telet, a rózsa a tavaszt jelentette. Igaz, a művészek, akik ezeket a mozaikokat összeállították, mintakönyvek után dolgoztak, azokban pedig bizonyos filozófiai, sőt ezoterikus tartalmat kifejező ábrázolások is helyet kaptak, de ha a jelképes ábrázolások mögött nem közismert és elfogadott fogalmak állnak, az emberek aligha örültek volna, hogy ilyen tárgyakkal veszik őket körül. Mert ugyan ki szeret megfejthetetlen képekkel telezsúfolt házban élni?

Mindennaposak voltak azok a praktikák, melyek a varázslat vagy mágia receptjeivel igyekeztek a kedvelt factio győzelmét biztosítani. Mivel ennyire szélsőséges formákat öltött a versenyfanatizmus, nem csoda, hogy babonák alakultak ki körülötte. Az emberek csapatostul keresték fel a csillagjóst, aki véletlenül éppen a cirkusz környékén lakott. A csillagjós nem elégedett meg annyival, hogy kiolvassa a csillagokból a soron következő versenyek eredményeit, hanem szívesen szerzett a szurkoló vagy az ellenfél számára varázsigét, amely rontást hozott egyik vagy másik fogatra, vagy hajtójára. Ezeket a varázsigéket ólomlemezre vésték, s a lemezt egy halott nyakába akasztották. A holttest ugyanis alvilági postaládaként szolgált: ott lakott a rosszindulatú isten, akinek az üzenet szólt.

A csillagjósok még többet is tehettek. Egy kocsihajtó például, mellesleg előrelátó apa, fiát egy mágusra bízta, hogy a gyermek a varázslat művészetében jártassá válva, biztosítsa számára a győzelmet. Egy másik anekdota, melyet Ammianus Marcellinus idéz fel, az efféle praktikák elterjedtségéről tanúskodik: egy adós, hogy megszabaduljon gyötrő hitelezőjétől, rávett egy kocsihajtót, hogy rontás címén emeljen vádat a hitelező ellen. A törvény ugyanis tiltotta, hogy az emberek varázslathoz folyamodjanak, különösen a versenyekkel kapcsolatban. De a csillagjósok és mágusok, akiket időnként nagy zajjal kiűztek a városból, sohasem maradtak sokáig távol: várta őket a munka, még a császári palotában is; a császárt érdekelte

leginkább a jövő, melytől csak félnivalója lehetett. És ha így ment az üzlet, hogyne vált volna a törvény holt betűvé?

Csábító volna a jeleknek és babonáknak ebben a burjánzásában egy szétesése küszöbén álló társadalom megnyilvánulását látnunk. Igaz, a szerzők, akiktől az egész cirkuszszimbolikát ismerjük, mind i. sz. 500 után írtak, de lehetséges, hogy közös forrásuk Suetonius egy elveszett könyve volt. S ha nem kell is ilyen messzemenő következtetésekre jutnunk, annyit mindenesetre tudtunkra adnak a mozaikok, hogy a IV. század elején a cirkusz intézményeinek jelképes értelmezése már helyet nyert a mindennapi életben.

AZ ÉREM MÁSIK OLDALA: A FACTIÓK PÉNZÜGYI HATALMA

A szenvedélyek mellett persze ott volt a gazdasági valóság, amely a rómaiak szemében ugyan aligha volt a jelenség legfontosabb oldala, hiszen a mai mozi közönségét is jobban érdeklik a filmsztárok, mint a producer.

A factiók vállalkozások, de nem tekinthetjük őket a közvetlen kizsákmányolás eszközének. Ritka kivételektől eltekintve nem rendeznek látványosságokat a haszon kedvéért. A factiók nyújtják a játékrendező tisztviselőnek a szükséges fölszerelést: kocsit, lovat, kocsist, akinek szolgálatait szerződéssel biztosították. Nagyjából tehát ugyanaz a rendszer ez, amely, láttuk, a gladiátorviadalok rendezését szabályozza, és a factiók olyasféle szerepet töltenek be, mint ott a lanisták.

Furcsa viszont, hogy egyfelől az I. század óta az állam a maga önellátását állatseregletek és kaszárnyák létesítésével biztosította, s onnan szerezte be a látványosságokhoz szükséges állatokat, gladiátorokat és bestiariusokat, másfelől viszont a magánvállalkozókra hagyta mindazt, ami a cirkusz ellátásához kellett. Igaz, a köztársaság idején a tisztviselők természetesen nem voltak abban a helyzetben, hogy saját szükségletükre

méneseket és személyzetet tartsanak fenn. Ahhoz, hogy valakinek gladiátorcsapata legyen, elég volt a „kisipari" keret: rabszolgák, néhány oktató, és egy vidéki ház közös helyiségei. A kocsiversenyeken való részvétel egészen más anyagi eszközöket követelt; ezek az egyéni vagyonokkal semmiféle arányban nem állottak. Akkor hát az állam?

Nem tudjuk pontosan, miért nem avatkozott közbe az állam. Talán egyszerűen azért, mert így vagy amúgy, de jócskán megvámolta a factiók jövedelmét, vagyis nem volt érdeke a rendszeren változtatni. Egyes jelek erre mutatnak. Nero és Caligula szaporította az egy napra eső futamok számát, annyira, hogy a szükséges kocsik száma csaknem megkettőződött. Lehet, hogy ennek nem a sportszenvedély és a népszerűség utáni vágy volt a kizárólagos oka. Mindenesetre Commodust, aki szintén növelte a futamok számát, annak rendje és módja szerint megvádolták, hogy ezzel a factiók igazgatóit akarja meggazdagítani. Talán puszta emberbarátságból tette? Erősen kétséges, hiszen másfelől meg azt látjuk, hogy az adóhivatal szigorúan ellenőrzi a factiókat; a császár engedélye nélkül nem fogadhatnak el ajándékot, se lovat, se rabszolgát a híveik közé tartozó tisztviselőktől. De mindez csak feltevés.

A cirkusz körül kialakult vállalkozások mindegyikének élén igazgató *(dominus factionis)* állt. Ezek a fontos személyiségek a lovagok rendjébe tartoztak, mint majdnem mindenki, akinek Rómában az üzleti élethez valami köze volt. Jelentős személyzetet egyesítettek a *familia gladiatoriá*nak megfelelő *familia quadrigariá*ban, mely akár száz főt is számlálhatott, bár ezt a becslést később kétségbe vonták. De a szervezet jelentős létszáma rögtön nyilvánvalóvá válik, amint szemügyre vesszük a hozzá tartozó mindenféle alkalmazottak jegyzékét: a doctorok mellett, kiknek dolga volt a kezdőket megtanítani a versenykocsin való megállás nehéz művészetére, a kocsihajtókon és a lóápolókon kívül alkalmaztak kerékgyártókat, nyergeseket, sőt még lószerszámdíszek gyártására szakosodott mesterembereket is – nem beszélve az adminisztrációról, amelyet egy ilyen bonyo-

Versenyló, szerszámain factiójának színei (a tuniszi Bardo Múzeum mozaikja; Boudot-Lamotte felvétele)

lult szervezet megkövetelt. És vegyük csak számba, hány embert kellett kiállítani, amikor egyetlen játéknapon huszonnégy futamot rendeztek – még ha sejtjük is, hogy mindegyik hajtó többször rajthoz állt. Így hát nem csoda, hogy egyetlen tisztviselő egyszerre öt rabszolgát ajándékozott az egyik factiónak.

A méneseket a legkülönfélébb lófajták alkották. Szükség esetén a tengerentúlról hoztak be állatokat, külön e célra berendezett hajókon, melyek a lovasság szállítására alkalmazott hajókhoz hasonlítottak; lapos fenekű bárkák voltak ezek, de különleges ácsolattal, hogy az állatok számára biztonságosak legyenek.

A szervezők nem ismertek akadályt, ha a közönség által kedvelt fajtákat kellett beszerezni: Antiochia méneseibe pl. Hispaniából vásároltak. Egyébként úgy látszik, hogy a fajták divatja városonként és koronként változott: Szicília, Afrika, Thesszalia és Kappadókia versengnek a tisztességért, hogy a

legkitűnőbb versenylovakat szállítják Rómának. A válogatott fajtákat aztán nagy szakértelemmel keresztezték; az ivadékot három évig szabályszerűen idomították, annál hamarabb a lovat nem indították versenyen. Az olyan lovak, melyeknek származását és győzelmeit mindenki ismerte, valóságos vagyont értek: áruk meghaladhatta egy földbirtokét.

Mindezek a részletek világosan mutatják a factiók gazdagságát, amiről már a karthágói kékek fejedelmi székházának láttán is fogalmunk lehetett. Igazi hatalmasságok voltak a factiók, s gyakran pénzügyi szálak kötötték össze őket a szórakoztatás más területein működő vállalkozásokkal. Igényeik is arányban voltak az eszközeikkel. Mint annak idején a lanisták, a factiók is monopolhelyzetben voltak, csak egészen más mértékben számoltak, hiszen kocsiversenyek jóval gyakrabban szerepeltek a játékok műsorán: a factiók monopóliuma néhány névből állt, de ezeket semmi sem pótolhatta a közönség szívében.

Az ügyfélnek el kellett fogadnia a factiók által felajánlott árakat, vagy vállalnia az összetűzés kockázatát, abban pedig könnyen nevetségessé válhatott. De azért voltak, akik nem hódoltak be: 54-ben Aulus Fabricius praetor bátran szembeszegült a factiók pénzügyi zsarnokságával, és kereken megtagadta feltételeik teljesítését. Egy képtelen ötlet mentette meg: a lovakat kutyákkal pótolta. Az ötlet bevált, de a közönség bizonyára rossz néven vette volna, ha a tréfát megismétlik, így aztán csak a vörösek és a fehérek álltak el álláspontjuktól, a divatos kékek és zöldek megmaradtak az áraiknál. A végén a császárt kellett felkérni döntőbírául.

De arra is van példa, hogy mi történik, ha valaki a fejébe veszi, hogy nem veszi igénybe a factiókat, és a versenykellékeket saját erőből szerzi be. Így cselekedett Symmachus, nem zsugoriságból, hanem becsvágyból: azt akarta, hogy a fia által rendezett játékok különösen fényesek legyenek. Nem elégedett meg az Itáliában beszerezhető quadrigákkal, hanem szakértőket küldött Hispaniába, lelkükre kötve, hogy a legjobb ottani ménesekből különleges versenylovakat válogassanak ki,

és azokat hozzák Rómába. Hogy feladatukat megkönnyítse, csatasorba állította minden magán- és hivatali összeköttetését – ilyenekben nem volt hiány –, a hispaniai hatóságoktól egészen a földbirtokosokig.

Kocsihajtókat pedig Szicíliából hívott, nyilván mert az ottani kocsisok birodalomszerte nagy hírre tettek szert. De üldözte a balszerencse: a kocsihajtók nem érkeztek meg. Kénytelen volt hát őrszemeket küldeni a salernói öbölbe, és barátainak bevonásával gyorsított szállítóláncot szervezni Rómáig, végül hivatalnokokat megbízni, hogy az egész part mentén kutassanak az eltűnt kocsihajtók után. A lovakkal is hasonló bajok történtek. Ezért Symmachusnak, aki időközben minden eshetőségre készen itáliai quadrigákat is lekötött, meg kellett kérnie egy Arles környékén lakó barátját, hogy teleltesse át a lovakat, ha a hajózás bizonytalanná válnék a rossz idő miatt. Az ilyesfajta gondoktól mentesítették a tisztviselőt a római factiók, csinos összegek ellenében.

6. SZTÁRURALOM

Számtalan kalandos élettörténetet bemutathatnánk. Spartacusét például, akinek hősi életét az egész világ ismeri. Nyolcvan társával, nyársakból és konyhakésekből álló alkalmi fegyverzettel felszerelve, kitört a capuai gladiátoriskolából, még mielőtt a helyőrségnek alkalma lett volna beavatkozni; a gondviselés egy szekérkaravánt vetett útjukba, mely gladiátorfegyvereket szállított a másik városba, így valóságos fegyvertárra leltek. Egy gyengén ellenálló helyi csapattest leverése gazdag kardaratást hozott. Az eddig használt gladiátorfegyvereket – megaláztatásuk jelképeit – ezekre a kardokra cserélték; amazokkal viszont rabszolgákat fegyvereztek fel, akik mindenhonnan gyülekeztek, hogy a győztes kis csapatát erősítsék.

Most már a praetorok, majd a konzulok parancsnoksága alatt Rómából küldtek cohorsokat a lázadás leverésére. Spartacus kihasználta az ellene küldött csapatok lelkiállapotát: a római vezérek és katonák nem tekintették ezt a büntetőexpedíciót igazi háborúnak, és nem voltak hajlandók ellenségszámba venni azt a sereget, melyet előítéleteik hatására nyomorult csürhének tartottak. Szégyenletes vereségek következtek: Spartacus a saját orvosságát adta be az orvosnak, amikor rákényszerítette a római foglyokat, hogy gladiátorként megvívjanak tisztjeik sírja felett. Spartacus másfelől kihasználta embereinek kétségbeesett erőfeszítését is, hiszen a vereség nekik nem nyújthatott más kilátást, csak a megalázó büntetést.

Nem volt elég határozott viszont a karthágói zsoldosokkal szemben – a jelenetet Flaubert írja le nagyszerűen. Persze ezt az ingadozást maga a helyzet szülte: egyfelől ott van az azonnali bosszúállás lehetősége, másfelől a hazába való visszatérés bölcsebb szándéka; egyfelől átszellemült lelkesedés a győzelmek miatt, másfelől a gyengeség zavarbaejtő tudata, amely abból fakad, hogy az egész állam ellen kell küzdeni: mindez túlzó önbizalmat, de bizonytalankodást és széthúzást is szül. A leleményesség és bátorság csodái után, melyek részleteire

itt nem térünk ki, a kaland kudarcba fulladt. A római állam győzelméhez azonban az kellett, hogy a praetorok és a konzulok után Crassust küldjék e „szökevény, gladiátor briganti" ellen, sőt hogy Nagy Pompejust is visszarendeljék Hispaniából.

Spartacus története elképzelhetetlen abban a korban, amikor a játékok a szervezettség imént leírt fokára jutottak, személye tehát pontosan meghatározott történelmi kor terméke. A császárság alatt előfordult ugyan néhány ritka lázadási kísérlet a gladiátoriskolákban, közelebbről Praenestében, de Róma megúszta az ügyet egy kis rémülettel, amelyet Tacitus megvető szavakban írt le. Az efféle lázadások alig törtek ki, máris hamvukba holtak. A tapasztalat rávezette az illetékeseket, hogy a hasonló kezdeményezésekre drákói rendszabályokkal válaszoljanak, s így a zendülések eleve kudarcra voltak ítélve. Az iskolák felügyeletét olyan jól szervezték meg, hogy még Róma kellős közepén sem féltek fenntartani gladiátoriskolát. A gyakorlófegyvereket szigorúan ellenőrizték, és az őrség készen állt, hogy a legkisebb zavar esetén is közbelépjen. Egyébként is ebben a korban már nem lett volna könnyű általános polgárháborúvá szélesíteni egy ilyenfajta lázadást.

A gladiátoriskolák zárt falai közül nem lehetett erőszakkal kijutni. Egyetlen kiút volt: a siker. És mint a társadalmi érvényesülés legközönségesebb módja, e szinte kizárólag mélyről jött emberek, kocsisok, gladiátorok, venatorok életébe a siker olyan csillogást és mozgalmasságot vitt vagy látszott vinni, hogy jól kielégíthette a csoda- és szenzációéhség alantasabb ösztöneit. Valóban, egy gladiátor számára nem létezett lehetetlen. Egy szép napon például Hierocles anyját, aki valahol Kariában rabszolgasorban robotolt, katonák keresték: nagy pompával Rómába kísérték, s ott volt konzulok feleségével került egy sorba: kocsihajtó fia ugyanis magára vonta a császár figyelmét, és gyakorlatilag az uralkodó helyett kormányzott. Egy másik példa: Asiaticus felszabadított rabszolga annak a Vitelliusnak lett kedvence, aki Suetonius szerint „uralkodása java részében a legócskább ripacsok vagy kocsihajtók tanácsai és

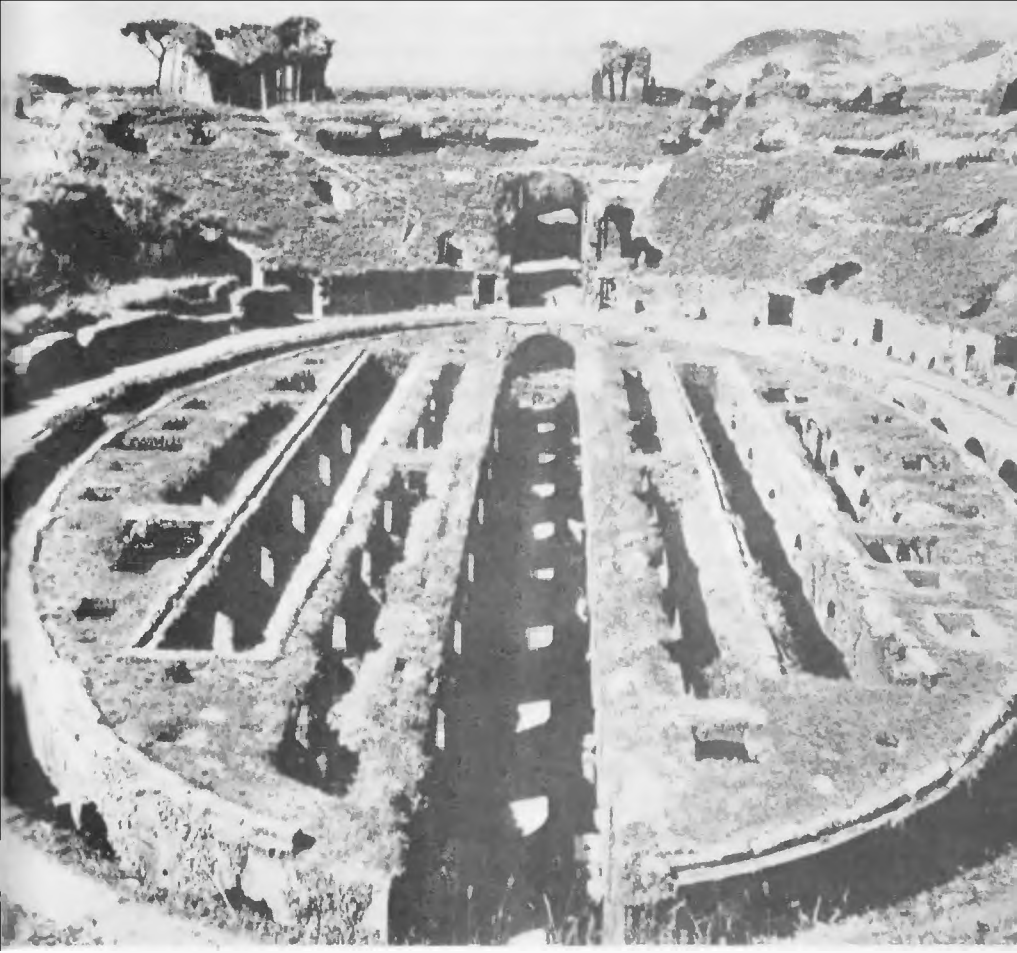

A capuai amfiteátrum, ahonnan Spartacus lázadása elindult (Boudot-Lamotte felvétele)

akarata szerint kormányzott". A fiatal Asiaticus azonban roszszul tűrte a császár kegyét, és szívesebben kereste kenyerét szabadon, egy vidéki városban, ahol bicskanyitogató bort árult. Hamarosan elkapták és vasra verték, de Vitellius nemsokára megbocsátott neki. Ezt a gyengeségét ugyan gyorsan megbánta: Asiaticus önfejűsége és tolvajhajlama annyira fölbőszítette, hogy eladta egy vándor lanistának. A volt kegyenc tehát újra sisakban találta magát. De mert a legközelebbi viadalon a szerencse vagy a lanista józan belátása jóvoltából csak az utolsó összecsapásnál került volna rá sor, Vitellius hirtelenváratlan kiszöktette a porondról... Szakítsuk itt félbe a mozgalmas történetet, mert másutt úgyis részletesebben kell elemeznünk az Asiaticus-félék társadalmi szerepét. Egy Cassius Diótól vett részlet elegendő az ilyesfajta életrajzok légkörének jellemzésére: a fent említett Hieroclesről szólva Cassius Dio azt mondja, hogy „mihelyt az uralkodó szemet vetett rá, nyomban kivették a cirkuszból és a palotába szállították". Az efféle sorsfordulatok – szakasztott ilyeneket értek meg Petronius regényhősei – példaként lebegtek a tömeg szeme előtt, és mások is hasonló karrier segítségével igyekezték orvosolni balsorsukat.

Különös módon mindezen életpályák legszörnyűbbikéről, a gladiátorságról alakult ki az a közhiedelem, hogy a nincstelen ott tudja legkönnyebben megcsinálni a szerencséjét. Ezt a felfogást kitűnően példázza egy Lukianosnál megőrzött történet: két barátot, Toxariszt és Sziszinnészt, akik, tanulmányaikat végzendő, Görögországba mentek, egy fogadóban kifosztották; fillér nélkül maradtak. Találkoztak ekkor az amfiteátrum felé vonuló gladiátorokkal, és megtudták tőlük, hogy „semmiben sem szenvednek hiányt". Sziszinnész nyomban elhatározza, hogy kimenti barátját zavarából, és egyszersmind rögtön gazdaggá is teszi. A látványosság napján a hírnök bemutatott egy keménykötésű fiatalembert, és megkérdezte, ki hajlandó szembeszállni vele – árverésre emlékeztető jelenet, vidéki városkában talán elképzelhető, de lehet, hogy egyszerűen Lukia-

nosz fantáziájának terméke. Nos, Sziszinnész mindjárt a porondra lép, átveszi a tízezer drachmás díjat, és odaadja barátjának. Egy másik történet, érzelmességével és valószínűtlenségével a XVIII. század francia „polgárdrámáit" idézve, Quintilianus egyik védőbeszédének szolgált hátteréül.

A moralizáló történetkékben valamiféle kiegyenlítő mítosz jut kifejezésre, mellyel ez az emberi élet lekicsinylését intézményesítő társadalom önmaga előtt tetszeleghetett. Kezdetben a szereplőket dolognak, tárgynak tekintették. A császárság alatt a szokások fejlődése jócskán kikezdte az ősi felfogás szigorát, s bár valamennyi továbbra is megmaradt belőle, módosította, kétértelművé tette a „szereplők" anyagi és társadalmi helyzetét; ez utóbbit most már az ősi hagyomány mellett újszerű pszichológiai tényezők is formálták, s a kettő gyakran ellentmondásba került egymással.

De lássuk legelébb, honnan is jöttek a porond csillagai.

A KASZÁRNYÁBA VEZETŐ ÚT

Ritka kivételtől eltekintve, valamennyien a társadalom legkisemmizettebb rétegeiből származtak, egyszerűen azért, mert az ilyen foglalkozásokhoz mindig tapadt valamelyes megvetés. Társadalmuk azonban nem volt árnyalatok nélküli. A kocsihajtók abban különböztek a gladiátoroktól és a bestiariusoktól, hogy foglalkozásuk önmagában véve semmiféle közjogi hátránnyal nem járt. Az ifjú patríciusok között már a köztársaság idején dicsőségszámba ment a versenykocsi hajtásában való jártasság. Gyakran tűntek föl, a járókelőkkel nem törődve, a kényelmetlenül szűk utcákban, kerekeik fülsiketítő zaja fölverte a csöndet. Úgy tűnik, bizonyos korszakban nem keltett megütközést, ha tisztes polgárok hajtották kocsijukat a versenyeken. Az ilyesféle szabadosság nem nyert ugyan polgárjogot, de a kocsiverseny némiképpen mindig arisztokratikus maradt, ami kétségkívül kihatott a versenyek népszerűségére is.

Mindez jól magyarázza, miért nem tapadt semmiféle különösebb szégyenbélyeg a kocsihajtói foglalkozáshoz, annak ellenére, hogy sok kocsis rabszolga volt, illetve Róma alja népéből, a polgárjog nélküli lakosok névtelen tömegéből származott.

Nem így a gladiátorok és a bestiariusok. Ők megvetés tárgyai voltak, mint majd visszatérünk rá; többek közt ezért is kellett verbuválásukat mindenféle törvényes előírással szabályozni.

Az első gladiátorok, emlékszünk még, hadifoglyok voltak, akiknek kardot adtak a kezébe. Az a szokás, hogy temetések alkalmával foglyokat állítsanak viadalba, hamar kiveszett, de a gladiátorszedésnek ez a módja megmaradt. Győztes hadjárat vagy lázadás leverése után foglyok ezrei kerültek a hadvezérek, különösen a császár kezére. A hatalmas embertömeget szétválogatták: egyeseket rabszolgának adtak el, vagy az állami rabszolgák közé soroltak; másokat, szerte a császárság különféle amfiteátrumaiban, állatok elé vetettek vagy lemészároltak. De a legerősebb testalkatú foglyok általában a ludusok, a gladiátoriskolák létszámát szaporították; az adott körülmények között az erre kiválasztottak nem jártak éppen a legrosszabbul. Így tettek például a zsidó hadifoglyokkal is, akiknek egy részét a Caesareában rendezett játékokon leöldösték, más részét megtartották a Colosseum építésére, a maradékot viszont szétszórták a görögországi gladiátoriskolák között. Az ilyen, korántsem jelentéktelen, csoportos utánpótlás ugyan több császár alatt megismétlődött, mégsem volt elegendő az egyre bővülő látványosságok hatalmas emberfogyasztásának pótlására.

Kikből lett hát gladiátor? Olyan emberekből, akiknek jogi értelemben szólva nem maradt más választásuk: elítéltekből, rabszolgákból. De néha szabad emberekből is, már a császárság kezdetei óta. Mindenesetre a rabszolgák társadalmi rétegéből került ki a legtöbb gladiátor. Megtörtént, hogy büntetésképpen küldték őket az iskolába, például szökés miatt, ez azonban kivételes volt: uruk, pusztán jogi helyzetük miatt, egyszerűen rájuk parancsolhatta a gladiátormesterséget, minden büntető

szándék nélkül is. Az úrnak jogában állt a rabszolgát áruba bocsátani, bérbe adni, vagy átengedni az amfiteátrumnak, anélkül, hogy bármi különösebb törvényes formaságra lett volna kötelezve, ugyanúgy, ahogy a rabszolganőt is nyugodtan prostitúcióra kényszeríthette. Másfelől a rabszolga saját jószántából nem csaphatott fel gladiátornak, hogy ily módon meneküljön ura kegyetlensége vagy a vélt büntetés elől: a rendszer embertelenségét csak tovább súlyosbító elv elkerülhetetlen folyománya volt az úr abszolút birtoklási jogának, s éppen mert a tulajdonosok aggályosan vigyáztak, hogy rabszolgáik, ezt a vészkijáratot választva, el ne kerülhessék a rájuk váró büntetést, a császár az elvnek feltétlen érvényt biztosított. A törvény egészen Hadrianusig maradt hatályban, aki, úgy tűnik, változtatott rajta: később ahhoz, hogy a rabszolgát gladiátornak adják, meg kellett szerezni a beleegyezését, vagy olyan vétséget kellett rábizonyítani, melyet a *damnatio ad ludum*mal büntethettek.

Ettől fogva tehát e tekintetben nem volt lényeges különbség rabszolga és szabad ember között: csak az lett gladiátor, aki önként felcsapott, vagy akit arra ítéltek. A damnatio ad ludum ugyanis sajátos büntetésnem volt, akárcsak a halálbüntetés vagy a bányában végzett kényszermunka, de végeredményben enyhébb volt az utóbbiaknál. A damnatio ad ludumot ugyanis nem szabad összetéveszteni azzal a másik ítélettel, mely a déli játékok alkalmával elszenvedendő, kard általi halálra szólt, s amely, akár a *damnatio ad bestias*, még súlyosbította is a halálos ítéletet; az utóbbi esetben, amint láttuk, sem a véletlen, sem a nézők kegye nem menthette meg sorsától a teljesen védtelen elítéltet. *Ad ludum* ítélet esetén viszont az elítéltet a ludusba, a gladiátoriskolába küldték, ahol mindenben ugyanazt a kiképzést kapta, mint a többi újonc. A halálos kockázat, mely az amfiteátrumban lesett rá, a szakma törvényeiből következett, és az, hogy ép bőrrel megússza a dolgot, bátorságán és ügyességén múlt. Az ítélet különben sem szólt életfogytig: ha az elítélt szerencsés volt, és élve került ki a rá kirótt küzdelmekből,

három év múlva nem kellett a porondra lépnie: még két évig foglalkoztatták a luduson belül, valamiféle szolgai munkakörben, s azzal kitelt a büntetése. Mindazonáltal ez az ítélet a szabad embert eléggé keményen sújtotta, mert a benne rejlő életveszélyen és a szégyenletes halálos kockázaton kívül több évi igen kemény élettel járt együtt, ráadásul a legdurvább bánásmód közepette. Éppen ezért csak olyan súlyos vétségekért szabták ki, mint a szentségtörés, lázító cselekmények, vagy katonáknál a zendülés méreteit öltő parancsmegtagadás.

Persze lehet, hogy önkényesen bővítették az így büntethető vétségek jegyzékét, mert az elítélések könnyű lehetőséget nyújtottak a kaszárnyák feltöltésére, de erre nincs bizonyítékunk. Tudjuk viszont, hogy a kevésbé aggályos császárok még békés polgárokat sem haboztak a porondra küldeni, „akár párosával", mondja Cassius Dio, „akár tömegével, mint egy szabályos ütközetben". Sőt Caligula még a szenátus hozzájárulását is merészelte kérni ehhez a jogtipráshoz. Tiszta nevetség – mondja ugyancsak Cassius Dio –, hiszen egyébként is bárkit a halálba küldött, ha éppen úgy hozta a kedve.

Az ilyen hirtelen szeszélyek áldozatait nyilván soha nem küldték a ludusba: minden teketória nélkül a porondra hajtották őket, karddal a kézben. Bizonyság erre Suetonius egy passzusa, mely szerint Claudius egyszer az egyik nomenclatorát küldte a porondra, azon mód, ahogy a tanácsban ült, azaz togásan. Valóságos halálos ítéletekről volt tehát szó: és nehezen elképzelhető, hogy egy békés hivatalnok ilyen lelkiállapotban képes volt ellenállni egy jól képzett ellenfél támadásának. Az efféle visszaélések láttán pedig hajlamosak vagyunk másokat is elhinni: csakugyan lehet, hogy egyeseket önkényesen, jelentéktelen kis vétségekért a ludusba küldtek. Minden megtörténhetett olyan császárok alatt, mint Caligula, aki egy börtön összes rabját az állatok elé vettette, mondván, hogy fogytán a ragadozók etetésére szánt hús.

Rendes körülmények között a császárok – az I. évszázad végének legjelentősebb ludustulajdonosai – a gladiátorok sorainak feltöltésében önként jelentkezőkre is számíthattak. Tény, hogy az önkéntes jelentkezések a császárság alatt mindennapossá váltak, és az önkéntesek nem is csak az alsóbb osztályokból kerültek ki: lovagok és szenátorok is megjelentek a porondon, vagyis, ahogyan Juvenalis mondja,

> ...Capitolinus s Marcellus sincs nemesebb vér,
> .....
> s mind, ki a díszhelyen ül, beleértve, ki adta az ingyen játékot...
> II. SZATÍRA 145, 147–8 (Muraközy Gyula ford.)

– az adott esetben éppen Nerót. Augustus idején még kuriózumszámba ment az ilyesmi, de nemsokára már fel sem figyeltek rá, annyira megszokott jelenséggé vált, bár a szégyenletesnek tartott önlefokozás megfékezésére számos törvényt hoztak. A szabad ember ugyanis, ha felcsap gladiátornak, nemcsak a viadalok veszélyeit és a kényszermunkára ítélt rab kemény életét vállalja: bár elméletben szabad ember marad, pontosabban szólva szerződésének lejártával újra szabad lesz, addig is rabszolgává fokozza le magát. Gazdája tulajdonát képező tárggyá válik, és saját jószántából az infamisok, más szóval a páriák jogi kategóriájába lép át. Még mielőtt gladiátorrá fogadnák, jelképesen kiszabják rá a rabszolgáknak fönntartott büntetést: megvesszőzik. A vesszőzést a rómaiak végtelenül megalázónak tartották; a köztársaság végéig elképzelhetetlen volt, hogy tisztes ember önként alávesse magát. Igaz, később változtak a nézeteik. Megszokott látvánnyá vált, hogy Nero minden áldott nap a színpadon hajhássza a sikert, Caligula a kocsihajtó és a thrák gladiátor szerepköre között osztja meg tevékenységét. Commodusban a porondon való önmutogatás igé-

nye a mániákus megszállottságig ment; és, ahogy Juvenalis mondja, ha a fejedelem igriccé változik, abban sincs semmi meglepő, hogy egy nemesember viszont ripacs lesz. No de gladiátor? Nemsokára látni fogjuk ugyan, hogy a közönség érzelmei a gladiátori szerepet illetőleg nem egyértelműek, de az emberek kétségtelenül mindig megvetették azokat, akik ily módon rabszolgasorba hajtották a fejüket.

Bizonyos, hogy a harc, a kockázat szeretete is rávett egynéhány embert a merész lépésre. Egyikük, mellesleg nemes származású ember, sírfeliratában a következőképpen indokolja, hogy erre a mesterségre adta magát: „Ki-ki abban leli örömét, amiben tudja . . . " A lovagok, akikről Cassius Dio beszél, kijelentették, hogy semmibe veszik a mesterséggel járó szégyent. Az ő esetük azonban kivétel. A többséget a pénzszűke, egyszerűen a pőre nélkülözés hajtotta. Juvenalis sokszor, de Seneca is beszél a nemtörődöm nemesekről, akikre a tönkremenés és az önkéntes gladiátorkodás vár. Nyakló nélkül költekeznek: a luxusnak is csak akkor tulajdonítanak értéket, ha az eredetiség bélyegét magán hordja; asztaluk népünnepéllyel ér fel. Hogy kicsapongássá fajult falánkságukat jóllakassák, először zálogba csapják étkezőedényeiket, vagy „anyjuk mellszobrát zúzzák darabokra". De minden óriás lepényhallal, minden csemegével a gladiátorok csajkájához kerülnek közelebb; egy szép napon köznevetség közepette elmennek fölkeresni a tribunust, és még örülnek, hogy önmagukat áruba bocsátva, asztalt és szállást találnak: más szavakkal, mindvégig rabszolgák voltak és maradnak, hasuk rabszolgái. A dolgok ilyen ábrázolásában bizonyára sok a szónokiasság, és a moralizáló szándék is szembeötlő. Mert mire is számíthatott valaki, ha az említett körülmények között gladiátornak állt? Kapott ugyan belépési jutalmat, de legfeljebb kétezer sestertiust. Nevetséges összeg, ha meggondoljuk, hogy egyik-másik nyalánkság, amilyenekért a gladiátorjelölt tönkretette magát, négyszáz sestertiusba is belekerült. Igaz, biztosítottak számára szállást és ellátást, de olyan áron, hogy bármi más megoldás előnyösebb lett volna. Valójá-

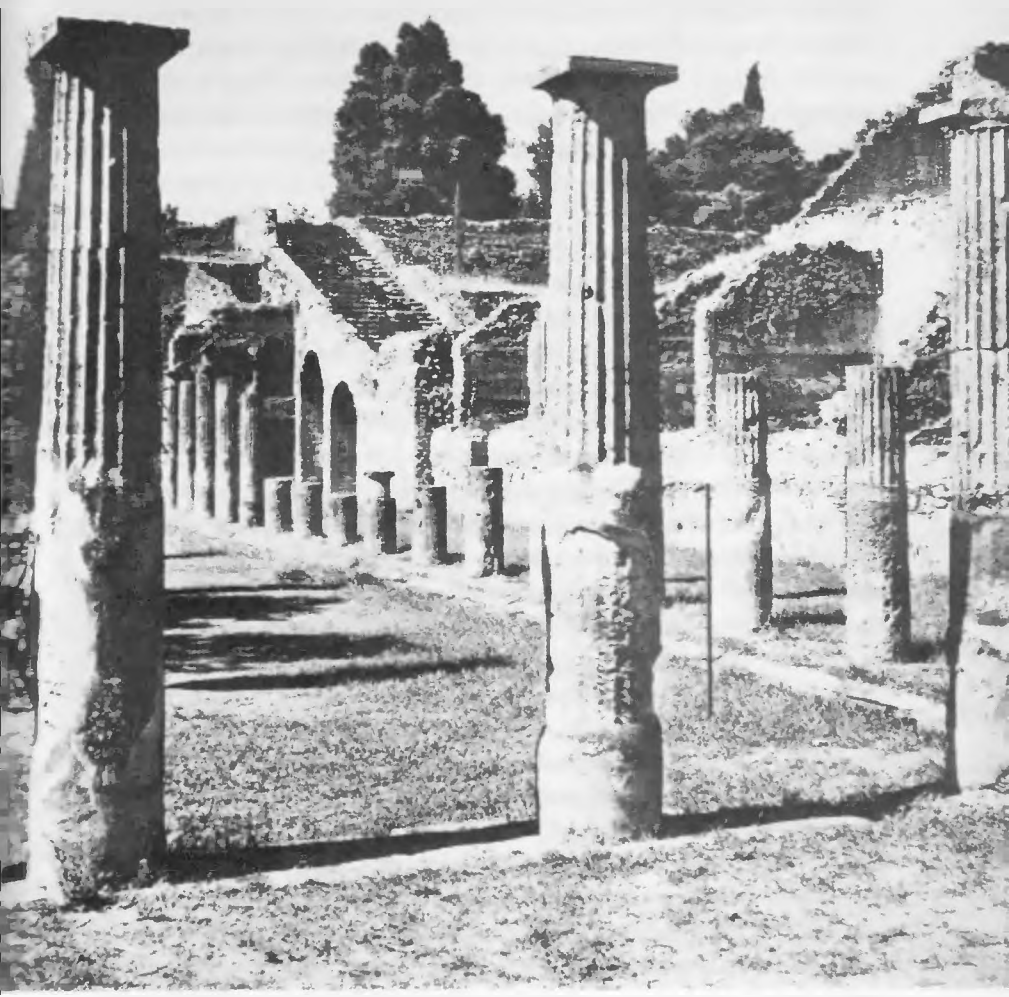

Pompeji: a gladiátorkaszárnyává átalakított nagy színház udvara (Boudot-Lamotte felvétele)

ban a tönkrementet erre a választásra nem annyira az vette rá, hogy a szólásmondás szerint „rabja volt a hasának", hanem sokkal inkább az ilyen lelki alkatra jellemző reménykedés vagy illúzió: hogy elherdált vagyonát egy kivételes pályafutás jutalmából hamar visszanyerheti. A mondottak ellenére is igaz marad azonban, hogy a sok szerencsétlen vállalkozó nagy részénél az igazi ok, ami miatt egy gyönge vagy önfeledt pillanatában ezt a megoldást választotta, nem volt más, mint a pőre nyomorúság.

A jövendő újoncok, ha kellett, még kétes jóhiszeműségű biztatásban is részesültek a döntő lépés előtt. Természetesen főként a jókötésű fiatalembereket látták szívesen, akikből előreláthatólag daliás gladiátorok váltak, s akiket rendezetlen életkörülményeik eleve fogékonnyá tettek a csábításra. Kellő pillanatban kínált arany, ígéretek, kényszer egyaránt szerepelt a toborzás eszközei között, erősen emlékeztetve az ancien régime „katonafogási" módszerére, s alkalmazásuk nemcsak Rómában volt általános, hanem a szerény vidéki városkákban is, ahol a toborzók ravaszsága kiváltképp jól érvényesült a naiv lakosok közt. Igaz, a törvény szabad ember számára bizonyos oltalmat nyújtott, melynek a jelentkezőt elvben meg kellett volna védenie a „pillanatnyi elmezavartól" és a szélhámosságtól: nem csaphatott fel, míg szándékát egy néptribunus előtt ki nem nyilvánította, ellenkező esetben a ludus tulajdonosával kötött szerződése semmisnek minősült. De a jelentkezési nyilatkozatok a vállalkozók nagy száma miatt eléggé hamar elvesztették az eleinte nekik szánt ünnepélyes és óvó jelleget, s egyszerű formasággá váltak.

Mikor a Nílus partja és a Duna között elterülő megannyi országból, a társadalom valamennyi rétegéből összegyűlt újoncok letették a szokványos esküt, a ludus befogadta őket. A négyszögletes udvart, ahol a gyakorlatok folytak, cellák sorai fogták körül, de még világító nyílása sem volt mindegyiknek. Fogház ez, vagy ha úgy tetszik, undorító laktanya. Pompejiben az egymás fölött két szinten elhelyezett cellák szélessége négy

méter, és egyikből a másikba nem nyílik ajtó. A négyszög egyik oldalának közepét hatalmas konyha foglalja el, mélyén, a fal egész hosszában hatalmas tűzhely. Van aztán börtön, a szó szoros értelmében, továbbá fegyverkovácsműhely. Az udvar kopár, de dór oszlopok veszik körül, melyek bordázata és vörös díszítései egy cseppnyi meghökkentő vidámságot lopnak ebbe a baljós környezetbe. Igaz, az oszlopok luxuskivitele, sőt puszta léte is abban leli magyarázatát, hogy ez a hely azelőtt a nagy színház kapubejárata volt; azt alakították át később ludusszá.

A gladiátorkaszárnyák számára legalkalmasabbnak vélt telephely változott; eleinte Capuának jutott a monopólium – Capua afféle gladiátorvárossá vált, mint ahogy manapság is vannak helyőrségi városok. A császárság alatt Rómában, sőt a legtávolabbi tartományokban, Pergamonban, Alexandriában is találunk ludust. A tulajdonosok szintén változnak: az egymásra következő korokban a tulajdonos előbb hivatásos kereskedő (a lanista), majd arisztokrata, végül a császár. Mindez, úgy látszik, nemigen változtatta meg a ludus anyagi szervezetét: a Domitianus építette ludusban ugyanazt az elrendezést látjuk viszont, mint a pompejiben. Csak az arányok változnak: 150–200 gladiátor helyett Domitianus ludusa ezret, sőt többet is számlál.

A ludusok személyzetét, említettük, familia gladiatoriának nevezték. A familia szó, mely eredetileg egy ház rabszolgáinak összességét jelenti, az intézmény kisipari eredetéről árulkodik. Ne hagyjuk azonban, hogy a szó barátságos csengése becsapjon. A leendő gladiátor rögtön megérkezése után a lehető legborzasztóbb esküvel kötelezi el magát. A pompeji ludus fogdájában olyan béklyókat találtak, amelyek megakadályozták, hogy a fogoly kiegyenesedjék cellájában. Iszonyatos bánásmódot sejtet ez a béklyó, pedig még csak nem is volt a legroszszabb mindabból, amit a gladiátornak vállalnia kellett. Megesküdött, hogy tűri az ostort, a tüzes vasat, a kard általi halált is. Az embertelen fegyelem nemcsak azt célozta, hogy megtörjék

az újoncok közé keveredő börtöntöltelékeket és „nehézfiúkat": így akarták eleve és csírájában elfojtani a lázadás ösztönét, hiszen az elégedetlenség óhatatlanul felütötte fejét a regruták soraiban, amikor rájöttek, hogy életük még igazságtalanabb és keményebb, mint képzelték. Másrészt csakis a legszörnyűbb büntetésektől való félelem hozhatta létre azt a lelkiállapotot, melynek megnyilvánulásait már láttuk a porondon; a gladiátorokban ez fejlesztette mintegy reflexszé azt a minden próbát kiálló elszántságot, mely egyetlen esélyük volt a megmenekülésre. Példaképpen két thrákot szokás idézni; Caligula mindkettőt egy Rómában építtetett parányi ludusban tartotta, s hiába fenyegették őket, még a szemük sem rebbent.

A JÖVŐ BAJNOKAINAK FELKÉSZÍTÉSE

Elképzelhető, milyen módszeres és szigorú kiképzést igényelt, hogy az újoncok idáig jussanak. A gladiátorok bizonyos értelemben szakértők voltak, akárcsak a kocsihajtók és a bestiariusok is: a rabszolgák világában, ahol az ember közönséges árucikk volt, az ilyen szakember komoly tőkét képviselt, akárcsak bármely más különlegesen kiképzett rabszolga, tanító vagy orvos: évekbe telt, amíg egy jó gladiátort kiképeztek, mert a látványosságok elszaporodása a közönséget igényessé tette.

Első lépéseiket doctorok irányítása alatt tették meg. A doctorok különféle fegyvernemekre specializált vívómesterek; volt közöttük *doctor secutorum*, *doctor thraecum* stb. Még a *sagittarius*ok igen sajátos fegyvernemét is külön mester oktatta. Caesarnak támadt az az ötlete, hogy a keze alá tartozó gladiátorok oktatását kiváló vívótudással jeleskedő szenátorokra és lovagokra bízza. A legtöbb doctor azonban hajdani gladiátor volt, aki hosszú életét éppen annak köszönhette, hogy tökéletes mestere volt szakmájának.

Az iskola négyszögletes udvarában a mesterek rövid vezényszavakkal *(dictata)* irányítják a tanulók bonyolult tornagyakor-

latát. A gyakorlatozók élettelen ellenféllel, a földbe vert két méter magas cölöppel *(palus)* vívnak, és a cölöpöt mindenütt csapások nyomai rovátkolják. A játék lényegét a viadalokkal kapcsolatban már leírtuk: lábmunka és támadás, mikor is felváltva, hol a kardot, hol a pajzsot vetik előre. A gyakorlatokat nem harci fegyverekkel végzik, hanem a rudis nevű fakarddal és fűzfavesszőből font pajzzsal. Természetesen nem mindenki végezte ugyanazt a munkát: a veteránokat a doctor finomságokra oktatta, melyeket egy egész élet mesterségbeli tapasztalatából szűrt le. Egyébként úgy látszik, igaza van Louis Robert-nek: a palus szó eredetileg ugyancsak a gyakorlócölöpöt jelentette, de végül már a szakaszok megjelölésére is szolgált, amelyekbe a gladiátorokat a fegyverforgatásban elért jártasságuk szerint osztották. Négy ilyen szakasz volt, ezeket sorban *primus, secundus* stb. palusnak hívták.

Az is biztos, hogy a cölöp melletti munka, az „alapozó edzés", nem zárt ki egyéb felkészülési módokat, például a szúró- vagy vágófegyverrel vívott párviadalt: hiszen a római ludus olyan messzire ment a valóság utánzásában, hogy fallal körülvett ellipszis alakú porond volt benne, ahol a gladiátornak a küzdelem napján mozognia kellett. Más gyakorlatok alkalmával igazi, de a szokásosnál súlyosabb fegyvereket használtak, a küzdelmek ugyanis nemcsak ügyességet, hanem állóképességet is követeltek, s épp az ilyen felkészülés óvhatta meg a gladiátort attól, hogy egyszer csak cserbenhagyja az ereje. Hiszen „egész nap állnia kellett a sarat a tűző napon, az égető porban, saját elfolyó vérétől mocskosan..." Egy-két havi kiképzés nyilván nem volt elég, hogy az újoncokat erre a fokra juttassa. Legföljebb arra volt jó, hogy a hasonló osztályba tartozó ellenféllel szemben becsülettel megállják a helyüket. Az első párviadal után a gladiátor már nem *tiro*: megtette az első lépést a veteránság felé, és csak most lesnek rá az igazi veszedelmek.

Mindaz, amit itt a gladiátorokról elmondtunk, csaknem szóról szóra illik a venatorokra, az állatok elleni viadal szakértőire is. A venatormesterségre, emlékezhetünk rá, eredetileg

gyakran barbár népek fiait alkalmazták; ezek ugyanis kifinomult vadászati technikával rendelkeztek, a gaetulusok például híres elefántvadászok voltak. De az amfiteátrumi vadászatok sikere és gyakorisága megteremtette az igényt, hogy szakembereket képezzenek ki: így hát Rómában Domitianus korától fogva működött egy Ludus Matutinus is (a nevet az magyarázza, hogy a vadászatokra reggelente került sor), mely mindenben megfelelt a gladiátorok Ludus Magnusának. Az emberállomány valószínűleg ide is ugyanonnan került: a rabszolgák, az elítéltek és az önként vállalkozók soraiból. Az önkéntesek, úgy tűnik, olykor haboztak is a kétféle mesterség között. S itt is megtaláljuk a belső szakosodást: voltak succursorok, taurariusok, sagittariusok stb. A barbárok megmaradtak oktatónak: az újoncok a parthusoktól tanulták az íj, a móroktól a lándzsa kezelését. Egészében véve azonosak lehettek a munka- és életkörülmények is, csakhogy a venator mesterségét még a gladiátorénál is kevesebbre becsülték.

A kocsihajtást megtanulni semmivel sem került kevesebb fáradságba, mint mesterré válni a kardforgatásban. Bármily gyérek is a tárgyakra vonatkozó adataink, annyit tudunk, hogy a tanonc, több éves gyakorlat nélkül, rendszerint nem is indult a versenyeken. Nemcsak hajtani kellett tudnia, hanem esni is. Nem volt gyerekjáték a dereka köré fonódott gyeplőt épp akkor elvágni, amikor a kocsi már recsegett-ropogott összegörnyedt teste alatt. A mesterség kockázata egyébként a feliratok tanúsága szerint nem korlátozódott a nagyon is valóságos életveszélyre; a hajtó gyakran került ki bénán-csonkán a szörnyű zuhanásokból, melyekben az ember könnyen csontját törte a kocsi roncsain, vagy mert tovavonszolta a fogat. A mesterség reflexeit és más finomságait a jelöltek a familia quadrigaria doctorainak keze alatt sajátították el: a famíliában népes személyzet látta el az embereket és állatokat minden szükségessel.

Kétségkívül konok szorgalom kellett hozzá, hogy valaki kitörjön a névtelenségből. Az embernek azok a spanyol fiúcskák jutnak eszébe, akik elhagyott grundokon képzeletbeli mu-

letát lengetnek, s százszor is elismétlik ugyanazt a fordulatot, idősebb korukban pedig éjjelente a fiatal bikák elkerített legelőjébe lopóznak gyakorolni, vállalva még egy puskalövés kockázatát is. És ha emberünk nem járt pórul zsenge ifjúságában, később, akár az a bizonyos karthágói kocsihajtó, kényelmes villát építtethetett a cirkusz fölé emelkedő magaslaton, és még visszavonultában sem kényszerült szem elől veszteni azt a helyet, melynek látása fizikai szükségletté vált benne.

A DICSŐSÉG ÚTJÁN

„Hermes – mondja Martialis egy gladiátorról – Róma és a kor öröme: Hermes ügyesen forgat mindenféle fegyvert; Hermes egy személyben gladiátor és vívómester; Hermes a riválisok réme és mumusa; Hermes akkor is győz, ha oda se sújt; Hermes nem pótolható, csak önmagával." Egyszóval, akárcsak Carpophorus bestiariust vagy Scorpus kocsihajtót, ma Hermest is „sztárnak" vagy „nagymenőnek" neveznénk.

Valóban, a cirkuszi sztárokat övező népszerűség semmivel sem lehetett halványabb, mint amit a mi hírességeink élveznek. Nevüknek szenvedélyeket szító, mágikus hatása volt. Felzúg a taps, mielőtt megjelennének; hangos kiáltással követelik őket a porondra; késő délutánonként, az előző látványosságoktól felhevülve, de el nem telve, gyakran az egész amfiteátrum egy emberként skandálja a ludus díszére és dicsőségére váló gladiátorok zengzetes nevét: Triumphus, Spiculus, Rutuba, Tetraides... Ilyenkor a császár nagylelkűségén múlik, valóban sor kerül-e a vagyont érő sztárok fellépésére. A kocsihajtóknak nem csupán ünneplés jut osztályrészül, pedig az ováció – győzelmeik estéjén – egészen a Róma környéki mezőkig visszhangzik: szobrokat is állítanak nekik, s a városban mindenütt „Scorpus orra ragyog". Az a tény, hogy a hajtók általában szolgasorból kerültek ki, ezt a szokványos, de persze csakis jómódú személyek számára fenntartott kitüntetést magas ki-

váltság rangjára emelte. Az ilyen hajtókat valóságos udvar veszi körül és kíséri mindenüvé; ha végigmennek az utcán, tömeg gyűlik köréjük, és több szóbeszédre adnak alkalmat, mint akár a magas rangú személyiségek. A sztárok, de még a lovaik is, valami egészen hollywoodias hódolat megnyilvánulásaiban részesülnek: Lucius Verus, mint valami fétist, állandóan magánál hordta a Madár nevű ló képmását; a ló egyébként mazsolán és datolyán élt, bíborköntöst hordott, és bejáratos volt a császári palotába; később a Vaticanus-dombon temették el.

Az eszeveszett rajongáshoz járult a költők veretesebb hódolata: ők versekben énekelték meg e bajnokok viselt dolgait. Martialis például nem tartotta méltóságán alulinak, hogy háromszor is visszatérjen a látványosságokról szóló könyvében Carpophorus bestiarius dicséretére; az ember eltöpreng rajta, nem volt-e Carpophorus a Domitianus kegyeltje, hiszen a császár, mint tudjuk, rajongott a vadászatért. A magasztalás mindenesetre erőszakoltnak és túlzónak tűnik: „Carpophorus oly kivételesen ügyes és erős – mondja a költő, a venator fiatalságát külön hangsúlyozva –, hogy a félistenek közt a helye. Meleagros vagy Héraklész dicsősége gyönge mása az övének; az oroszlánt futtában legyőzi és földhöz vágja; a medvét egy gerelyszúrással leteríti: képes egyetlen nap legyőzni húsz vadállatot, s a porondot mégis frissen hagyja el. Ha a mondák korában született volna, amikor csak úgy nyüzsögtek a szörnyek, egymaga megtisztította volna tőlük a világot..." És ez a dicshimnusz nem egyedülálló. Egy másik versben Martialis a sikerei teljében, huszonhét éves korában elhalt Scorpus kocsist énekli meg: „Scorpus, téged ifjúságod virágában ragad el az ádáz balsors; túl korán kell befognod az Alvilág sötét versenyparipáit! Miért hagyod el az élet határköveit is oly hirtelen, ahogy kocsid elhagyta és megkerülte a cirkuszi határköveket?" Odább a következő szavakat adja hősének szájába: „A féltékeny Párka, aki huszonhét éves koromban elragadott, győzelmeimet számlálva azt hitte, már öreg vagyok."

Rézlemezből vert gladiátorálarc a rodez-i amfiteátrumból (Fenaille Múzeum, Rodez, Franciaország; Louis Balsan felvétele)

Mindehhez gyakran a császárok vagy magas tisztségviselők kegye is járult. A császároké ugyan nem volt állhatatos, de mikor valakire rásugárzott, nem ismert határt. Elsősorban kocsihajtók felé irányult: felkereste őket a császár, meghívta orgiáira, és familiarisai közé sorolta, némelyiküket pedig hivatalos kegyencévé léptette elő.

Így gyúlt szenvedélyes barátságra Eutyches iránt Caligula, aki oly kitartóan látogatta a zöldek pártjának istállóit, hogy még lakomáit is ott tartotta. A barátság nevében ráparancsolt a praetoriánusokra – öngyilkossággal felérő parancs! –, hogy végezzenek el egy, szemükben mélyen megalázó feladatot, és emeljenek istállókat védence lovai számára. Ami pedig Hieroclest, Heliogabalus kedvencét illeti, ő valóban beleszólt a kormányzásba, és – ahogy Cassius Dio mondja – a császárénál is nagyobb tekintélyre tett szert. Voltak persze szerényebb méltóságok (egyik-másik gladiátor például egészen a császári gárda parancsnokságáig felvergődhetett) és szerényebb kiváltságok is: a kocsihajtók például nyugodtan elkövethettek a mi hajdani diákcsínyeinkhez hasonló tréfákat, lopkodhattak és megbotozhatták a járókelőket.

De a győzelem kézzelfoghatóbb javakat is hozott a konyhára. A pénz együtt járt a sikerrel. A gladiátor, akiből több év megpróbáltatásai tapasztalt harcost faragtak, hatszor akkora fejpénzt kapott, ha újra felcsapott, mint az egyszerű kezdő. Sőt a törvény szabta járadékot a lanista további prémiummal toldotta meg az illető népszerűségének arányában. Egyébként a győztesnek hagyományosan járó juttatások értéke attól függött, milyen erényeket tudott felmutatni: ha például két híres gladiátor csapott össze, és küzdelmük nem ért egyhamar véget, a császár mindkét harcosnak ajándékokat küldött, s ajándékait a párviadal hosszúságához mérten bőkezűen meg-megismételte, mintegy kárpótlásul, hogy a néptől hangosan követelt missiót, az elbocsátást, nem engedélyezte nekik.

Ebben a tekintetben is a kocsihajtókra mosolygott leginkább a szerencse. Nemcsak pályadíjakat nyertek a nézőktől győzelmük után, hanem a factióktól is kaptak pénzt, hiszen nem voltak velük elkötelezett viszonyban, és a jó kocsisokat a pártok egymás kezéből tépték ki. Egyébként többször vált szükségessé, hogy – igaz, különösebb eredmény nélkül – maximálják a gladiátoroknak, illetve a kocsisoknak adható díjakat. Csakhogy a rendeletet vajmi nehezen lehetett megtartani, mert

a császárok magánemberként a legmértéktelenebb bőkezűséget engedték meg maguknak. Pusztán az a tény, hogy valaki a császár környezetében élhet és megoszthatja vele asztalát, kivételes vagyon forrása: Nero földbirtokokat és házakat adományozott Spiculus gladiátornak, a föntebb említett Eutyches pedig kétmillió sestertiust kapott Caligulától. De túl a kirívó eseteken, sokan közülük tekintélyes vagyonnal rendelkeztek, és megengedhették maguknak például azt a fényűzést, hogy egy-egy győzelmük ünnepén rabszolgát szabadíthassanak fel; nem csoda, ha a költők szemében, akik legfeljebb hízelgéssel kunyerálhattak maguknak holmi sovány életjáradékot, a kocsihajtók a gazdagság valóságos jelképévé váltak. Juvenalis becslése szerint vagyonuk századnyi ügyvédével ért fel; s annyi bizonyos, hogy némelyikük, alkalmazottból gazdává válva, betársult a factiók vállalkozásaiba.

Mégis, ezek az emberek a díjaknál sokkal értékesebb kincset kaptak a sikertől. A mi szemünkben elképzelhetetlen, hogy valakinek, aki ilyen magasra szítja a tömegek lelkesedését, annyi joga van csupán, mint egy málhásállatnak. A laktanyába zárt sztárok paradoxonához, mely, legalábbis a gladiátorokra, mindenképpen érvényes, egy másik, jóval általánosabb érvényű paradoxon járul: a cirkuszi szereplők nagy része olyan kincstől van megfosztva, amit az utca utolsó nincstelenje is magáénak mondhat: a szabadságtól. Ha a gladiátor jövőjéről van szó, csak egy választása van: igent mondani; gyermekei születésüknél fogva rabszolgák, akárcsak az utolsó földtúróé; és ha véletlenül házasságtörésen kapják, mindenféle törvénykezési eljárás nélkül halállal büntethető.

Mármost ha a császár kegye jómódot vagy fényűzést ad, a népé viszont a szabadságot hozhatja meg. Ezt a díjat nem olyan könnyű elnyerni, mint hinnénk, mert minél értékesebb egy gladiátor, bestiarius vagy kocsihajtó, annál nagyobb anyagi veszteséget jelent tulajdonosának az illető felszabadítása. Az így szenvedett kárt tehát csak a nép kitartó követelésére hajlandó vállalni. Ilyenkor a döntő szót rendszerint a császár

mondja ki, még azok esetében is, akik nem az ő tulajdonában vannak. Az elégedetlenség, melynek egy napon Tiberius adott hangot, mikor hasonló helyzetben engednie kellett – pedig saját színészéről volt szó! –, jól érzékelteti, hogy a tömeges lelkesedés a legkonokabb császárokra is rákényszeríthette a nép akaratát. Egyes császárok igyekeztek is törvényes úton elejét venni az efféle helyzeteknek, semmisnek nyilvánítva az ilyenfajta felszabadításokat; Hadrianus egy napon visszautasította a tömeg kívánságát, s válaszában világosan értésükre juttatta, hogy ezúttal más zsebére akartak bőkezűsködni: „Milyen címen kéritek tőlem – mondta a jelenlevőknek – olyasvalaki felszabadítását, aki nem is az enyém?" Mindamellett a névtelenségből kiemelkedett gladiátorok és kocsihajtók előbb-utóbb rendszerint elnyerték a szabadulást.

EPPIA TÖRTÉNETE

A nép és az udvar bámulatához járult még az asszonyok csodálata, amely az általánossá vált erkölcsi szabadosság légkörében olykor szenvedéllyé fokozódott. Tudni való azonban, hogy ezen a téren a pálmát nem a gladiátorok, nem is a kocsihajtók: a színészek vitték el. A tragédia haldokló műfaja ugyanis a pantomim sajátos műfajának adott helyet, melynek különleges képesítésű színészei csupán a testtartás és taglejtés eszközeivel játszották el a hősök vagy istenek életének drámai mozzanatait. Ebben a művészetben minden csak sejtetés volt. A pantomimok témái között fontos helyet foglalt el a görög mitológia, az Olümposz lakóinak tulajdonított gáláns kalandok. Képzelhetjük, milyen tömény erotikát vihettek bele a kifinomult mozdulatok Juppiter vagy Venus szerelmeinek néma megjelenítésébe! Juvenalis egy passzusa kitűnően érzékelteti a szemek mohóságát, az előadásokra jellemző feszült csendet:

Mert kedvedre való asszonyt hol lelsz te a csarnok
sétányán? S az egész színházban olyanra akadsz-e,
kit kiszemelhetsz onnét és gond nélkül imádhatsz?
Mímusban kecsesen míg Lédát lejti Bathyllus,
Tuccia hólyagján nem uralkodik, Apula felnyög,
oly kitörőn, panaszos hosszan, minthogy ha ölelnék.
Nézi merőn Thymelé, tanul itt Thymelé, a „vidéki".
VI. SZATÍRA 60–66 (Muraközy Gyula fordítása)

A körmönfont érzékiség, mely a pantomimot megkülönböztette az atellanától, ettől a trágár mozdulatokkal és vaskos tréfákkal fűszerezett komédiától, az új színházi műfajt a fásult arisztokrácia kedvencévé avatta. És a pantomimusok, csupa feltűnően szép színész, viharos érzelmeket korbácsoltak fel, szüntelenül anyagot szolgáltatva a botránykrónikáknak. A legelőkelőbb hölgyek, köztük császári hitvesek, versengtek értük: közismert Messalina szenvedélye Mnester, Domitiáé Paris iránt. A pantomimszínészeknek olyan sikere volt, hogy mindenfelé magánelőadásokra hívták őket, és szerepeiktől, sikereiktől visszhangzott az egész város.

A gladiátorkultusz kevésbé volt általános, mert jóval mesterkéletlenebb érzékiség valósult meg benne. Ennek a szenvedélynek a rabjai nem fiatal, szende leányzók, akikben naiv lelkesedést kelt a sisak tekintélye, hanem gazdag, érett nők, kiknek testén sebforradások árulkodnak különös hajlamaikról. Juvenalis, Eppiáról szólva nem mulasztja el megjegyezni, hogy

...otthon, ragyogó bőségben, vánkosa pelyhén
drága, aranydíszű bölcső ringatta gyerekként.
VI. SZATÍRA 88–89 (Muraközy Gyula fordítása)

Vajon szépségéért követte Eppia Sergiolust? Az imádott gladiátor képmása láttán kétely támad bennünk: a durva arcú férfi már nem fiatal, szakállába, melyet a visszavonulás küszöbéhez érve borotválni kezd, fehér szálak vegyülnek, a hanyatlás hír-

nökei, egyik szeméből állandóan „maró nedv" szivárog, orrát eltorzítja a sisak, közepén nagy dudor éktelenkedik. Egyszóval, arcáról lerí a szerencsétlenség, a fenyegető csőd.

Ezért az emberért képes Eppia megválni családjától, és elviselni minden megaláztatást, vállalni egy kemény élet nélkülözéseit. Az iskola, melynek Sergiolus tagja, holmi vándor lanistáé; egyik tartományból a másikba vetődik, egészen Kisázsiáig és Egyiptomig. Az utazóknak nemcsak a nomád élethez, hanem még a tengerhez is hozzá kell szokniuk. Juvenalis szerint:

Hogyha a férj kívánja, nehéz a hajóra felülni,
akkor rossz a hajó fenekén, forog akkor az ég fent.
Ám szeretőjével jól bírja a gyomra! A másik
férjét hányja le, ez meg a matrózokkal ebédel,
jár a hajón, s a kemény kötelet markolja vidáman.
VI. SZATÍRA 98–102 (Muraközy Gyula fordítása)

Nyilvánvaló, hogy csak a kaland izgalma feledtethette a megvetést és becstelenséget. Eppiát mindenütt gladiatrixnak szólítják: a sértés súlyát csak akkor érezzük át, ha felidézzük, hogy az erkölcsi előítéletek a gladiátort a rabszolgánál is megvetendőbbnek tartották. Sokat beszélnek latin szerzők például a gladiátorok undorító táplálékáról, pedig a gladiátorellátmány nemigen különbözhetett a katonákétól. A kotyvalék és a csajka, amelybe csak úgy beledöntik az ételt, azért visszataszító, mert a vásárra vitt vér és az érte fizetett vérdíj jelképe. A gladiátor a testét adta el, tehát még megvetendőbb, mint aki „a hangját adta bérbe": nem egyéb már két lábon járó hullajelöltnél: Seneca szerint „az arénának köteles visszafizetni, amit megeszik és megiszik". Ilyen emberért hagyta oda Eppia a férjét és gyermekeit, és mondott le, Rómából távozván, a szívének legkedvesebb szórakozásokról: Paris pantomimus előadásairól és a cirkuszi versenyekről. A rejtély megoldása egyszerű: „Sergiolus gladiátor volt."

A pompeji kaszárnya falán talált feliratok – az anekdota hite-

Gladiátort ábrázoló bronz kisplasztika (Rolin Múzeum, Autun, Franciaország; Auguste Allemand felvétele)

lét szavatolva – az egyik bennlakót a „lányok sóhajának", a „lányok díszének" nevezik; nemsokára megismerkedünk egy másik anekdotával is, melyért viszont a történelem kezeskedik.

De a porond bajnokainak vonzereje nem csábított minden nőt efféle kilengésekre. Egyesek azzal is beérték szemérmesen, ha naponta egy vagy két órát a ludusban tölthettek kedvenceik között. Itt sisakot, lábszárvédőt öltenek, és az újdonsült hivők

Nők viadala: Amazona és Achillia nem hord sisakot, nyilván mert a közönség a különös szereplők arcát is látni akarta (British Museum, London; R. B. Fleming felvétele)

áhítatos buzgalmával kaszabolják a cölöpöt, lelkiismeretesen ügyelve, hogy vívómesterük egyetlen tanácsát se hagyják megszívleletlenül; a gyakorlat végén pedig büszkén kanyarítják vállukra az ilyen alkalmakra előírt tyrosi köpenyt, aztán odamennek a gyúrópadhoz a hagyományos dögönyözésre.

Tudjuk, hogy olykor nők is vívtak a porondon, bár a részletek alig ismeretesek. A ludus látogatása csupán a sznobizmus egyik rikítóan eredeti és merész formáját jelenthette, semmi többet. Különben a hagyományok tiszteletével átitatott római ezt a szabadosságot akkor is eltévelyedésnek ítélte volna, ha a gladiatrixok nem mutogatják is magukat az egész város előtt. A gladiátor-szerepkör elbitorlása az ő szemükben homlokegyenest ellenkezett a dolgok megszabott rendjével, mármár szentségtörésszámba ment. Juvenalis Eppiával szemben felhozott vádjai nagyon jellemzőek, ha az ember veszi a fáradságot, hogy a sorok között olvasson: az asszony legsúlyosabb hibája nem az, hogy a szégyentelenségig férfibolond, vagy hogy társadalmilag lejjebb lép szégyenletes választásával; vétkének lényege az, hogy „a kardba szerelmes". Szenvedélyének tárgya a kard; ez a visszataszító fetisizmus Eppia eltévelyedésének lényege; ez a döntő különbség közte és az egyszerűen csak érzéki, szemérmetlen vagy élveteg nők közt, akiket a költő ugyanabban a szatírában sorra előszámlál, ezért erkölcstelenebb amazoknál. Alapjában véve ugyanaz a természetellenes szenvedély hajtja, mint az imént említett gladiatrixokat, csak éppen más módját választotta a kielégülésnek.

A KOCSIS CSÁSZÁROK

A fentebb leírttal párhuzamos egy másik, cseppet sem kevésbé meghökkentő eltévelyedés: a császárok „szereplése" a cirkusz vagy az amfiteátrum porondján. Semmi sem vet világosabb fényt arra, hogy a kocsihajtók, gladiátorok és bestiariusok milyen tekintélynek örvendtek, mint az a kitartás és hév, amellyel egyes császárok utánozni igyekeztek őket. Nekünk elképzelhetetlen volna, hogy országunk vezetői, bármennyire sportkedvelők legyenek is, tulipiros kerékpárra kapva részt vegyenek a Tour de France-on. Rómában viszont az efféle hóbort megszokott volt, s így nem minősült néhány kisiklott

elme őrült ötletének. Egyeseknél az utánzási mánia amatőrszenvedély formájában nyilvánult meg: közéjük tartozott Didius Julianus, bár ő csak vénségére kapott rá; vagy Lucius Verus, akit keletre küldtek, hogy a parthusok elleni háborút vezesse, s aki karrierje csúcsán áldozta idejét a gladiátor- és bestiariusmesterség gyakorlására, ki sem mozdulva Antiochiából, a hadjáratot pedig a Rómában maradt Marcus Aureliusnak kellett a távolból irányítania. Olykor viszont groteszk hősködés formáját öltötte az utánzási hóbort: Nero a fejébe vette, hogy a porondon, viadalban ejt el egy oroszlánt: persze seregnyi különleges képzettségű személyzet készítette fel az állatot, amitől tompa kábulatba esett és minden harciasságát elvesztette.

A szenvedély többnyire a megszállottságig fokozódik, és Nerónál, Caligulánál, főként pedig Commodusnál az igazi őrület jeleit mutatja. Commodus palotáját úgyszólván poronddá alakította át, s úgy gyakorolta ott a vadállatok elejtését, ahogyan mások sakkoznak. Ugyanott gladiátorokkal is megvívott; a saját házában patakzó vér csöppet sem zavarta. S mindez abban sem gátolta meg, hogy unos-untalan a nyilvánosság előtt produkálja magát, amivel – az előzmények ellenére – megint rúgott egyet a hagyományokon. Szemérme mindössze azt tiltotta, hogy a nyilvánosság előtt versenykocsit hajtson; „kivéve talán újhold éjszakáját – mondja Cassius Dio –, mert, bár szerette volna ezt a művészetet nyilvánosan gyakorolni, visszatartotta a szégyen, hogy bakon látják". Igaz, valahányszor mint gladiátor vagy bestiarius lépett porondra, a rendezés hallatlan pompájával vigasztalódhatott. Érkezésekor káprázatos öltözékét ünnepélyesen egyszerű tunikával cserélte föl. Már első győzelmeit is gondosan hangszerelt éljenzés üdvözölte a podium, vagyis a szenátorok ülőhelye, és a lovagok által elfoglalt lépcsők felől. Bizonyos napokon az ujjongás szövegét előre lediktálták: „Te vagy az úr, te vagy az első, te vagy a legboldogabb ember. Te vagy a győztes, és mindörökké győztes leszel." Arra is volt gondjuk, hogy, az arénát rekeszekre osztva, megkönnyítsék a császári bestiarius dolgát,

aki néha száz medvét is elintézett egy nap alatt. Ha a mészárlás közben elfogta a fáradtság, hűtött mézes bort ivott, hogy erőre kapjon; ezt egy asszony nyújtotta át neki buzogány alakú kupában. Ilyenkor mindig felharsant az eget verő, előírásos vivát; a kiabálás az alsó lépcsőkön kezdődött, s aztán az egész amfiteátrumra átterjedt. De hát a nép most nem holmi közönséges bajnokot ünnepelt, hanem valóságos istent, hiszen Commodus, tudott dolog, Héraklésznek hitte magát. Szobrai az isten jelvényeivel ábrázolták; az utcákon is maga előtt hordatta az oroszlánbőrt és a buzogányt, sőt az amfiteátrumban is kiállíttatta egy aranyozott dobogóra. S a jellemrajzot kerekké teendő, fűzzük hozzá, hogy a nyilvánosság előtt mindig karddal övezve és „emberi vérrel borítva" mutatkozott.

De legfigyelemreméltóbb a császárok szorgos igyekezete, hogy minél tökéletesebben azonosuljanak a porond vagy a cirkusz sztárjaival, hogy a legapróbb részletekig hűen kövessék a mesterségbeli szokásokat. Mikor Nero kocsit hajtott, kocsissisakot és -öltözéket viselt, még külországi királyok jelenlétében is: a színpadon is szigorúan a hagyományokhoz igazodott; csak éppen ha a darab cselekménye szerint meg kellett őt láncolni, kivételképpen aranylánccal kötöztette meg magát. Amikor Görögországban az olümpiai játékokon ezernyolcszáznyolc koszorút nyert, hazatérésekor lerombolták a város falainak egy részét, és kitépték a kapukat, mert ez volt az olümpiai játékok győzteseinek kijáró hagyományos megtiszteltetés. Commodus csak zárt társaságban hajtott kocsit, de azért nem mulasztotta el, hogy ilyen alkalmakkor magára ne öltse a zöld párt formaruháját. Ugyanígy az amfiteátrumban is alkalmazkodott a szokáshoz: néha a népre bízta, hogy kiválassza ellenfelét. Valahányszor viadalon vett részt, fellépti díjat kötött ki, és a közönséges gladiátoroktól csak abban különbözött, hogy minden alkalommal mesés összeget követelt. Külön büszkesége volt, hogy balkezes; egy őt ábrázoló szobor talapzatába a következő feliratot vésette: „A *primus palus secutorum* balkezes létére legyőzött tizenkétezer embert." S igyeke-

zetének, hogy tökéletesen játssza a gladiátort, csak bölcs óvatossága szabott határt: ellenfelei – fakarddal vívtak...

Commodus idézett felirata mutatja, hogy ezek a császárok még a bajnokok lelkivilágát is mindenben magukévá tették. A szakmai féltékenység különösen a pantomimusok és a kocsihajtók között volt élénk: a kocsihajtók időnként mágusokat is felfogadtak, hogy az ellenfelet megátkozzák, vagy egyszerűen csak megmérgezték egymást. A császároknál a féltékenység betegessé és zsarnokivá fajult. Commodus azért ölette meg Julius Alexandert, mert lóról, gerelyszúrásokkal megölt egy oroszlánt. Nerót két dolog gyötörte: az aggodalom, hogy valaki kétségbe vonhatja a tehetségét, és a félelem, hogy versenytársai legyőzik. Mégis, hogy győzelmeit előre megrendezett formaságoknak ne higgyék, egyszer-másszor inkább hagyta magát legyőzetni a cirkuszban. A valódiság hajhászása azonban eszeveszett érzékenységgel járt együtt: tilos volt a helyiséget elhagyni, mikor Nero a színpadon énekelt. Féltékenysége a múlt csillagait sem kímélte: egy napon párviadalra hívta ki a Caligula-kor híresség, az akkor már öreg, törődött Pammenest, csupán azért, hogy legyőzése után kigúnyolhassa Pammenes szobrait.

EGY HASONMÁS HALÁLA

Így hát kocsihajtók kormányoztak és császárok kocsihajtót játszottak. De a meghökkentő játék nem volt színtiszta bohóckodás. Kialakulásában részük lehetett bizonyos vallásos hiedelmeknek is, de most nem ez a fontos. A legfőbb indíték, amely miatt a császárok a bajnokokkal való azonosulásra törekedtek, a gladiátorok, bestiariusok és kocsihajtók népszerűségében rejlett. A rendszer éltető eleme, a demagógia kifejlesztette a hajlamot, hogy a tömeg bálványaival azonosuljanak. Nyilvánvaló másrészt, hogy a császárok féltékenyen nézték, ha a nép egy-egy gladiátor győzelmén ujjongott. Caligula egy alkalommal

kifejezésre is juttatta sértődöttségét, amikor a nép hosszasan ünnepelt egy essedariust, aki győzelme után felszabadította egyik rabszolgáját. Olyan vad dühvel rohant ki az amfiteátrumból, hogy elbotlott togájában, végigzuhant a lépcsőkön, és a földön fekve szidta a népet, „amely csip-csup semmiségekért többre tart egy gladiátort, mint az istenné vált császárokat, vagy akár őt magát, a jelenlevő, élő császárt". Végül jól tudjuk, hogy Nero népszerűségét túlnyomórészt a játékok iránti féktelen szenvedélyének köszönhette.

Persze a köztársasági érzelmű arisztokraták nem voltak képesek megérteni, hogyan lehet egy ripacs vagy gladiátor ilyen hatással jó családból származó emberekre, akiket ez a bámulat a csőcselék szintjére alacsonyít. Hiszen a régi vágású római szemében, aki a közönség szórakoztatására mutogatta magát, prostituált volt, bármi volt is a szóban forgó látványosság természete. A gladiátornak jár ki a legmélységesebb megvetés: Eppia és Sergiolus történetéből láttuk, hogy a gladiátorok törvényesen is szentesített lenézése milyen helyeslésre lelt a moralizáló juvenalisi történetben. De a közéleti helyzetet illetően nincs alapvető különbség a gladiátorság és más mesterségek között: még a színész is a társadalom szégyenpadján ül. Ilyen vonatkozásban keresve sem akad szűklátókörűbb gondolkozás a rómainál.

A francia ancien régime színészeinek állapota paradicsomi az ókori hisztriókéhoz képest. Azzal, hogy a színre lépnek, nemcsak becsületüket vesztik el, hanem még polgári státusukat is: a késői császárkor egy rövid szakaszát kivéve bármikor és bárhol megbotozhatták őket. Végül – és ez éppen eleget mond – a katonát, ha színésznek állt, halállal büntették. Az ilyen szellemű emberek szemében – érthető – botránnyszámba ment, hogy az arisztokrácia tagjai vagy a császár látványosságokon mutogatják magukat: ezért ecseteli Suetonius olyan kitartóan a gladiátorok társadalmi hovatartozását, ha korábban lovagok vagy szenátorok voltak, ezért háborodik fel Tacitus Nero viselt dolgain.

Az ősi gondolkodásmód következtében a gladiátor vagy kocsihajtó közönségéhez fűződő viszonyát bizonyos kettősség jellemzi: a bajnok egyszerre pária és sztár. De a fenti ismertetésből is világosan kiderül, hogy a császárság alatt az ősi előítéletek már alig hatnak. A megvetés korántsem gyökerezik oly mélyen a társadalmi tudatban, mint azelőtt: csak az „értelmiség", illetve a hagyományok meggyőződéses hívei juttatják kifejezésre felháborodásukat – egy Juvenalis vagy Tacitus –, az ő zsörtölődésük és fölényes lenézésük azonban bizonyára nem az átlagos véleményt tükrözi. Valójában a közfelfogás megváltozott, nem azért, mert a császárok gladiátort vagy kocsist játszanak: ez nem oka, hanem következménye volt a változásnak, bár a császári kezdeményezések kétségtelenül siettették a fejlődést. A változás azért következett be, mert a nép lemondva arról, hogy akaratának érvényt szerezzen, végül az ízlésének szerzett érvényt. Ebben pedig kezére játszottak mindazok, akiknek érdekében állt, hogy a tömegnek hízelegjenek és kiszolgálják a szeszélyeit.

A fejlődés szembeötlő jele, hogy a történetírók regényhősnek ábrázolják a gladiátort vagy kocsihajtót, és hosszasan részletezik a belőle áradó vonzerőt. A gladiátor iránti szenvedély realista változatát már megtaláltuk Juvenalisnál, aki ugyan az asszony mértéktelen áldozatára helyezte a hangsúlyt, de közben bizonyságot tett a hivatásos verekedők tekintélyéről is. Lássunk most egy másik változatot, melyet kegyetlensége ellenére költői idealizmus hat át. „Faustina, Antonius Pius lánya, Marcus Aurelius felesége egy napon gladiátorokat látott felvonulni, s egyikük iránt heves szerelemre gyúlt, de mert szenvedélye hosszan tartó betegségbe döntötte, bevallotta titkát hitvesének. Marcus Aurelius a khaldeusokhoz fordult tanácsért, akik azt javasolták neki, hogy végeztesse ki a gladiátort, Faustina pedig vegyen fürdőt a gladiátor vérében, úgy háljon majd férjével. A tanácsot megfogadták, és a császárnő szerelme valóban elmúlt; világra hozta viszont Commodust, aki jobban hasonlított egy gladiátorra, mint egy uralkodóra..." Íme az

emberfarkas-mese furcsa, antik változata, mely nyilván Commodus torz egyéniségét akarta magyarázni. Ne feszegessük, milyen kommentárt fűzne egy pszichológus a khaldeusok által ajánlott gyógymódhoz, hiszen a történetben minden arra irányul, hogy az epizód tragikus színezetet öltsön, főszerepben a gladiátorral, aki képes emberfeletti és persze boldogtalan szenvedélyt ébreszteni. A találkozás véletlensége (Faustina éppen a pompa felvonulását nézi, s a menetelők között, a sokaságból felvillanó férfiarc babonázza meg), a váratlan érzelem lebírhatatlan ereje, a hosszú és kimerítő betegség, a vallomás, az orákulumok segítségül hívása, végül a barbár érzékiséggel végrehajtott áldozat, melyhez képest Phaedra italáldozata ártatlan játéknak tűnik, mindez a dús kelléktár azt az egyszerű tényt hivatott kifejezni, hogy Faustina, mint annyi más római nő, beleszeretett egy gladiátorba.

Hasonló tárgyhoz érve, Cassius Dio nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Heliogabalus „fölöttébb furcsa körülmények között" szeretett bele Hierocles kocsisba. Itt is az előbbivel sokban rokon, villámcsapásszerű rácsodálkozásról van szó: „Hierocles a cirkuszban kibukott a kocsijából, egyenest az uralkodó üléséhez. Estében elgurult a sisakja. Mihelyt a császár megpillantotta az ifjút – állát nem fedte szakáll és fejét szőke hajzat koronázta –, azonnal fogták és a palotába vitték."

Így hát a gladiátorok és a híres kocsihajtók nemcsak azt a kissé lenéző ámulatot keltik, ami a népet szórakoztató mutatványosoknak jár. Most már emberfölötti érzelmek fölébresztésére képes hősöket csodálnak bennük. Maguk a gladiátorok tartanak is a belőlük áradó vonzerőtől, és bár többnyire a császár uralkodói vagy vetélytársi hiúságának estek áldozatul, végzetükké válhatott a császár egyszerű emberi féltékenysége is. A Faustina szerette gladiátor balvégzete nem volt egyedi eset, Claudius megölette Mnestert, Messalina szeretőjét, Domitianus pedig Paris pantomimust, akibe felesége belehabarodott. Ahogyan Nero le akarta rombolni Pammenes szobrait, Domitianus meg Paris emlékén állt bosszút: megölette Paris

egyik tanítványát, egy serdülő korú, sőt éppen beteg fiút, mert „játéka és személye – mondta – túlságosan is emlékeztetnek mesterére". Fölös óvatosságból a pantomimus mégoly valószínűtlen továbbélése ellen is biztosította magát. Más alkalommal a császár szurkolói minőségben tett el láb alól egy versenyzőt, akinek népszerűségét személyes sértésnek érezte. Caligula, a thrákok fanatikus híve viszont egy napon minden teketória nélkül mérget öntetett egy Colombus nevű gladiátor sebébe, csak azért, mert myrmillo volt.

Abban a korban tehát, mikor a játékok eljutottak fejlődésük delelőjére, a porond bajnokai megszabadultak „vagyontárgyi" mivoltuktól, a közönség szórakoztatására rendelt árucikk státusától, és fétissé váltak; egy félig dologtalan társadalom rájuk vetíthette szenvedélyeit, erotikus vagy harcias álmait. Attól kezdve a személyükhöz való kötődés az imádatig fokozódhatott: nincs-e rá példa, hogy valaki elevenen vetette magát egy kocsis halotti máglyájára?

A BAJNOKOK NYOMORÚSÁGA

Ilyen hízelgő képet hagyott ránk a gladiátorokról és a kocsihajtókról az irodalom – bár bizonyos mértékig maguk a rómaiak is reálisan látták a helyzetet. A látványosságok piaca a maroknyi sztárt hatalmas embertömeg elfogyasztása árán „termelte ki", és a szürke átlag sorsa semmiben sem hasonlít a kiváltságosokéra, akiknek sikereit leírtuk.

Szigorúan a kérdés anyagi oldalát véve, éppen az tűnik föl, hogy a kezdő és a veterán helyzetét nem is lehet egy napon említeni. Mindjárt a csekélykę beállási díj miatt sem, melynek nevetséges összegét már említettük. A veterán ennek körülbelül a hétszeresét kapja, ha újra elszegődik. Az alacsony árszabás egyik célja kétségkívül az volt, hogy a becsületes, de nincstelen polgárok jelentkezését megakadályozza, vagy legalábbis fékezze, hiszen gazdagabb csalétek láttán tömegesen sereglettek

Gladiátorok ábrázolása egy Angliában talált római mécsesen. Sok fényes pálya ért így véget (British Museum, London; R. B. Fleming felvétele)

volna a gladiátoriskolákba. Mégis gondolkodóba esik az ember, mennyire lehetett döntő ez a szempont, végtére is a gladiátor társadalmi hovatartozásán alapuló megkülönböztetéssel vagy bármely más intézkedéssel hasonló eredményre juthattak volna, s nem kellene azt a megdöbbentő következtetést levonnunk, hogy az emberi élet semmit sem ért; hogy a gladiátornál a mesterségbeli tudást, nem pedig az embert és az általa vállalt kockázatot fizették. Így aztán a lanista el volt látva olcsó nyersanyaggal.

Az újonc vagy kezdő a porondon aratott győzelem fejében pénzbeli jutalmat remélhet, de a viadalért járó díj – ha úgy tetszik: prémium – nem kárpótolja őt a kezdeti veszteségért: ellenkezőleg, a prémium arányos a bérleti díjjal, amelyet az editor magáért a gladiátorért fizet, tehát végeredményben a gladiátor képességeitől függ. És legyen bár a prémium negyede vagy ötöde a bérleti díjnak – aszerint, hogy az illető rabszolga-e vagy szabad ember –, közepes gladiátornál általában nem ér el többet néhány száz sestertiusnál, márpedig a kezdők, néhány ritka kivételtől eltekintve, szükségképpen közepes gladiátorok. Hiszen nyilvánvaló, hogy kétévi kiképzés után nem lehettek egyenértékűek olyan bajnokkal, aki már vagy harminc viadalban hullatta vérét, és a vívás minden fortélyát ismerte. És hiába van a gladiátornak jó néhány évi tapasztalat a háta mögött, a porondon szerzett jutalmai akkor sem gyűlnek vagyonná.

Az egyenlőtlenségről, amit azzal is kifejezésre juttattak, hogy csakis egyenlő erejű és tapasztalatú gladiátorokat párosítottak össze, jó képet ad egy hivatalos díjszabás: a spekuláció féken tartása végett adta ki Marcus Aurelius. Ez megkülönbözteti a *promiscua multitudót* („vegyes sokadalmat") vagy *gregariusokat* (a „nyájat"), más szóval az alacsony minősítésű átlagot – sokukat csupán arra szánták, hogy mindjárt az első, dicstelen összecsapásokban otthagyják a fogukat – és a *meliorokat* („jobbokat"), illetve a *summi gladiatorest* („legkiválóbb gladiátorokat"), akik már bizonyságát adták tudásuknak. A szövegből kiderül, hogy az utóbbi, egyébként több alcsoportra oszló kategórián belül a gladiátor ára ötszáztól háromezer sestertiusig változhat, s természetesen vele arányosan változik a fellépti prémium is, lévén a prémium a vételár meghatározott százaléka. Képzelhetjük, mi maradt a gregariusok legutoljának.

Eltekintve a prémiumoktól, melyek összege végeredményben még fizetésnek is nevetséges, a gladiátor éveken keresztül nem remélhet más juttatást, csak a szállást, és, már amennyire annak lehet nevezni, az ellátást. A gladiátor ellátásáról ugyanis

a lanista gondoskodik. Így érthető, miképpen verhetett gyökeret az előítélet, hogy a gladiátor végül is saját hasának rabszolgája. Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a körülményeket, amelyek a szerencsétleneket ilyen kényszerhelyzetbe hajszolták, a végeredmény valóban az, hogy a rabszolgasággal és halálukkal csak mindennapi kenyerüket váltották meg.

Kérdés, hogy vajon hogy lehetett elviselni ezt az életet. Legkivált azt szeretnénk tudni, hogy a ludusba bezárt embereknek mennyi lehetőségük maradt a normális életre, és hogy a gladiátoriskola a kényszermunkatelephez vagy a tűzoltó-laktanyához hasonlított-e inkább. Forrásaink nemigen teszik lehetővé, hogy igazán részletes ábrázolásig jussunk el. Önéletrajzi dokumentum, a mai irodalmat elárasztó vallomásokhoz hasonlatos írás egy sem maradt ránk, csupán néhány falfelirat. A pompeji ludusból csak csontvázak kerültek elő, és egy aranynyal és ékkövekkel borított nő; rejtély, miért került tizennyolc gladiátor közé. A ludusbeli életről szóló egyetlen leírásunk egy *declamatio* szövegébe van ágyazva, mely egyébként csupa közhelyet lovagol meg: „Már nem voltam torz és sovány, mint annak előtte, a kalózok hatalmában – mondja egy jó családból származó fiatalember, akit a tengeren elraboltak és egy lanistának adtak el –, de a nagy eszem-iszomot az éhségnél is nehezebben tűrtem; hizlaltak, akár egy halálra szánt áldozatot; söpredéksorban, elítélt rabszolgák között éltem, újonc gladiátorként, s minden áldott nap azt tanultam, hogyan kell embert ölni." Végül is csak a feliratokból tallózhatunk néhány érdemleges adatot.

Sok gladiátor volt nős és családos. Úgy sejtik, és bizonyára helyesen, hogy ezek nem a ludusban, hanem a városban laktak, és csak a nőtleneket tartották a laktanyában. A legtöbben tizenhét-tizennyolc éves korukban szegődtek el, és már egészen fiatalon meghaltak, mint az alig húszéves páduai Juvenis. Ha valamelyik gladiátor eléri a harminc évet, ritka eset, hogy ne lenne mögötte legalább húsz viadal. Egyikük harmincéves fejjel harmincnégy összecsapásban vett részt. Mindez nem je-

lent megannyi győzelmet. Például Flamma sikerlistája így alakul: harmincnégy viadalból huszonegy győzelmet szerzett, kilencszer volt *stans missus*, azaz döntetlen küzdelem után felmentett, és négy alkalommal missus, azaz vesztes, amikor csak a nézők jóindulatának köszönhette az életét.

Nehéz megállapítani, milyen gyakran kellett a gladiátornak szembenéznie a halállal. Mivel a munusok több napon át, sőt olykor egy egész hónapig tartottak, gyakori volt, hogy egy gladiátor egy munus során többször is a porondra lépett. Így például Felix néhány nap különbséggel két ízben is ugyanazt a retiariust kapta ellenfélül. Mindkét alkalommal alulmaradt: először megkegyelmezett neki a közönség, másodszor már halálra ítélte. Mégsem valószínű, hogy egy éven, illetve meghatározott időtartamon belül a gladiátorok gyakran kényszerültek volna porondra lépni. Ott van Juvenis: négyévi ludusbeli tartózkodás után, huszonegy évesen halt meg, s csak öt viadalt könyvelhetett el; azok pedig, akik húsz- és huszonöt éves koruk között tűnnek el szem elől, alig vívtak hétszer. Az átlag bizonyára nem azért alacsony, mert ezek a bajnokok kezdők voltak, hiszen ugyanez az eredmény a harmincadik évüket betöltött gladiátoroknál is. Ésszerű tehát feltételezni, hogy a gladiátoroknak évente két-három alkalomnál többször nem kellett a porondra lépniük.

ÖSSZETARTÁS A BALSORSBAN

A balszerencse mindjárt a sorshúzásnál, a kijelölt ellenfél személyében megnyilvánulhatott, mert bár az összepárosított gladiátorok egyenlő erőket képviselnek, egyesek legyőzhetetlen hírre tettek szert, tehát már puszta nevük is félelmet ébresztett. A pompeji kaszárnyák egyik feliratából például megtudjuk, hogy két gladiátort Amaranthus essediariusszal való összecsapásra jelöltek ki; a felirat szerzője hozzáteszi: „Most reszkethet mind a kettő." Annak sem volt több szerencséje, aki ellenfelén

ugyan diadalmaskodott, de belehalt a sebeibe: ilyen esetet elég gyakran említenek a feliratok, s az így elesettnek mintegy végső vigasztalásul a kiváltságos *invictus* (veretlen) címet adják. Mások életkoruknak köszönhették a balsikert; eljött a pillanat, amikor rugalmasságuk megkopik, és karjuk biztonsága sem a régi. Ismét mások „rossz formát fogtak ki": a viadal előestjére ugyanis, mintegy orvtámadásként, *cena libera*, ingyenvacsora esett, a gladiátoroknak felkínált utolsó étkezés, ahol a húsból és borból mindenki annyit vett, amennyi belefért; s a dús lakoma végzetesen elnehezítette a harcost a másnapi próba előtt. Az összeroppanás szót gyakran a vereség szépítésére használják: a vesztest meglepte, tőrbe csalta, elárulta a sors.

A halál megszabadítja a szenvedőket a jövő gondjaitól. A gladiátorok temetőjében egymást érik a sírfeliratok, melyeken gyászosan visszhangzik a világ minden népének neve: *Generoso, Retiario invicto... natione Alexandrinus, amabili secutori, natione Dacus...* Modena szülöttei hevernek itt Frígiából elszármazottak oldalán. Ha nincs özvegy, aki gondoskodnék a temetről, a familia gladiatoria vagy éppen a halott egy bajtársa veszi gondjába: szent kötelesség ez, s hogy teljesíthessék, a gladiátorok gyűjtést indítanak, sőt társaságokat szerveznek maguk között. A síremlék csaknem mindig feliratot hordoz: szövege a halott küzdelmeit sorolja fel, olykor rövid életrajzot ad, esetleg a halál körülményeit is hozzáfűzi. Egyes sírokat a gladiátor álló képmása díszít, teljes fegyverzetben: sisakja karján, vagy egy oszlopon nyugszik; több emlékművön az ünnepélyes tartású harcos lábánál kutya üldögél, talán a hűséges társ egyszerre megható és kíváncsiságra ingerlő jelképe.

De milyen jövő várt azokra, akik megérték szerződésük lejártát? Nem tudjuk, hány év vagy hány viadal után szabadult a gladiátor összes kötelezettségétől. Mindenesetre ilyenkor átnyújtották neki a rudist, a fakardot; ezt olykor a nép is kikövetelte azok számára, akik el tudták nyerni a kegyeit. Ha az illető eredetileg rabszolga volt, a rudis birtokában még nem vált szabad emberré: a felszabadítást külön kellett megszerez-

nie. Az elítéltek esetében a rudis annyi előnnyel járt, hogy nem küldték őket többé porondra, de büntetésük fennmaradó részét a ludus falai közt, valamilyen alantas munkakörben töltötték. Így hát végeredményben csak az önként jelentkezőt szabadította meg végképp a rudis elnyerése: az illető ilyenkor elment Mars templomába, s ott ünnepélyesen letette fegyvereit. És azután?

A sikeres gladiátorok gyér számú csoportja, valamint azok, akik a mesterségben hosszú tapasztalatra tettek szert, a visszavonulás és valami szinekúra állás között választhattak. Példák bizonyítják, hogy hajdani gladiátorok békés vidéki birtokosként fejezték be az életüket. Ha pedig nem tudtak annyit félretenni, hogy vagyonuk járadékaiból éljenek, egy lehetőség mindig nyitva állt előttük: elszegődhettek oktatónak (doctor) a kaszárnyába, ahol jól megfizették a tapasztalatukat, s ahol többen tisztes öregkort értek meg. Végül ha netán újra engedtek korábbi mesterségük csábításának, legalábbis drága pénzt kérhettek toborzójuktól.

A középszerűek hatalmas tömege viszont vagy vállalta, hogy összegyűlt kevéske pénzével küzd sorsa – elég valószínűtlen – jobbrafordulásáért, ellenkező esetben viszont nem volt más választása, mint megint elszegődni vagy nyomorban élni. Az újgazdag veteránok mellett akadtak olyanok is, akik koldulni kényszerültek. A még jó erőben levő és fiatal veteránokat minden az újabb szerződés felé hajtotta. A kísértés ugyanaz volt, mint a rulettban: a gladiátorságot elhagyva, egyfelől visszanyerte szabad rendelkezési jogát a megjátszott tét, vagyis az élete fölött, másrészt az előző fordulón nem nyert semmit, hiszen ugyanabba a helyzetbe került, mint azelőtt. S a fél siker sugallta derűlátáshoz még egy döntő szempont járult: ha újra elszegődik, most már tekintélyes fejpénzre számíthat.

A gladiátorok emlékoszlopa (Római Múzeum, Köln, a Rheinisches Bildarchiv felvétele)

Hogy az ifjak hajlandók legyenek tűrni a kemény gladiátoréletet, ráadásul a jobb jövő minden biztosítéka nélkül, annak érdekében, láttuk, ravasz módszereket eszeltek ki. De szerepet játszott benne a „kaszárnyaszellem" is, mely az újoncot igen hamar áthatotta, és bizonyos mértékig hozzásegíthette az alkalmazkodáshoz. Ez a szellem sajátos becsületkódexben jutott kifejezésre: a gladiátor például megtagadta a harcot olyan ellenféllel, akit magánál csekélyebb képességűnek ítélt. A mottót egy sírfeliraton talált mondat szolgáltatja: „Sok harc, sok győzelem." Senecának van egy idevágó helye, ott említi, hogy Triumphus myrmillo, aki Tiberius alatt nem léphetett elég gyakran porondra, mert a császár mindössze a törvényben szigorúan előírt munusokat tartotta meg, a füle hallatára így elégedetlenkedett: „Csak az időmet vesztegetem!" S végül – felesleges itt újra ismételnünk, hiszen beszéltünk már róla – mindnyájan megtanulták, hogy szemrebbenés nélkül fogadják a halált.

Másrészt a testületi szellem és az összetartás védelmet nyújtott nekik szörnyű helyzetük ellen. Igaz, egy gladiátor sírjára, akit valamelyik korábbi összecsapásban megkímélt ellenfele szúrt le, jó tanácsul rávésték, hogy „sohase kíméld a legyőzöttet", de úgy látszik, ez a gondolat nem a közfelfogást fejezi ki. A kocsihajtók közt oly gyakori kicsinyes rivalizálás és dühödt féltékenység nem volt jellemző a ludusra: éppen ellenkezőleg, itt nagy gonddal adták meg az elhunyt bajtársnak a végtisztességet, és, ha alkalom kínálkozott rá, becsületes küzdelemben bosszút is álltak érte. Így egyesült a becsületérzés és testületi szellem a férfias lelkesedéssel.

7. A LÁTVÁNYOSSÁGOK CIVILIZÁCIÓJA

A mai civilizáció szórakoztatásfogalma távol állt a rómaiaktól. Ők a szórakoztatást nem tekintették árucikknek, melyet a vevő kénye-kedve szerint megvásárol vagy nem vásárol meg. Rómában senkinek sem jutott volna eszébe az a hétköznapi ötlet, hogy színházat nyisson. A látványosságok szervezése közösségi szolgáltatás volt. A magánkezdeményezés igen kevéssé juthatott szóhoz: mindössze az eszközöket adhatta a hivatalos felelősök kezébe, hogy megvalósíthassanak egy eleve meghatározott programot. Mindez eléggé meglepőnek tűnik, hiszen a római társadalomban nem tengett túl a központi irányítás: csakhogy a látványosságok eredetileg nem voltak öncélúak, hanem vallásos célt szolgáltak, és Rómában szigorú állami ellenőrzésnek vetettek alá mindent, ami a vallást közvetlenül érintette.

Nem csoda hát, ha a látványosságokra, ahogy már korábban is hangsúlyoztuk, Róma politikai életében fontos szerep várt. A császárság, ismert dolog, hatalmi eszközzé avatta a cirkuszt, ezt a szerepét fogalmazza meg világosan Juvenalis híressé vált *„panem et circenses"* kifejezése. A kenyérhez természetesen járult a látványosság: mióta a tétlenséget intézményesítették, a csőcseléket el kellett valamivel foglalni, különben lekötetlen energiái a frissen bevezetett abszolút hatalmat veszélyeztethették volna. Hosszú ideje tudták, hogy minél többet ordítozik a nép a cirkuszban, annál kevésbé kiabál a gyűléseken. A játékok szokását az önmagába belefáradt köztársaság olyan kötelezettségként hagyta örökül az új rendszerre, hogy az új rend nem vonhatta ki magát alóla, de megtalálta benne azt az erőteljes figyelemelterelő eszközt is, amelyre szüksége volt; fel is használta, tudatosan és okosan, mint jól bevált módszert.

Nem vállalkozhatunk itt rá, hogy e kétségbevonhatatlan tény eredőit részleteiben tanulmányozzuk; afféle röntgenfelvételre korlátozódunk csupán.

Egyetlen császár sem engedte meg magának, hogy a látványosságokat egészen elhanyagolja. Mindössze egy híres ellenszegülő akadt, Tiberius, Carcopino megjegyzése szerint lelke mélyén az utolsó republikánus. Tiberius nem volt hajlandó a népnek soron kívüli látványosságokat nyújtani, ezek a pusztán bőkezűségből fakadó munusok ugyanis a nép iránti jóindulatot fejezték ki. Ő pedig nyíltan neheztelt a népre; még az éves játékok költségvetését is megfaragta, és csökkentette az egy-egy előadáson felléptethető gladiátorok számát. De nem árt hangsúlyozni, hogy inkább jelképes, mint valóságos piszkálódásai ellenére a rómaiak csak megkapták az összes játékot, ami a hagyomány szerint járt nekik, mert azokat a császár nem merte eltörölni. Voltak közömbös császárok is. Marcus Aureliust például undorította a könyök könyök melletti szorongás a lépcsőkön, a vérben és a porban, mégis, valahányszor elhagyta Rómát, mindent elrendezett, hogy a polgárnak ne kelljen nélkülöznie a munusait. Egyébként, Augustustól Trajanusig, egyik császár a másikat licitálja túl a pompában és az ünnepnapok számának növelésében.

A császár nemcsak adta a játékokat, hanem részvételét és lelkesedését is elvárták. Népszerűsége nemcsak az általa adott játékok számától és minőségétől, nemcsak a siker érdekében kifejtett ügybuzgalmától, hanem egy emberi tényezőtől is függött: hogyan tud viselkedni a tömeg jelenlétében. Nem volt elég, hogy a látványosságokon elnökölt: a tömeg főként azt értékelte, ha a császár osztozott szenvedélyében, ha kimutatta, hogy ugyanabban leli élvezetét, amiben a nép.

Neróról már régen megállapították: halála utáni népszerűsége, mely néhány kalandort arra csábított, hogy a nevével visszaéljen, alig volna érthető, ha nem vennénk tekintetbe, menynyire szerette a játékokat és milyen buzgón igyekezett számukat növelni. A császár, hogy alattvalói rokonszenvét elnyerje, a tartózkodásnak még a látszatát is kerülte a lépcsőkön, sőt,

igyekezett egyszerű polgárként viselkedni. Ebben a tekintetben a példásan jó uralkodók is a legutálatosabb zsarnokoktól vettek példát: Titus a gladiátorviadalokon vadul szurkolt a thrákoknak, az ellenfelet pedig egy külvárosi vagány szókincsével szidalmazta. Claudius a császárok példaképévé vált, bár inkább naivságból, mint számításból: „Nem volt olyan látványosság – itt a munusokról van szó –, ahol kedvesebbnek és vidámabbnak mutatkozott volna: a közönség szeme láttára olvasta le a győztesnek járó aranyakat, egyenként és fennhangon, ahogyan a nép szokta; személyesen szólított föl és biztatott minden jelenlevőt, hogy érezzék jól magukat; időről időre »urainak« nevezte a nézőket, és szavai közé meglehetősen ízléstelen tréfákat vegyített... De mindenekfelett azt becsülték benne, hogy a tömeghez intézett közléseit táblácskákra írta és így körözte a nézőseregben, nem pedig a szokásos módon, hírnökök által adta tudtukra."

Talán a közismerten konzervatív Augustus viselkedése a legjellemzőbb. Végrendeletében, reformjai mellett, nem mulasztja el előszámlálni a játékokat, melyekkel – maga vagy a hozzá közelállók nevében – megörvendeztette a népet. Suetoniustól tudjuk: önként vállalt kötelességből mindig részt vett a játékokon, s közben semmi mással nem foglalkozott, csak a versenyeket figyelte, mert nem felejtette el, milyen rossz néven vette a nép Caesartól, hogy ott intézte ügyeit, sőt, hogy a szórakozásnak ezt az idejét kihasználja, páholyában leveleket írt.

Mi az oka, hogy a játékok körül tanúsított buzgólkodás még az igen mértéktartó császároknál is a legalantasabb népszerűséghajhászássá fajult? Fronto jellegzetesen szentenciózus szövege jobban rávilágít ennek a politikának a rugóira, mint Juvenalis végletekig tömör stílusa. Miután megdicséri Trajanust a figyelemért, mellyel a színpad, a cirkusz és a porond hivatásos művészei iránt mindig is viseltetett, hozzáteszi: „Valamely kormányzat kiválóságát legalább annyira jelzi, milyen gondot fordít a szórakozásra, mint a komoly dolgokra, mert

Látványosságok és civilizáció: a dalmáciai Pula amfiteátrum egyszerre szolgált a vérontás gyönyörűségével és a tengerparti üdülőhelyek kifinomult kényelmével (Boudot-Lamotte felvétele)

igaz, hogy az utóbbiak terén a hanyagság sokkal inkább elítélendő, az előbbiek esetében viszont nagyobb elégedetlenséget szül: *mindent összevetve, a nép kevésbé mohón vágyik pénzbeli bőkezűségre, mint látványosságokra;* és végül, bár az élelmiszer-

és gabonaosztással külön-külön nagyon jól ki lehet elégíteni az embereket, ahhoz látványosságokra van szükség, hogy a tömeg egészében véve is elégedett legyen."

Jegyezzük meg legelébb, hogy Fronto elemzése világosan megfogalmazza a látványosságigény sajátos közösségi jellegét: az amfiteátrumban vagy a cirkuszban, láttuk, a tömeg nemcsak a játékoknak örül; hozzájárul valami kollektív öntudat, egyfajta homályos narcisszizmus, amelynek nem lényegtelen eleme az a gondolat, hogy rómainak érezhetik magukat.

De az elemzés fő érdeme az a megállapítás, hogy a játék, paradox módon, fontosabb, mint a kenyér. A jelenség könnyen érthető: a látványosság szent dolog a csőcselék szemében, mert fényűzés, ráadásul az egyetlen, amiben része lehet. Ha a gabona elfogy, és az élelmiszer-elosztást nem biztosítják rendszeresen, ez a népből erőszakos és azonnali reakciót válthatott ki; ilyenkor, általában valami bűnbak feláldozása árán, lecsillapították a kedélyeket, s mihelyt a helyzet rendeződött, a hirtelen támadt, zajos elégedetlenségnek alig maradt nyoma. Egészen más jellegű elégedetlenséget szült a látványosságokkal kapcsolatos, szándékolt vagy akaratlan hanyagság: lappangva parázsló, szívós ellenszenvet, amely még a zendülésnél is veszélyesebb volt, hiszen a nép rosszindulata kedvező légkört teremtett a trónbitorlók próbálkozásai számára. És ha uruk semmibe vette, amit minden szegény római legsajátabb tulajdonának, a szó szoros értelmében kiváltságának tekintett: azt a jogot, hogy akár naponta helyet foglalhasson az amfiteátrumban vagy a cirkuszban, akkor valóban nem láthatták okát, miért ne cseréljék fel őt egy másik úrral!

Azokból az óriási összegekből, amelyeket ezen a két helyen elköltöttek, a szorosan vett létminimumnál jóval többet lehetett volna a tömegnek nyújtani. De ilyesmire senki sem vágyott: a társadalom egyensúlyának fönntartása érdekében a fogyasztást feláldozták a szórakoztatás oltárán.

Egyesek, nem alaptalanul, hangsúlyozták: a császárnak a játékok adtak alkalmat, hogy a rómaiakkal kapcsolatot teremthessen, olyan kapcsolatot, amely az egyszerre önkényuralmi és demagóg rendszer működéséhez elengedhetetlenül szükséges volt: vagyis hogy az amfiteátrum és a cirkusz afféle népgyűléssé vált, ahol a nép közvetlenül, személyesen közölhette vágyait a császárral. Ha egy gladiátor szerepeltetését vagy felszabadítását kívánták, ütemesen kiáltozták az illető nevét. Még azt is megengedték maguknak, hogy adócsökkentést, vagy valamelyik törvény visszavonását követeljék; sőt néha odáig mentek, hogy nyíltan kifejezésre juttatták ellenséges érzelmeiket a császár kegyencei, mi több, a császár iránt is, noha a császárt és környezetét rendszerint rokonszenv megnyilvánulásaival fogadta a közönség.

Mindjárt vonjuk is meg e „demokratikus dialógus" határait. Egy napon, amikor Domitianus elnökölt a gladiátorviadalokon, egy myrmillo legyőzött egy thrákot; a thrák kegyelmet kért, de Domitianus elutasította, mert a myrmillókat jobban kedvelte a thrákoknál. Lehet, hogy döntése nyilvánvalóan igazságtalan volt, lehet, hogy a közönség soraiban akadt olyan, aki éppannyira fanatikusan szurkolt a thrákoknak, mint a császár a myrmillóknak, mindenesetre egy néző, az önkényes és szembeötlően részrehajló gesztust megbélyegezve, így kiáltott fel: „A myrmillóval még csak megbirkózhat a thrák, de a játékok elnökével nem!" A kipellengérezett Domitianus azonnal megfogatta az illető családapát: lelökdösték üléséről, feliratot kötöttek a hátára, és nézőből látványossággá téve, a porondra vetették, éhes kutyafalka martalékául. Feliratán ez a szöveg áll: „Az istentelen beszédű thrák párti." A császár sértődése meglepő, de nyomban magyarázatot lel, ha fölidézzük, hogy Domitianus szívesen kezdte írásos utasításait ilyen szavakkal: „Urunk és istenünk a következőket rendeli..."

A gladiátorát ért kritikában nem a saját személye iránti megvetés jelét, hanem istenségének kicsúfolását látta.

Igaz, Domitianus a legsötétebb zsarnok példája. A népet alattomos gyűlölettel gyűlölte. Minden gladiátorviadalra egy torz, csökött fejű, bíborba öltözött fiatalemberrel kísértette el magát, akinek lábához kellett ülnie. Folyton azzal tréfálkozott, sőt néha a legkomolyabb dolgokról is társalgott vele, például megkérdezte tőle, „tudja-e, hogy a legutóbbi előléptetések alkalmával miért tartotta jónak Egyiptom kormányzását Mettius Rufusra bízni". Suetonius látszattárgyilagossága nem hagy semmi kétséget a viselkedés jelentősége felől: Domitianus ezt használta eszközül, hogy a nézőket nevetségessé tegye, és puszta létükről se kelljen tudomást vennie.

De vajon miért? Domitianusnak azon a bizonyos napon tanúsított barbársága korántsem olyan értelmetlen, mint amilyennek látszik; éppenséggel a császár és népe – vagy ha úgy tetszik, „közönsége" – közti kapcsolat lényegét leplezi le. A császárkultusz vidéki szervezete bizonyítja: a látványosságok szerepe többek között az volt, hogy érzékelhető formát adjanak a császár-isten eszméjének. Ha a néző az amfiteátrumban a csillagokkal meghintett velumra emelte tekintetét, a napfénytől védő lepel közepén, bíborra hímezve, a kocsit hajtó Nero képét láthatta: ha alább tekintett, ott látta a császárt páholyában, sőt néha a színpadon is. Ott aztán nem is vehette le róla a szemét: akár esett, akár fújt, akár a föld rengett, bűncselekmény volt a helyiséget elhagyni, ha Nero énekelt.

Mert a császár, a játék pénzelője, szervezője és elnöke, néhanapján megistenült sztár is akart lenni a látványosságokon. Nem kétséges, egyes császárok komolyan hitték, hogy ilyen vagy amolyan olümposzi istennel azonosak. De végül is nem fontos, hogy Héraklésznek vagy Apollónnak tartották-e magukat; mikor kezükbe vették a versenykocsi gyeplőjét, egyszerűen arra törekedtek – s ezt bőségesen kifejtettük az előző fejezetben –, hogy a tömeg *eleven* bálványává váljanak: íme, ilyen

torz értelmezést nyert egy politikai eszme, az „isteni fölkentség" eszméje, mely Caesar óta bebizonyította hatékonyságát.

Mihelyt a zsarnok lehunyta a szemét, persze mindenki tiltakozott – gondoljunk a szenátus dühödt kirohanásaira Commodus meggyilkolása után. De amit a római vezető rétegnek mindenekfölött a szemére vetnek, az nem a hallgatás, hanem a beletörődés: hagyták, úgymond, hogy a tömeg szórakoztatására minden áldott nap vér folyjon a porondon.

AZ ÉRTELMISÉG BŰNE

A fönt leírt látványosságok közül nem a gladiátorviadalok a legkegyetlenebbek: a naumachia szervezett mészárlása, a kifinomultan kegyetlen „mitológiai drámák", melyekben a színpadi maskarába bújtatott „hős" a magány tetőfokán hal meg – mindez még sokkal elviselhetetlenebb jeleneteket vetít a mai ember érzékeny képzelete elé, hogy az állatok prédájául vetett elítéltek tömeges kivégzését ne is említsük. De a gladiátorok küzdelme a legismertebb, következésképp ezt szokás legelőször elítélni. Pedig az efféle helytelenítés vajmi kevéssé fért össze a rómaiak gondolkodásmódjával. Ha kritizálták egyáltalán a gladiátorok harcát, hát csak úgy, ahogyan napjainkban kritizálják az autóversenyeket: vagyis érintőlegesen, egyéb problémák összefüggésében.

Találunk ugyan a latin szerzőknél többé-kevésbé világosan megfogalmazott ítéleteket, de ezek általában egyetértőek: nem elítélnek, hanem helyeselnek. Lássuk például Cicero véleményét: „Tudom, egyesek szemében a gladiátorok viadala kegyetlen, embertelen látvány: és talán nem is tévednek, ha meggondoljuk, milyen körülmények között mutatják be ezeket a küzdelmeket manapság. De annak idején, amikor még elítéltek öldösték egymást, semmi sem adhatott hatásosabb leckét a halál és a fájdalmak hősies vállalásáról, legalábbis a szemnek, ha nem is a fülnek szóló leckék sorában." Ha jól

értjük, Cicero egyetlen fönntartása az, hogy a gladiátorokat már nem kizárólag az elítéltek közül válogatják, mint annak előtte; csakis erre alapulhat a kegyetlenség vádja, nem pedig magára a küzdelem elvére.

Az egész passzus nagyon jellemző érvelésbe van beágyazva, mely szerint a felsőbbrendű embernek tudnia kell mindazt, amit „egy szamnisz, egy martalóc, a legutolsó haramia" is tud; maga a passzus végeredményben lendületes dicshimnusz a gladiátorságról: „És meddig nem viszik az állhatatosságot a gladiátorok, a bűnözők, a barbárok? Amelyik csak egy kicsit is érti a dolgát, szívesebben kap találatot, semhogy a szabályokat megszegve térjen ki a csapás elől. Látni való: fő gondjuk, hogy tessenek, mind uruknak, mind a közönségnek. Sebekkel borítva is azt kérdeztetik uruktól, hogy elégedett-e, mert ha nem, készek a torkukat odanyújtani! Legyen bár a leghitványabb gladiátor: felnyög-e fájdalmában, vagy eltorzul-e az arca? Milyen művészi még elbukásuk is, ahogyan a vereség szégyenét rejteni igyekszenek a közönség szeme elől! És végül, amikor már az ellenfél lábánál a földön hevernek, félrefordítják-e fejüket, ha az nekik szegzi a kardot?" A bátorság, és főleg az ilyenkor tanúsított önuralom, teszi hozzá Cicero, az edzés, az elmélkedés és a megszokás közös gyümölcse.

Igaz, másutt eléggé keménynek mutatkozik a venatio kegyetlenkedései iránt: „Hát örömét lelheti művelt ember egy gigászi erejű állat által összemarcangolt szegény ördög, vagy egy lándzsával átvert pompás vad láttán?" De nem szabad említés nélkül hagyni, pedig az előbbi mondat idézésekor gyakran megteszik: mindez olyan levélből való, amelyben Cicero szándékoltan sötét színekkel ecseteli a Pompejus rendezte játékokat, s ez állítása horderejét ugyancsak csökkenti. Megjegyezzük, hogy a benne foglalt helytelenítés nem is a kegyetlenségnek, hanem a rendezés üresjáratainak szólt.

Az ifjabb Plinius még rálicitál Ciceróra, mikor a látványosságok és szereplőik utolérhetetlen érdemeit taglalja: „Utána olyan látványosságban volt részünk, amely nem ernyesztette

az idegeket, nem tett petyhüdtté, nem hatott bágyasztóan vagy megalázóan a férfilélekre, hanem hősi vérontásra és halálmegvetésre lelkesített, mert szemünk elé tárta, hogy még a rabszolgák s bűnözők testében is van dicsvágy és győzni akarás." Ha tehát hihetünk Pliniusnak, a munus éppen az ellenkezője más látványosságoknak, hiszen a rómaiak hagyományos gondolatvilága szerint éppen a látványosság „ernyeszt el" és „tesz petyhüdtté", a munus viszont a legnemesebb erényeket magasztalja fel: a bátorságot és a dicsőség vágyát. Legalábbis ez az, amit az idézett szövegekből ki szokás olvasni.

Seneca ítélete ugyan első látásra homlokegyenest ellenkezik a fentebbi idézetekkel, de a valóságban igen finoman árnyalt. Először is gondosan különbséget tesz a szó szoros értelmében vett igazi gladiátorviadalok és a közönséges tömegmészárlás között, amelyre a déli szünetek alkalmával került sor a porondon. Láttuk, hogy ez utóbbi igazában sebtében végrehajtott, álcázott kivégzés volt. A humánum szempontjából nincs is semmi közös vonás az ilyen vérfürdők és a nagyon szigorú szabályokon alapuló, becsületes párviadalok között, ahol a halál kockázata általában annál kisebb, mennél komolyabban vették szerepüket a résztvevők, hiszen a bátor legyőzöttet általában megkímélték. Levelében tehát, amelyet a 2. fejezetben foglaltunk össze, Seneca haragja nem a gladiátorság ellen irányul. Annál is kevésbé jogos ebben az összefüggésben rá hivatkozni, mert ő maga világosan megkülönböztette e két véres látványosságot: „Már az is vét a jámborság ellen, aki más embert arra tanít, hogy sebeket adjon és kapjon", mondja, nyilván a gladiátoroknak a lanistától kapott tökéletes kiképzésére utalva, „de itt egy emberi lényt meztelenül és fegyvertelenül vonszolnak a közönség elé, s így más látványt nem is nyújthat, mint önnön haláltusáját".

Vagyis mi sem tévesebb, mint a déli játékokból levont általánosítás; különösen az ostorcsapásokkal és tüzes vassal harcba kergetett gladiátorok képe tartozik az alkalmi, a kivételes jelenségek körébe: a kényszerítés szélsőséges esetei, hogy a sze-

Gladiátorjelenet töredéke egy graufesenque-i gallo-római kerámián (Fenaille Múzeum, Rodez, Franciaország; Louis Balsan felvétele)

rencsétleneket kergetni kelljen a vágóhídra, legfeljebb ritka kivételként fordultak elő a munusokon, mert a mesterségbeli kötelességtudat, a fegyverhez szokottság, az igazi küzdelem heve általában elegendő volt a szemben álló felek harci kedvének felszítására.

Mindazonáltal Seneca több alkalommal elítélte a gladiátorviadalokat is. Ő, az udvari sztoikus, gyűlölte a tömeget: hogyan hagyta volna jóvá azt, amit a tömeg csodált? Szerinte

a tömeg ujjongása csalhatatlanul jelzi, hogy hibát követtünk el; a vele való érintkezés bizonyosan beszennyez. A tömegnek nincs emberi arculata, emberi hangja: „Zavaros moraja számomra olyan, mint az áradat, mint az erdőt korbácsoló szél, mint mindaz, ami csak értelmetlen hangokra képes." Még alaptalan vádakat is hajlandó koholni: a tömeg, mondja, a déli játékokat jobban szereti a hivatásos harcosok kifinomultabb küzdelménél; mi viszont tudjuk, milyen igényes volt a közönség a viadalok technikai színvonalát illetőleg, s micsoda lelkesedést keltett a lelátókon a *postulaticius*ok megjelenése – Senecának tehát nincs igaza. Legfőképpen azt nehezményezi, hogy a látványosság, akárcsak a benne örömét lelő tömeg, léha és együgyű: a látványosságnak tulajdonított „erkölcsi promiszkuitás" pedig szöges ellentétben áll az aszkézissel, s anélkül nincs bölcsesség.

Bár Seneca arisztokratikus ítélete a tömeg iránti megvetésből táplálkozik, el kell ismernünk, hogy mondatain időnként áttetszik az a humánus érzés is, mely az emberi vérben való gyönyörködést és egy lezüllött nép kegyetlenségét kárhoztatja. Ebből a szempontból a Seneca által megfogalmazott vád, mely az emberi személyiség iránti tiszteleten alapul, nagyon közel áll a keresztények kritikájához. Nem csoda, hogy az értelmiség körében nem talált visszhangra, legfeljebb a keresztényeknél: meg is jegyzi Tertullianus: „Seneca gyakran velünk van."

Másfelől, hogy a látványosságok és különösen a munusok a tömeg ostobaságának és durvaságának legsajátosabb megnyilvánulásai volnának, ez a nyíltan hangoztatott megvető vélemény Rómában kétségkívül elterjedtebb volt, mint amennyire általában hiszik. Bizonyára helytelen volna elterjedtségét egyedül Seneca számlájára írni. Marcus Aurelius például szintén hívságosnak és unalmasnak bélyegezte a munusokat; és a látványosságok tüntető mellőzése – pedig ilyen napokon az egész város az amfiteátrum vagy a cirkusz lelátóin tolong! – szintén eléggé gyakori dolog. Aznap a művelt római bezárkózik házába, vagy vidékre menekül, s a nagy csöndben

az elmélkedésnek vagy a tanulmányok nyújtotta pihenésnek adja át magát. Miért is ne volna büszke? Ő tartalmas szórakozással tölti az órákat, amelyeket mások elherdálnak: két vívó unalmas küzdelmét bámulják, vagy egy ripacsért lelkesednek...

Érdekes módon épp az efféle érzelmeknek hangot adó szerzők azok, akik, mint Plinius és Cicero is, másutt nyíltan a munusok dicséretét zengik. Persze igazi ellentmondásról nincsen szó. Fenntartásaiknak nem az a látszata, mintha mély meggyőződést fejeznének ki. Inkább bölcseleti közhelyként kerülnek szóba, ezek az írók ugyanis a szorgosan olvasott sztoikus filozófusok nyomán fogalmazták meg utálatukat a bárgyú gondtalanság és a fölösleges izgalmak birodalma, a kor szellemi tápláléka iránt. De egyszersmind irodalmi közhelyként is, mert az ilyen gondolatok mindig a „levél" műfajában jelentkeznek, s a levél egyik bravúrosan megírt részletét alkotják. Az a megvetés azonban, mely csak alkalom a levélírói csillogásra, mi több, két egyenrangú arisztokrata bizalmas véleménycseréjébe illeszkedik – az a megvetés nem minősülhet igazi elítélésnek.

Mindent összevetve, a modern történészeknek talán igazuk van abban, hogy a látványosságellenes hagyományt figyelmen kívül hagyva, úgy vélik, hogy a római vezető réteg, az egy Seneca kivételével, helyeselte a gladiátorviadalokat. Erre a helyeslésre viszont sehogy sem lelnek magyarázatot: hagyján, hogy a műveletlen és politikailag eltompult tömeg élvezetét leli a mészárlásokban; hanem a görög bölcseleten felnőtt elit? Abban a törekvésükben, hogy megértsék a dolgot, Plinius vagy Cicero érvelésére hivatkoznak, de mi derül ki? Hogy a gladiátorviadalok az erény iskolái: felmagasztalják a legnemesebb érzelmeket, a dicsvágyat és a halálmegvetést. Itt az olvasó általában mosolyog vagy méltatlankodik, oly könnyen kimutatható, hogy az érvelés abszurd. Mert ki ne látná, hogy a viadalok iránti szenvedély, éppen ellenkezőleg, politikai és erkölcsi züllésre vezetett? Egy nép, amely elszokott tőle, hogy saját történelmének kovácsa legyen, hovatovább azzal is meg-

elégedett, ha vasárnapi öltözékben végignézhet egy paródiát: hiszen a gladiátorok fegyvereit és a harcmódokat, láttuk már, sorra-rendre kölcsönvették a legyőzött népektől, s így a küzdelmek valamiféle ásatag jelképévé váltak a római hódításoknak. Az amfiteátrum a történelmi tárcát helyettesítette. A csoportos küzdelmek, a naumachiák és bizonyos csatautánzatok – pl. amikor Claudius lejátszatta egy város elfoglalását és kifosztását – nyilvánvalóan mind-mind azt célozták, hogy megjelenítsék „a történelem nagy pillanatait", éppúgy, ahogyan a „mitológiai drámákkal" viszont a mondák egy-egy epizódját idézték fel.

Annyi bizonyos, hogy a látványosságokban a nép az egyedi furcsaságot kereste, nem pedig az erkölcsi épülést, amelyet a magasztos példák kiválthattak volna belőle. Úgy járt, mint a gyermek, akit elvisznek egy „történelmi előadásra". Csak saját múltjának torzképét élhette át, illetve így elégíthette ki jutányosan a kegyetlenség iránti hajlamát. Hiszen furcsa fölkészülés a bátor tettekre, ha valaki ültében, minden kockázat nélkül nézi végig két ember élethalálharcát, s még inkább, ha egy szórakozott mozdulattal maga ad parancsot e harcra. Erkölcsi szempontból az a megszokás, hogy az ember büntetlenül játszhatott mások életével, legföljebb a férfiatlan tunyaságot fokozhatta; ismerjük a híres mondást, amellyel az amfiteátrumot kitűnően jellemezték: „Sok *néző*, de kevés *ember*."

A történész, nem tudva megmagyarázni magának, hogy olyan emberek, mint Plinius vagy Cicero egy ilyen kevéssé tartható állítást védelmeztek, moralistává alakul. A legtöbbször türelmetlenkedik, méltatlankodik, ítélkezik, ez pedig a probléma eltemetése.

Nem hisszük, hogy Plinius és Cicero apológiáit a bűnös lelkiismeret diktálta volna. A szövegek figyelmes vizsgálata az ellenkezőjét bizonyítja. A fent idézett *Tusculumi beszélgetések* fejezeteiből sokan általában csak a helyeslést szűrik le. Márpedig ez túlzó egyszerűsítés és értelemtorzítás. Cicero azt jegyzi meg, hogy amikor elítélteket vetettek be a munusba, példás leckét adtak a bátorságról, mai formájukban azonban a munusok embertelenek. Mit jelent ez? A szövegösszefüggés egyértelmű: a munusok embertelenek, amióta gladiátori szerepben nem elítéltek, hanem szabad emberek lépnek fel (nem vagyunk még abban a korban, amikor lovagokat, sőt szenátorokat is látunk majd leszállni az arénába). Egyszóval: Cicero azt csodálja, hogy bűnösök tesznek bizonyságot az erkölcsi szilárdságról. Nos, pontosan ez Plinius véleménye is. Azért helyesli a munusokat, mert *„még a rabszolgák és bűnözők testében is* felébresztik a dicsvágyat és a győzni akarást". Végül az is jellemző, hogy Senecánál hasonló érvelést találunk. A germánról szólva, aki az amfiteátrumba menet a kocsikerék küllői közé hajtotta fejét, és inkább meghalt, semhogy a reggeli látványosságon szerepeljen, így ír: „Ne hidd, hogy csak nagy emberekben van lelkierő széttörni az emberi szolgaság bilincseit. Ne gondold, hogy egyedül Cato hajthat végre ilyen hőstettet, Cato, aki sebét feltépve adta ki a lelkét, mikor a kardját hiába fordította maga ellen. Még a legalantasabb állapotú emberek is képesek rá, hogy valami nagyszerű tett árán biztos révbe jussanak."

A szövegek összevetése nem hagy semmi kétséget afelől, mire is gondolnak igazában ezek a szerzők. Szemükben a munus erkölcsi értéke az, hogy olyan átalakulást eredményez, amit a római polgár egyébként lehetetlennek tartott: hogy a munus szellemétől áthatva a pusztán test, lélek nélkül valónak képzelt szolga megváltozhat, állítólagos természetétől homlokegyenest eltérő viselkedésre lehet képes. A munus hatására a rabszolga egyenrangúvá válik a szabad emberrel, sőt hőssé

A Torra Nuova-i híres gladiátormozaik (Villa Borghese, Róma, Anderson–Giraudon felvétele)

magasul, osztozva a hőst környező érzelmi szférában is. Elmondhatjuk, hogy a látványosságok szó szerint kiszabadítják a rabszolgát nem emberi, állati vagy tárgyi állapotából. Nyilvánvaló: erre a paradoxonra, a minőségeknek erre az átcsapására lettek figyelmesek a régiek, már amennyire a kérdés egyáltalán érdekelte őket.

Elvárható-e akár a művelt rómaitól is, hogy ne gondolkozzék római módra? Rosszul tesszük föl a kérdést, ha a római vezetőréteg idevágó felfogásán csodálkozunk. Abból indulunk ki, hogy állást kellett volna foglalnia az általunk nehezményezett kegyetlenkedésekkel szemben, s mert mentséget akarunk találni számára, kétségbeesetten keressük tiltakozásának esetleges nyomait. Pedig, ellenkezőleg, abból az alapgondolatból tanácsos kiindulnunk, hogy nem tiltakozhatott. Amikor a gladiátorviadalokat a saját mércénkkel mérjük, akárha falábat operálnánk. Hogy még jobban elítélhessük a nekünk nem tetsző jelenséget, mesterségesen és a lehető legtörténelmietle-

nebb módon kiragadunk összefüggéseiből egy intézményt vagy értékítéletet, noha éppen vissza kellene helyeznünk az összefüggéseibe, s aztán kimutatni, milyen kapcsolatban van a rómaiak eszmevilágával és hiedelmeivel. Így a gladiátorok küzdelmei erkölcsi szörnyűségből történelmi szörnyűséggé változnak. Ha szöges ellentétbe állítjuk saját ítéletünket a régiekével, az arra szokott vezetni, hogy eltorzítjuk a tényeket, vagyis a régiek ítéletének hozzávetőleges jelentést és valami nem létező egységet tulajdonítunk.

Mint az előbb idézett szövegek elemzése mutatja, a római felfogás nem érthető, ha nem vesszük tudomásul, hogy kezdettől fogva a rabszolgaság léte határozta meg, vagyis az a gondolat, hogy az ember puszta eszköz is lehet. Eredetileg a gladiátorok elítéltek voltak. Ez a körülmény a mi szemünkben nem mentség a viadalokra: ellenkezőleg, erkölcstelenségük netovábbját jelenti, és iszonyatos gazságnak érezzük, hogy az elítélt halálát úgy kezelik, mint valami szabadon használható, bármire alkalmas dolgot. A rómaiakat nem botránkoztatta meg a gondolat: az ő felfogásukban a szolgai állapotú fogoly vagy elítélt mindhalálig eszköz maradt. Mi több, a becsületes küzdelem alkalmat ad neki, hogy emberi rangra emelkedjék, olyan méltóságra, melynek különben éppen állapota miatt híjával van. Olyasmivel ruházza fel, ami a római szemében a legértékesebb, az egyedül irigylésre méltó kiváltság: hogy nemes halállal halhat meg. Íme, innen van az, hogy a rómaiak minden szónokiasság nélkül egy Catóval hasonlíthatták össze őket.

A látványosságok erkölcsi tartalma tehát a rómaiak számára éppen az, amit mi a leginkább elítélünk. S még azt sem mondhatjuk, hogy a játékok erkölcstelenségét, már amennyire érzékelték egyáltalán, ugyanabban az értelemben fogták fel, mint mi. Amikor Cicero kijelenti, hogy a munusok jelen formájukban kegyetlenek és embertelenek, ezt a mondatot ösztönösen a sajnálat megnyilvánulásának vesszük: sajnálja, hogy el sem ítélt emberek a vérüket ontják. Annyira bizonyos ez? Mi, mai emberek, csak a vért látjuk. De nem lehet-e, hogy Cicero

inkább a megalázásra, a lealacsonyodásra gondol, amit szabad ember számára a gladiátori állapot jelentett, aki jogilag és erkölcsileg a rabszolga szintjére fokozódott le? Ez a lezüllés, amelynek szégyenét Tacitus és Suetonius nem győzi hangsúlyozni, valahányszor lovagok vagy szenátorok kerülnek szóba, a rómaiak szempontjából szörnyűbb volt a halálnál.

S itt nem csupán a rabszolgaság fogalma és az emberi egyéniségről vallott ókori nézetek játszottak szerepet. Az egyén, még ha szabad is, nem korlátlan úr önmaga felett: szigorúan alá van rendelve városának. Élete, halála csak közjáték a csoport történetében; a halállal szembenézni nem valami kivételes hősiesség, mindössze a római hivatástudat hétköznapi megnyilvánulása. Ilyen szellemmel eltelt emberek sem a gladiátorok kényszerhelyzetét, sem a porondon folyó vért nem nézhették a mi szemünkkel. „Gyűlöljük a gyönge, könyörgő gladiátorokat – mondta Cicero –, akik kinyújtott kézzel esedeznek hozzánk az életükért." Bizonyos kortól kezdve, igaz, a bölcselet fejlődésének hatására megindulhatott volna valamelyes felfogásbeli változás, de az az eszmei örökség, amelyre végeredményben a munusok hagyománya épült, nem engedte kibontakozni. Ahogyan nem engedte kibontakozni a munusok történelmileg kialakult sajátos nemzeti jellege, népszerűsége és a római életben kivívott növekvő fontossága sem. Azok után, amit a munusok szerepéről elmondtunk, nagy kérdés, hogy olyan emberek, akik értelmiségiek voltak ugyan, de elsősorban mégis államférfiak, egyáltalán elítélhették-e határozottan és nyilvánosan a látványosságokat. Mint választási propaganda mindenesetre furcsán hatott volna.

Korántsem meglepő tehát, hogy az értelmiség fenntartásai nem mentek túl arisztokratikus különvéleményen: kiválóan lehetett magasan szárnyaló mondatokba önteni, de a valóságot cseppet sem befolyásolta. Hogy a manapság ritka kegyetlenség a római társadalomban a nyílt kielégülés hétköznapi arcát öltötte, ez tény; s bizonyosan van is rá magyarázat.

UTÓSZÓ

„Mint Pannónia bősz nőstény medvéje dühöngőbb
megsebesítve: midőn a szügyébe furódik a szíjról
csattantott kelevéz, forog és bőszülve csikorgat
a vele száguldó s vele forgó kopja nyelére."
LUCANUS: PHARSALIA VI 220–223
(Laky Demeter fordítása)

Lucanus sorai arra utalnak, hogyan vett részt a mai Dunántúl ókori előde Róma legnépszerűbb népszórakoztató intézményének ellátásában. A „makknevelő Pannónia" (Plinius) erdős dombvidékéről valóban sok vadállat kerülhetett Itália és Róma város amfiteátrumaiba, erről Martialis is tud. S ha felidézzük a mai Dunántúl római kori állatvilágának képét – ahol még mindennapos lehetett a medve, a vaddisznó, vagy a növényevők közül a szarvas, a dámvad, a muflon, az őz, de még a bölény, az őstulok, sőt a jávorszarvas is; ahol a róka és a hiúz mellett minden bizonnyal bőven fordult elő a farkas és vadmacska több fajtája, de honosak voltak a ma már kipusztult, de a római amfiteátrumokban ugyancsak szerepet játszó nagy madarak: a sasok és keselyűfélék, a túzok, a különféle nagy baglyok, vagy a mitológiai „élőképek" előadásához szükséges darvak, kócsagok, pelikánok, és a nagyszabású állathecceк dekoratív körítéseként felbukkanó apróvadak (hódfélék, nyulak, borz, földikutyák, és a sokféle kis ragadozó) –, akkor nemigen lehet kétségünk afelől, hogy a pannoniai főhivatalnokok, egy-egy Róma városi tisztség elnyerése érdekében rendezett játékaihoz, ugyancsak igénybe vették a pannon erdők ingyenes ajándékát.

De valószínűleg nemcsak állatok kerültek Pannoniából a római amfiteátrumok porondjára, hanem emberek is. Tudunk róla, hogy a tartomány meghódításának időszakában Tiberius a levert pannon törzsek fegyverforgató ifjúságát rabszolgának adatta el. Márpedig e hadifogoly rabszolgák alkották az itáliai gladiátorkaszárnyák legfontosabb emberutánpótlását.

Pannonia azonban nem csupán szállítója volt az itáliai amfi-

teátrumi játékoknak, hanem a tartomány lakossága maga is igényelte e látványosságokat. Erről a ránk maradt régészeti emlékek bőséges felvilágosítást adnak.

Amfiteátrumokat a tartomány több városából ismerünk, Aquincumból és Carnuntumból kettőt-kettőt is. Ezeknek maradványait a régészek feltárták, s így az épületek szerkezetét, leletekből rekonstruálható történetüket is fel tudjuk vázolni. Ezzel szemben a soproni Bécsi-dombon épült scarbantiai amfiteátrumban csak egy próbaásatás folyt a 30-as években, a Komárom melletti brigetiói amfiteátrum jól felismerhető maradványai között pedig csak az építkezéseikhez követ gyűjtő helybeliek ásója hagyott nyomot. Feliratok alapján következtetünk továbbá a savariai, sisciai és mursai amfiteátrumok létére, az utóbbinak valószínű helyét már megtalálta a kutatás.

Pannonia s egyben a birodalom Alpoktól északra fekvő területeinek legnagyobb római körszínháza az aquincumi katonai amfiteátrum. A 131,84 méter hosszú és 108,42 méter széles tojásdad alakú épület valószínűleg a természetes terepmélyedést kihasználva épült a katonai város déli peremén. A cavea mintegy tizenkét-tizenháromezer néző befogadására volt alkalmas, nem tartozott tehát a legnagyobbak közé, viszont az aréna méretei – 89,59 × 66,11 méter – rendkívüliek: nagyobbak, mint a Colosseum küzdőterének arányai. Az épület szerkezete rendkívül világos és könnyen áttekinthető: a külső kerítőfal és a vele párhuzamosan futó podiumfal közét – tehát a cavea területét – döngölt agyagos föld töltötte ki, erre az alapra került a nézőtér ferde síkja. Az alépítmény szilárdságát a kerítőfalból sugarasan kiinduló sarkantyúfalak fokozták, ezek biztosították a hatalmas földtömeg oldalnyomásának egyenletes elosztását. Az egész épületet négy egyenlő nagyságú negyedre osztják a hossz- és keresztengelyben elhelyezkedő kapubejáratok; ezek közül az északi kapu tekinthető az amfiteátrum *porta pompae*jának, s feltehetőleg ebből nyílt a *porta Libitinae* is. A podiumfalból, arányos elosztásban, hat kisebb fülke nyílik, ezek nyilvánvalóan állatketrecek voltak.

Az épület két főtengelye mentén az arénát négy negyedre osztja egy csatornarendszer, amely az aréna közepén lévő emésztőgödörbe torkollik. Mivel e csatornák folytatásának az épületen kívül nincs nyoma, valószínű, hogy a porond tisztán tartását szolgáló vízlevezető árkok voltak: ezekben gyűlt össze a játékok szennye, amely aztán a középütt levő emésztőgödörből lassan a talajba szivárgott.

Az épület építésének idejét az északi kapu közelében előkerült feliratos tábláról pontosan ismerjük. Eszerint ezen a helyen az Aquincumban állomásozó *legio II adiutrix* építkezett itt Antoninus Pius uralma idején, 145 és 161 között. Ez az emléktábla, amelyet két szárnyas Victoria-figura és a légió címerállata, a Pegazus díszít, alighanem az amfiteátrum északi kapuját, a porta pompaet ékesíthette, bár egy feltevés szerint az északi kapu szomszédságában állott (de csupán feltételezett) diadalív homlokzatán volt elhelyezve. Nagyon valószínű azonban, hogy a felirat már csak az épület megújítását, egy korábbi, fakonstrukciójú amfiteátrum kőbe való átépítését örökítette meg. E feltételezett első amfiteátrum talán Hadrianus császár uralma alatt (i. sz. 117–138), az aquincumi légiós tábor végleges felépítése idején épülhetett.

Az amfiteátrum feltárása során előkerült régészeti leletek nem tanúskodtak az egykori játékokról, igen érdekesen dokumentálják azonban az épület későbbi sorsát.

A IV. század vége felé az amfiteátrum bejáratait elfalazták, ezáltal jól védhető erődítménnyé alakították át. Az elzáró falak feletti pusztulási rétegből római érmek kerültek elő, ami arra mutat, hogy az erőd még a római uralom idején elpusztult. Ezután a népvándorlás népei használták a kitűnően védhető épületet. A hatalmas földépítmény túlélte a népvándorlást, és a magyar honfoglalás idején az „Attila városában" (azaz Aquincumban) megtelepedő magyar fejedelmek számára is a katonavárosi amfiteátrum mutatkozott a legjobban védhető vezéri szálláshelynek. A középkori források emlegette „Kurszán-várát" a kutatás hitelt érdemlően azonosította az amfiteát-

rum ekkor még minden bizonnyal emeletnyi magasságban álló maradványaival.

A magyar középkor folyamán aztán a még mindig álló falak között (erről egy 1606-ban készült metszet tanúskodik) valamiféle börtön és talán kivégzőhely lehetett, amint a feltárás során előkerült vasbilincsek és fejetlen csontvázak tanúsítják. Erre utalnak az amfiteátrum helyének XVII–XVIII. századi nevei is: Sintérhegy, Galgenberg. A XIX. század elején azután beépítették az ekkor Királyhegynek nevezett romterületet; az itt épült házak pontosan kirajzolták az amfiteátrum körvonalait. Ennek ellenére a régészeti kutatás csak viszonylag későn, 1925-ben azonosította a maradványokat; az időközben feltárt másik aquincumi amfiteátrum ismeretében ugyanis senki sem feltételezte, hogy a határvidéki városban két körszínház is működött. Az 1935–1940 közötti teljes feltárás során azután napvilágra kerültek a helyenként még 2–2,5 méter magasan álló falak. Ma látható, helyenként rekonstruált formáját 1940 és 1942 között nyerte el az épület.

Aquincum másik amfiteátruma a polgárváros (azaz a mai szabadtéri múzeum) északi határán volt. Méreteiben jóval kisebb volt, mint a légiós tábor melletti körszínház, befogadóképessége is mintegy fele annak: hat-hétezer néző fért el benne. Önmagában ez az adat is jól szemlélteti a két aquincumi városrész nagyságának, jelentőségének különbségét, a katonaváros elsőbbségét a polgárvárossal szemben.

Az épület szerkezete, kivitelezése lényegében megegyezett a katonavárosi amfiteátruméval, de annál kevésbé gondosan és lényeges egyszerűsítésekkel épült. Így a külső kerítőfalból kiinduló sarkantyúfalak elosztása nem volt szabályos, és a kerítőfal vonalvezetése sem követte mindenütt a szerkesztés által megszabott irányt. A legfontosabb az eltérés a lelátók megközelítésében: a katonavárosi amfiteátrum minden szektorába külön lépcsőn lehetett feljutni. Ez a megoldás lényegesen kevésbé volt igényes, mint a sok lépcsőház kialakítása, de valószí-

nű, hogy az amfiteátrum viszonylag kis befogadóképességének ez az olcsóbb megoldás is tökéletesen megfelelt.

Az arénába itt csak két kapun át lehetett bejutni; az épület hosszabbik tengelyében elhelyezett két kapu közül a keleti lehetett a porta pompae. Az arénát körülvevő podiumfal magasságát pontosan meg lehetett határozni: a három méter magasságú, kváderkőből falazott podium kellő védelmet nyújthatott a nézőknek. E falat itt hét fülke töri meg, közülük hat a játékokban szereplő vadállatok ketrece lehetett, az északi oldalon középen elhelyezkedő – és kétirányú kijárással ellátott – fülke nyilván a porta Libitinae volt. A nyugati kapu melletti kis helyiség a játékok védőistennőjének, Nemesisnek a szentélye – a benne talált feliratos oltárkövek segítségével lehetett meghatározni az amfiteátrum építési idejét. A Nemesis-szentély – és az egész amfiteátrum – valószínűleg a 150-es években, nem sokkal a katonavárosi amfiteátrum után épült.

Az amfiteátrum feltárása során előkerült nagy tömegű tetőfedő cserép valószínűleg a cavea fölötti favázas tető maradványa, amely a közönséget óvta az időjárás szeszélyeitől. Ilyen védőtetőre Itáliában nem ismerünk példát – ott legfeljebb a nap ellen védő ponyvák használatáról van tudomásunk –, Pannonia éghajlatát viszont az ókori római ember zordnak és szélsőségesnek érezte, s épületeinek megformálásával is igyekezett védekezni ellene.

A nyugati kapuval szemközt feltárt épületekben és a hozzájuk kapcsolódó nagyméretű bekerített udvarban a gladiátorlaktanyát és a hozzátartozó kiképzőteret sejthetjük. A tér közepén kisebb őrtorony állott: innen tartották szemmel a kaszárnya lakóit. A terület eredetileg a városfalon kívül helyezkedett el, s csak később épültek itt is kisebb házak; ekkor az amfiteátrum és a kaszárnya Aquincum északi külvárosának része lett.

Carnuntum két amfiteátruma arányaiban az aquincumiakhoz hasonló – de éppen megfordítva. Itt ugyanis a katonai körszínház befogadóképessége volt hat-hétezer, és a polgárvárosié tizenhárom-tizennégyezer fő. Abban viszont nagyon ha-

sonlít a helyzet az Aquincumban látotthoz, hogy itt is a katonai amfiteátrum épült fel korábban – feltehetően még az I. század végén –, és itt is faépítmény előzte meg a végleges formát. A kőépítmény itt is Antonius Pius uralma idejére tehető, s lényegében ugyanebben az időben épülhetett a polgárvárosi amfiteátrum is. Az utóbbi esetében külön is említésre méltó, hogy építtetőjét néven is tudjuk nevezni: egy dúsgazdag városi elöljáró *(decurio)*, az antiochiai származású C. Domitius Zmaragdus biztosította a költségeket az építkezéshez. Az adományt megörökítő emléktáblát később a tábor területén használták fel építőanyagként.

A carnuntumi katonai amfiteátrum volt Pannonia legszabályosabb szerkezetű körszínháza. A cavea alépítményét itt nem egyszerű sarkantyúfalak biztosították, mint Aquincumban, hanem a két kerítőfalat összekapcsoló sugárirányú falrendszert alakították ki. Az alépítményhez felhasznált földtömeg oldalnyomását az északi oldalon külső támpillérsor megépítésével is ellensúlyozták. Egyéni módon oldották meg a vadállatketrecek elhelyezését is: a nyugati kapuhoz csatlakozott az a külön apsisszal záródó patkó alakú építmény, amelyben a ketrecek helyet kaptak. Vele szemközt, a kapu déli oldalán állott Nemesis szentélye.

Szép építészeti megoldású a valószínűleg porta pompaenak tekinthető keleti főkapu hármas osztású belső tere. A rövidebb főtengely vonalában két különlegesen kialakított páholy töri meg a nézőtér egyenletesen elosztott szektorait: a déli oldalon helyezkedett el a *tribunal*, alighanem a helytartó és a légiópparancsnok üléshelye, a vele szemben lévő északi díszpáholy pedig bizonyára a légió tisztikarának ülőhelye volt.

A polgárvárosi amfiteátrum Carnuntum nyugati peremén épült fel, a II. század közepén. Méretei csak kevéssel maradnak el az aquincumi katonai körszínházé mögött (121 × 106 méter), alaprajza pedig Pannonia valamennyi amfiteátruma közül a

legbonyolultabb – egyben a legkevésbé szabályos. Caveájának befogadóképessége a legnagyobb volt Pannoniában, mintegy tizenhárom-tizennégyezer ember foglalhatott helyet benne.

Az építészeti megoldás alapelvei itt sem különböznek az eddig látottaktól: a külső kerítőfalat sugárfalak rendszere kapcsolja a podiumhoz, a *retropodium* megoldása azonban sokkal bonyolultabb, mint az eddigi körszínházak esetében láttuk. Az arénát itt ugyanis két gyűrűfal övezi. A kettő köze – ahol az itáliai amfiteátrumokban a gladiátorfolyosó húzódik – számos kisebb fülkére van osztva. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy e megoldás pontosan milyen célt szolgált. Van olyan felfogás, amely az építkezés során bekövetkezett tervmódosítást lát e felemás megoldás hátterében, mások az amfiteátrum pusztulásával és újjáépítésével magyarázzák ezt a szerkezetet. Legvalószínűbbnek mégis az az elképzelés tűnik, amely e kis helyiségekben az állatketreceket, illetve különféle előadások kelléktárát látja, amelyeket alkalmasint többszörös átépítések tettek nehezen áttekinthetővé. E nézet elfogadása esetén valószínűnek látszik, hogy Pannoniában a carnuntumi polgárvárosi amfiteátrum volt a legalkalmasabb bonyolult technikai eszközöket is igénybe vevő látványosságok bemutatására.

Ebben a körszínházban semmi nem mutat arra, hogy a porta pompae szebb kivitelezésű volt: mindkét kapu belső terét oszlopsorok osztották három részre, s külső kiképzésük is nagyon hasonló lehetett. A tribunal valószínűleg a cavea nyugati oldalán helyezkedett el, de a szemközti falmaradványok is származhatnak egy egykori díszpáholyból.

Ennek az amfiteátrumnak a történetét nem tudjuk századokon át olyan pontosan követni, mint az aquincumi esetében. Van azonban egy korántsem mindennapi részlete az épületnek. A déli főkapu boltíve alatt ugyanis előkerült egy hatszögletű medence, szemmel láthatóan késői másodlagos építmény. Semmiféle kétely sem lehet az iránt, hogy keresztelőmedencének használták. Előkerült a medencét vízzel ellátó vezeték is. Nem tudjuk pontosan meghatározni azt a történeti ese-

ményt, amely e *baptisterium* megépítését indokolta – az a csábító feltevés, hogy a IV. század végén Pannoniába települt markomann nép tömeges megkeresztelésére szolgált volna a szokatlan helyen épült kultuszhely, elképzelhető, de bizonyíthatatlan –, a helyzet történeti szimbólumértékét azonban ez nem érinti: ott épült fel az új hit beavatási kultuszhelye, ahol korábban e hit követőit bűnözőként végezték ki.

Pannonia ötödik, részben ismert amfiteátrumáról, a scarbantiairól, meglehetősen keveset tudunk. A festői környezetben, a város fölötti domb oldalában épült körszínház minden valószínűség szerint itt is kihasználta a terep adottságait. Szerkezetéről annyit tudunk, hogy a cavea alépítményét itt is földtöltés alkotta; nem tudjuk, milyen mértékben volt kőfalakkal támogatva. Megmaradt a feltűnően vastag külső kerítőfal, benne három kapubejárat. A város felé nyíló kapu mellett állt a Nemesis-szentély és néhány bizonytalan rendeltetésű épület – ez utóbbiak talán az állatketrecek voltak. Itt is sok tetőfedő cserép került elő, ahhoz azonban, hogy az aquincumihoz hasonló állandó cseréptetőre gondolhassunk, még keveset tudunk erről az építményről. Egyébként a scarbantiai volt a tartomány ma ismert legkisebb körszínháza, nézőterén mintegy öt-hatezer ember fért el. Ez megfelel annak a ténynek, hogy Scarbantia – Aquincum és Carnuntum mellett – csak kisvárosnak tekinthető.

Az amfiteátrumok maguk természetesen csak keretet, helyszínt biztosítottak a játékok számára; magukról a játékokról már más források beszélnek.

Pannoniában, csakúgy, mint a római világ többi részében, rendkívül kedveltek voltak azok a tárgyak, amelyek az amfiteátrumi játékok szereplőit vagy kellékeit ábrázolták. Ismerünk gladiátorábrázolásokat üvegpohárra karcolva, falra vésve, a gladiátor alakja kedvelt motívuma volt a terra sigillata edényeknek: a pannoniai készítményeken is előfordulnak. Csontból faragott késnyeleken is szívesen ábrázoltak gladiátorokat

éppúgy, mint a mécsesek fedőlapján. A díszes gladiátorsisak szinte kínálta magát az ügyes kezű keramikusnak, hogy mécsessé formálja. A kisbronzok között is találkozunk a gladiátorok alakjával, egy ismeretlen lelőhelyű (talán Aquincumból való) darabon például egy pajzsát lábához támasztó, fegyverét elejtő gladiátor jobbjával elfedi az arcát, talán a vereség beismerésének pillanatában. Egy carnuntumi bronzszobrocska barbár foglyot ábrázol, a görnyedten kuporgó, összekötött kezű alak nyakában kötélhurok lóg: így vitték az amfiteátrumba a kivégzendő foglyokat.

A leggazdagabb forrásanyaggal azonban a kőemlékek szolgálnak. A síremlékek domborművei között birodalomszerte igen gyakoriak az állatviadalok, a venatiók jelenetei. Így van ez Pannoniában is. Többségük persze vándormotívum, mintakönyvekből másolt jelenet, de e motívumok gyakorisága, szemmel látható népszerűsége mögött már feltétlenül a személyes élményeket, a megrendelő igényeit kell látni. Néhány esetben még az a feltevés is jogosnak látszik, hogy a jelenet helyi venatiók megörökítéseként került a sírkőre. A venatio jeleneteinek jelentős szerepe a síremlékplasztikában félreérthetetlenül mutatja, hogy az amfiteátrumi játékok sok évszázaddal kialakulásuk után sem választhatók el teljesen a halottkultusztól. Az egymással elemi erővel küzdő vadállatok képzete – és valóságos látványa – mindvégig megőrizte szimbólumjellegét is: fennmaradásnak és elpusztulásnak az egyéni létet kísérő összecsapását, a halál elkerülhetetlen győzelmét jelképezte a római ember számára.

A legszebb venatiojeleneteket egy intercisai emlékcsoporton látjuk. A hatalmas sírépítményről származó 2,60 méter hosszú reliefek töredékein változatos küzdelmeket látunk. Az egyiken lovas és gyalogos emberalakok hajszolnak egy oroszlánt, a támadó állat vállából rövid lándzsa mered elő. A másik kőtáblán egy kutya és egy medve szaglásszák egymást bizalmatlanul, a medve mellső lábával a kutya felé kap; mögöttük vágtatva menekülő ló után ugrik egy lobogó sörényű oroszlán. A lovat

megtámadó oroszlánt látjuk két további töredéken is. Menekülő szarvast üldöző párduc, illetve oroszlán ábrázolása jelenik meg egy másik síremlék reliefjein. Az állatok mintázása életszerű, a kőfaragó jól megragadja a jellemző mozdulatokat – a medve nehézkes cammogását, az áldozatára ugró oroszlán lendületét, a megnyúlt testtel rohanó párducot –, nem lehetetlen, hogy némelyik mester látott ilyen jeleneteket, esetleg éppen a pannoniai amfiteátrumokban. S valóban, semmi nem szól az ellen, hogy a pannoniai amfiteátrumok arénájában – ha ritkán is – szerepeltek egzotikus vadállatok. Hiszen Aquincumban és Carnuntumban gyakran fordultak meg a császárok, a birodalom legveszélyesebb pontján állomásozó katonaságnak kedvében kellett járni, s az, hogy egy-egy oroszlánt csak Itália valamelyik városáig szállítottak-e el Afrikából, vagy néhány száz kilométerrel tovább, már igazán csekélység volt az állatok befogásához, behajózásához, tengeri szállításához képest. Az sem lehet véletlen, hogy oroszlánt és párducot viszonylag gyakran látunk a pannoniai venatiós jeleneteken, de elefántot, krokodilt, orrszarvút soha. Persze a nagy ragadozók felléptetése korántsem lehetett hétköznapi jelenség Pannoniában, hanem kivételes esemény, amit csak nagy ünnepen vagy egy-egy csapattest kitüntetésekor láthatott a határtartomány közönsége.

Az intercisai reliefeken kívül is igen nagy számban találunk olyan sírköveket Pannoniában, amelyeken állatküzdelem jelenetét, vagy lovon vágtató s dárdával vadat elejtő vadászt faragtak ki. Ezek többségénél nem dönthető el, hogy teátrumi jelenetről vagy a halálnak mint megvívott küzdelemnek szimbolikus megjelenítéséről van-e szó, hiszen a vadászkutyák által űzött szarvas vagy nyúl, a lóhátról nyulat, szarvast, vaddisznót elejtő vadász jelenete mindkét értelmezést megengedi. A lényeges azonban nem az egyes jelenetek konkrét helyszínének meghatározása, hanem a venatio szimbolikus értelme, amely ugyanaz lehetett amfiteátrumban, mint a sírköveken.

A pannoniai amfiteátrumokban lefolytatott venatiók tárgyi

emlékei az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum feltárásakor előkerült állatcsontok: az arénában talált maradványok a hazai állatok – őz, farkas, vadkan – szerepléséről beszélnek.

Gladiátori játékok is folytak a pannoniai amfiteátrumokban. A küzdelmek résztvevői valószínűleg állami tulajdonban lévő rabszolgák voltak; ellátásukról, feladataikról külön állami főtisztviselő intézkedett. Puteoliban előkerült egy *cursus honorum* felirat – tehát olyan szöveg, amely egy főtisztviselő pályafutásának állomásait sorolja fel –, eszerint egy lovagrendű procurator viselte gondját az Észak-Itália keleti felében a két, Pannonia és Dalmatia tartományban működő gladiátorkaszárnyáknak.

Ilyen kaszárnyák – *ludus*ok – meglétére, láttuk, bizonyítékunk is van: az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum szomszédságában állott épületegyüttes rendeltetése valószínűleg ez lehetett. Egy másik adat arról tudósít, hogy e ludusokban is folyt kiképzés, rendszeres gyakorlatozás. Egy soproni (Scarbantia) feliraton egy légióveterán önmagát *magister lud(i)*nak vagy *lud(orum)*nak nevezi. Ez a kifejezés jelölte a gladiátoriskolák kiképzőit, vívómestereit, akik birodalomszerte gyakran kerültek ki a fegyverforgatást mesterfokon űző kiszolgált katonák soraiból. Mivel a sírfeliraton megnevezett veterán a szomszédos Carnuntumban állomásozó *legio XV Apollinaris* kötelékéből szerelt le, könnyen elképzelhető, hogy a scarbantiai amfiteátrumot a szomszédos Carnuntum gladiátorkaszárnyáiból látták el jól kiképzett küzdő felekkel.

Maguknak a játékoknak a lefolyásáról nincsenek közvetlen adataink. Van azonban néhány olyan közvetett adatunk, amely erről is ad némi fogalmat.

A játékok rendezői – kivételes alkalmaktól eltekintve – a városi, illetve tartományi előkelőségek közül kerültek ki. Láttuk, hogy Carnuntum egyik decuriója amfiteátrumot építtetett városának. A munus teljességéhez szükségképpen hozzátartozott, hogy a körszínház megnyitásakor az adományozó játékokat is rendezett az általa épített intézményben.

Hasonló feltételezésre van okunk az Aquincum polgárvárosi

amfiteátrum javítására, bővítésére utaló feliratok esetében is; az adományozók itt is a város elöljárói voltak. Világosan utal erre az egyik emléktábla: a 259. június 24-éről keltezett fogadalmat az egyik nagy amfiteátrumi ünnep, a *Fors Fortuna* tiszteletére rendezett játékok megrendezése napján váltották be. A feliratot egy lovagrendűvé emelkedett városi tanácsnok és kollégája – mindketten a császárkultusz papjai – állították, s a keltezés nem hagy kétséget afelől, hogy adományuk egy nagyszabású játékot is magában foglalt.

Hasonló következtetést engednek meg azok a feliratok, amelyek a savariai amfiteátrum gyanított maradványai közül kerültek elő. (Ezen a helyen, sajnos, még nem folyt tervszerű ásatás, bár az emlékek egyértelműen bizonyítják, hogy itt körszínház, esetleg színház állott.) Itt a tartomány legmagasabb polgári tisztségének viselői, a tartományi császárkultusz főpapjai állítottak oltárokat Nemesis tiszteletére. Ezek a feliratok nyilvánvalóan a provincia vallási székhelyén az évi tartományi gyűlés *(concilium provinciae)* alkalmából rendezett játékok emlékei: a tartomány főpapjának kötelessége volt az amfiteátrumi látványosságok költségének fedezése.

A játékok közönsége Pannoniában is ugyanúgy gyakorolta jogait, mint a birodalom bármely más részében. Az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum fennmaradt ülőpadjain felirat jelezte a hely állandó bérlőjének nevét. E kőbe vésett nevek nyilván több nemzedéken keresztül is helyükön maradtak, lehetséges tehát, hogy a nevek viselőiben nem csupán a helyek „örökös bérlőit", hanem az amfiteátrum építkezéséhez egy-egy ülőhely költségével hozzájáruló „téglajegyek" adományozóit kell felismernünk.

Van egy, a maga nemében egyedülálló emlékünk, amely feltehetően a játékok lefolyásával, az aréna mindennapjaival hozható összefüggésbe. Az Aquincum polgárvárosi amfiteátrum feltárásakor került elő egy különös alakú kőemlék: egy töredékesen fennmaradt nagyméretű, függőleges síkban elhelyezett kőlap, melynek előlapján, egymástól szabályos távol-

ságra, fent, ívesen lezárt nyílások vannak. Minden nyílás fölött egy-egy szám olvasható; az előkerült töredékek VII-től XXV-ig tüntetik fel a számokat. A kőlap kidolgozásából világos, hogy eredetileg falban helyezték el. A 4 centiméter széles és 8–8,5 centiméter magasságú fülkék rendeltetése az amfiteátrumban csakis egy lehetett: ezekbe tették azoknak a nézőknek a zsetonjait, akik a sorszámokkal ellátott gladiátorpárok küzdelmének kimenetelére fogadást kötöttek. Eszerint egy-egy nagyobb ünnep alkalmából legalább huszonöt pár gladiátor küzdelmére számítottak az aquincumi körszínházban; ez a szám persze meg sem közelíti a Colosseum monstruózus látványosságait, de nagyon jól illik a határszéli kisváros társadalmi életéről alkotott fogalmainkhoz. (Ezt az emléket a korábbi kutatás „Naptárkő"-ként határozta meg. A lelőhely azonban ezt a meghatározást a legkevésbé sem indokolja – hiszen a két-három centiméter nagyságú számok a lelátókról szabad szemmel egyáltalán nem voltak kivehetők. A fenti értelmezés viszont jól magyarázná az egyedülálló emlék lelőhelyét.)

A játékok során bizonyára Pannoniában is szerepet játszott a zene, különösképpen az amfiteátrumok porondján közkedvelt orgona hangja. Egy szarkofág feliratáról tudjuk, hogy az Aquincumban állomásozó *legio II adiutrix* kötelékében *hydraularius,* azaz orgonista is szolgált; feladata talán kiterjedt a katonai amfiteátrum műsorának zenei kíséretére is.

Az is elképzelhető, hogy az Aquincum polgárvárosi tűzoltókollégium székházából előkerült orgona – az egyetlen teljes épségben fennmaradt antik példány – sem csak a kollégium lakomáin szólalt meg, hanem a hordozható hangszert a polgárvárosi körszínház látványosságain is felhasználták.

Végezetül szólni kell még a pannoniai amfiteátrumoknak arról a funkciójáról, amely a körszínházakat hírhedtté tette. Mint a birodalomban mindenütt, Pannoniában is minden bizonnyal az amfiteátrumok voltak a halálos ítéletek végrehajtásának színhelyei. Ennek következtében váltak a keresztényüldözések idején a mártírok halálának színterévé. Erre vonatko-

zólag is van egy adatunk Pannoniából. A 303-ban lezajlott Diocletianus-féle nagy üldözés idején Siscia püspökét – Quirinust – Savariában állították a helytartó elé. A *praeses* a bírósági tárgyalást a savariai színházban (amfiteátrumban?) folytatta le, a város lakosságának szeme előtt, bár Quirinust nem itt végezték ki, hanem a várost átszelő folyócska vizébe ölték. Elképzelhető, hogy más esetekben itt is sor került a keresztény mártírok amfiteátrumbeli kivégzésére. Ezeknek az akcióknak itt is, mint másutt, az elrettentés volt az egyik céljuk, s elrettentő hatást kétségkívül az amfiteátrumban lehetett a legnagyobb tömegekre gyakorolni.

TÓTH ISTVÁN

Összefoglaló művek

Jérôme Carcopino: La vie quotidienne à Rome. Hachette, 1939.
Ugo-Enrico Paoli: Vita Romana. 8. kiadás. Firenze, 1958.
Ch. Dezobry: Rome au siècle d'Auguste, ou Voyage d'un Gaulois à Rome. Dezobry, Magdeleine et Cie.
L. Friedlaender: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine. Leipzig, 1910.
Daremberg és Saglio: Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines. Hachette, 1877–1919.
Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, 1894-től.

Nincs összefoglaló mű sem a játékokról, sem a cirkuszról. A gladiátorokról lásd Meier: De Gladiatura Romana, Bonn, 1881; Louis Robert: Les gladiateurs dans l'Orient grec, Champion, 1940; Georges Ville: Les Jeux de Gladiateurs dans l'Empire chrétien, Mélanges de l'École française de Rome, 1960.

A játékokkal kapcsolatos problémák egyes speciális vonatkozásait egyébként számos újabb munka tárgyalja, amelyekből alkalomadtán magunk is merítettünk. Ezeknek csak rövid jegyzékét adhatjuk:

Jacques Aymard: Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins, 1951.
Amable Audin: Lyon, miroir de Rome dans les Gaules, 1965.
Jean Bayet: Histoire politique et psychologique de la Religion romaine, Payot, 1957. Les Cerealia, altération d'un culte latin par le mythe grec, dans: Revue de Philologie de Littérature et d'Histoire ancienne, 1953.
A. M. Colini et L. Cozza: Ludus Magnus, Rome, 1962.
Georges Dumézil: La Religion romaine archaique, Payot, 1966.
Paul-Marie Duval: La vie quotidienne en Gaule pendant la paix romaine, 1952. Paris Antique des origines au IIIe siècle, 1961.
Robert Étienne: Le Culte Impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien, 1968. La Vie Quotidienne à Pompei, 1966.
Henri-Paul Eydoux: Révélations de l'Archéologie, 1963. La France Antique, 1962.
Jean Gagé: Recherches sur les Jeux Séculaires, 1934. Apollon Romain, 1955.
Albert Grenier: Manuel d'Archéologie gallo-romaine, A. et J. Picard et Cie, 1958.

Pierre Grimal: Les Jardins romains à la fin de la République et aux premiers siècles de l'Empire.
Jacques Heurgon: La Vie quotidienne des Étrusques, 1962. Recherches sur l'Histoire, la Religion et la Civilisation de Capoue pré-romaine des origines à la seconde guerre punique, 1942.
G. *Jennison:* Animals for show: a pleasure in Ancient Rome, Manchester, 1937.
Gustave Loisel: Histoire des Ménageries, tome I, 1912.
G. *Manojlovic:* Le peuple de Constantinople dans Byzantion XI, 1936.
M. A. Maricq: Factions du Cirque et partis populaires, dans: Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique, 1950, p. 397–421.
Henri-Irénée Marrou: Palma et Laurus, Mélanges de l'École française de Rome, 1941–1946.
Jacques Moreau: La Persécution du Christianisme dans l'Empire romain, 1956.
Biagio Pace: I mosaici di Piazza Armerina. Rome, 1955.
Gilbert-Charles Picard: La Carthage de Saint-Augustin, 1965.
André Piganiol: Recherches sur les Jeux romains, 1923.
J. W. Salomonson: La Mosaïque aux Chevaux de l'Antiquarium de Carthage.
Pierre Wuilleumier: Le Cirque et l'Astrologie, Mélanges de l'École française de Rome, 1927.

A CIRKUSZ ÉS AZ AMFITEÁTRUM KIFEJEZÉSEINEK KISSZÓTÁRA

Az alábbiakban segítséget akarunk nyújtani a téma iránt érdeklődő olvasónak, hogy alaposabban megismerhesse a szakkifejezéseket és azokat a technikai részleteket, amelyeket a könyvben nem tárgyalhattunk részletesebben.

Andabates – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Balteus – 1. a gladiátor derékszíja; 2. az a fal, amely az amfiteátrumban az egymás fölötti nézőtérövezeteket elválasztotta egymástól.

Bestiarius – állatok elleni viadalra kiképzett gladiátor. Jelentheti az állatok elé vettetésre ítélt személyt is.

Biga – kétlovas versenykocsi.

Catasta – dobogóféle, melyre a földről ferde rámpán lehetett följutni. A retiarius olykor ilyen dobogón állva vívott ellenfelével.

Cavea – a nézőtér; átvitt értelemben az amfiteátrum közönsége.

Cochlea – a mai forgóajtóhoz hasonló eszköz, amelyet állatviadalokon használtak.

Confector – a porond alkalmazottja; feladata volt a sebesült állatoknak megadni a kegyelemdöfést.

Consus – istenség; oltára a cirkuszban állt. Mezei vagy alvilági istennek tartják, más vélemény szerint mindkettő egy személyben.

Dimachaerus – gladiátor-fegyvernem, meghatározott harcmodorát különböző fegyvernembeli gladiátorok alkalmazhatták.

Doctor – a gladiátorokat és kocsihajtókat kiképző edző. A gladiátoroknak fegyvernemek szerint voltak doctoraik.

Editor – a játékok szervezője, elnöke és költségeinek fedezője. Lehet maga a császár, valamelyik tisztviselő vagy egyszerű magánszemély. Páholya a császáréval átellenben, az amfiteátrum kis tengelyében volt. Az editor elnökölt a fegyvervizsga alkalmával.

Essedarius – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Euripus – a cirkuszi pálya kerületén ásott árok. Célja, hogy a nézőknek biztonságot nyújtson vadászatok alkalmával.

Évenkénti játékok – valamelyik isten tiszteletére, előre meghatározott időpontban, meghatározott formák között rendezett látványosságok. A legfontosabbak az Apollónak szentelt *Ludi Apollinares*, a Ceresnek szentelt *Ludi Cereales* vagy *Cerealia*, a Florának szentelt *Ludi Florales* vagy *Floralia*, a Cybelének szentelt *Ludi Megalenses* vagy *Megalesia*, végül a Római Játékok *(Ludi Romani* vagy *Ludi Magni)* és a plebejusok játékai *(Ludi Plebeii)*.

Funalis – a versenykocsi fogatának balos lova; a verseny kimenetele nagymértékben rajta múlt.

Fogadalmi játékok (Ludi votivi) – a köztársaság első néhány évszázada alatt rendezett alkalmi játékok: valahányszor a római államot veszély fenyegette, vagy egy háború kimenetele bizonytalannak tűnt, a legmagasabb tisztviselők, konzulok vagy diktátorok megfogadták, hogy Juppiter vagy más istenek tiszteletére nagyszabású játékokat rendeznek, az égiek jóindulatának elnyerésére. A fogadalmi játékokra általában öt vagy tíz évvel a fogadalomtevő kívánságának teljesülése után került sor. A szokás eleinte számos összetűzésre vezetett a magisztrátusok és a szenátus között.

Galerus – fémtárgy, mely a retiarius és a laquearius bal vállát védte. Több formája ismert. Olykor egészen a nyakszirtig ért, és oldalvágások ellen nyújtott védelmet.

Hoplomachus – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Játékok – hivatalos, ingyenes látványosságok, melyeket vallásos szertartások és olykor nyilvános bőkezűségi aktusok (lakoma, sparsio) kísértek. Eredetileg a játék vallási megnyilvánulás volt. Az évenkénti, évszázados és fogadalmi játékok a római történelem során igen eltérő formákat öltöttek.

Lanista – a gladiátorcsapat tulajdonosa. A lanista csak egészen kivételesen rendezett a maga hasznára játékot. Csapatát általában az editornak adta el vagy adta bérbe, s ennek körülményeit Marcus Aurelius alatt szigorúan szabályozták.

Laquearius – gladiátor-fegyvernem, pányvaféle támadó fegyverrel.

Libellus numerarius – a gladiátorviadalok műsorfüzete, mely a porondra lépő gladiátorok nevét tartalmazta.

Liberatio vagy *manumissio* – a gladiátor elbocsátásának aktusa, ezáltal mentesült a porondon való további küzdelmek kötelezettségétől.

Ludi Apollinares – az apollói játékokat először i. e. 211-ben rendezték meg, hogy a görög Apollótól győzelmet kérjenek Hannibál ellen. 208-ban határozták el a játékok évenkénti megrendezését, hogy elhárítsák a pestisjárványt. Július 6. és 13. között került rájuk sor: színházi előadások, venatio és kocsiversenyek voltak a műsorán.

Ludi Cereales vagy *Cerealia* – április 12–19. között került rájuk sor. Első alkalommal egy terméketlenségi időszakban rendezték meg, egyik megnyilvánulásaként annak a „mezőgazdasági megszállottságnak", amelyről Jean Bayet beszél. Az örömünneppel kapcsolatos kocsiversenyek megkezdése előtt a cirkuszban rókákat eresztettek szét, amelyekre égő fáklyát kötöztek. Egyesek szerint ez termékenyítő szertartás lett volna.

Ludi Florales vagy *Floralia* – a Flora istennő tiszteletére rendezett ünnepeket egy éhínség alkalmával vezették be. Az április 28. és május 3. közé eső ünnep, akárcsak a Cerealia, sok régi szokást őrzött meg: a cirkuszban nyulakra és kecskékre vadásztak – ezeknek az állatoknak a közhiedelem erotikus jelentőséget tulajdonított –, és a földön áldozatként sót hintettek szét. Az egész ünnepet szabadosság és orgiasztikus hangulat járta át: az asszonyok tarka ruhákban, a férfiak virágkoszorúsan jártak, folyt a bor, és a színésznők a nézők kérésére levetkőztek a színházban.

Ludi Megalenses – április 4–10. között Cybele tiszteletére rendezték, akinek kultuszát Hannibál győzelmei után, a politikai nehézségek enyhítésére vezették be Rómában.

Ludi Plebeii – novemberben tartották. Egyesek szerint a plebs követelte ki magának ezt az ünnepet, kárpótlásul egy régebbi szeptemberben tartott borünnepért, amelytől az állam megfosztotta.

Ludi Romani vagy *Ludi Magni* – szeptemberben rendezett játékok, tizenhat napig tartottak. Egyesek szerint egy plebejus borünnepből származtak, amelyet szeptemberben rendeztek, Liber isten tiszteletére. Mások úgy gondolják, hogy eredetileg alkalomszerű, fogadalmi játékok voltak Juppiter Optimus Maximus tiszteletére, s Titus Livius tanúsága szerint csak 366-ban váltak rendszeressé, amikor aedilis curulisokat neveztek ki e játékok megrendezésére.

Ludi Saeculares – e játékokat egy-egy százéves ciklus lezárultakor rendezték, azzal a céllal, hogy biztosítsák a világ megújhodását a következő ciklus végéig. Az ünnepet éjjel tartották a Mars-mezőn, egy Tarentum vagy Terentum nevű föld alatti oltár körül, mely egyébként állandóan zárva volt. Eredetileg az Alvilág istenei, Dis Pater és Proserpina tiszteletére tartották, a császárkorban azonban rendeltetésük, sőt ismétlődésük időköze is megváltozott.

Ludus – 1. a gladiátorok és venatorok kaszárnyája *(ludi imperiales)*; 2. a játékok neve.

Manica – fémlemezekkel díszített bőrdarab, mely a gladiátorok karját és jobb kezük egy részét védte, amelyet a kard forgatása különösen sebezhetővé tett.

Mappa – fehér kendő, amelyet a játékok elnöke a cirkuszi pályára vetett, ezzel adva jelt a verseny indítására.

Mirmillo vagy *myrmillo* – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Missio – a gladiátorviadalokon a közönség döntése, amellyel megkímélte a vesztes életét. A *sine missione* küzdelmekben erre nem volt lehetőség: az ellenfelek egyikének a porondon kellett maradnia. A vadászatokon missiónak nevezték egy csoport állat együttes felléptetését.

Missus – 1. Az elbocsátott gladiátor (l. *missio*); 2. a kocsiversenyek rajtja: tágabb értelemben a kocsiverseny egyes futamai.

Munus – gladiátorviadal.

Naufragium – „Hajótörés": cirkuszi argó.

Ocrea – fémmel kivert bőrdarab, melyet egyes gladiátorok a bal lábszárukon, olykor mindkét lábszárukon viseltek. A thrákoknál ez a fajta lábszárvédő a térdet és a comb egy részét is fedte.

Oplomachus – l. hoplomachus.

Palus – a gladiátorok edzésén használt cölöp; azokat a súlycsoportokat is jelentette, melyekbe a gladiátorok be voltak osztva.

Pollice verso – a kifejezés a föld felé bökő hüvelykujj mozdulatát jelöli; így tagadták meg a kegyelmet a legyőzött gladiátortól.

Pompa – ünnepélyes fölvonulás, amely a cirkuszi és amfiteátrumi látványosságokat előzte meg. A cirkuszi pompát az 5. fejezetben írtuk le. A katonai fölvonuláshoz hasonló pompát zene kísérte. Nehéz volna egyes fázisait rekonstruálni, vagy akár azt megállapítani, mely szakaszában mondták el a gladiátorok híres üdvözlésüket: *„Ave caesar, morituri te salutant."*

Probatio armorum – fegyvervizsga a játékok elnökének felügyelete alatt.

Provocator – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Retiarius – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Rudis – edzésekkor használt fakard: a szolgálatból elbocsátott gladiátornak szabadulása jeléül ilyen fakardot adtak át.

Sagittarius – íjjal-nyíllal harcoló gladiátor.

Scissor – gladiátor-fegyvernem; nem amfiteátrumi alkalmazott.

Secutor – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Silva – látványosság, melynek során mezei-erdei díszletben mutattak be vagy ejtettek el állatokat.

Sparsio – a közmegajándékozás egyik fajtája: a lépcsőkre különböző értékű nyereményre jogosító zsetonokat szórtak. Veszedelmes verekedéseket robbantott ki.

Spina – a cirkusz középvonalában végigfutó gerincszerű építmény; l. 5. fejezet.

Spoliarium – terem az amfiteátrum nagy tengelyének egyik végén, pontosabban a „holtak kapuja" közelében; ide szállították a harcban elesett gladiátorok tetemét. Itt vették le a holttestekről a fegyverzetet, és állítólag itt adták meg a kegyelemdöfést azoknak, akikben az ellenfél kardja hagyott még életet. A hely pontosan szemben volt azzal a kapuval, amelyen át a gladiátorok bevonultak.

Suppositicus vagy *tertiarius* – pihent gladiátor, akivel az előző összecsapás győztesének azon nyomban meg kellett küzdenie.

Szamnisz – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet. „Szamnisz módra" felfegyverzettnek mondták azt a gladiátort, aki karddal *(gladius)* és négyszögletes pajzzsal *(scutum)* harcolt.

Thraex (thrák) – gladiátor-fegyvernem; l. 2. fejezet.

Veles – gerellyel felszerelt gladiátor.

Velum vagy *velarium* – árbocokra erősített vég vásznak; a naptól védték a nézőket. A flotta matrózai mozgatták őket.

Venabulum – vashegyű gerely, amelyet állatviadalokon használtak.

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

BEVEZETÉS 7

A RÓMAI KEGYETLENSÉG. SAJÁTOS LELKI ALKAT? 9
A RÓMAI JÁTÉKOK KÜLÖNLEGES VONÁSAI 13

1. A GLADIÁTORVIADALOK ÚTJA A RÍTUSTÓL A LÁTVÁNYOSSÁGIG 15

A GLADIÁTORVIADALOK KEZDETEI 17
AZ ÁRNYAK VÉRE 19
A SZERTARTÁSBÓL LÁTVÁNYOSSÁG LESZ 22
CURIO TOPRENGÉSE. CAESAR ÖTLETEI 24
A CSÁSZÁRI POLITIKA 27
A DOMITIANUSI SZERVEZET 30
VÁROS A LÉPCSŐKÖN 33
MÍG EGY KÉSVE ÉRKEZŐ A HELYÉRE JUT 41
AZ UTOLSÓ PERCEK 48

2. A PORONDON 53

A SZABÁLYOS PÁRHARC 55
A HALOTTAK ELSZÁLLÍTÁSA 67
A KEGYETLENSÉG KIFINOMULTABB FORMÁI 71
PÁRBAJPARÓDIA 80
ELFAJZOTT LÁTVÁNYOSSÁG: A NAUMACHIA 87
AZ EMLÉKEK ÉRTELMEZÉSI NEHÉZSÉGEI 91
A GLADIÁTORI JÁTÉKOK FEJLŐDÉSE A SZAMNISZ UTÓDAI 98
A MYRMILLÓK REJTÉLYE 101

3. VADÁSZATOK AZ AMFITEÁTRUMBAN 105

PÓRIAS LÁTVÁNYOSSÁG ÉS FEJEDELMI DÍSZÜNNEP 107
A DZSUNGELHARC KÖRÜLMÉNYES UTÁNZÁSA 111
A POMPEJUSI PROPAGANDA KUDARCA 114
A NEMEAI OROSZLÁNTÓL A BIKAVIADALIG 118
A MÉSZÁRLÁST SZÍNEZŐ VÁSÁRI FOGÁSOK 125
VADÁLLATOK ELÉ VETETT EMBEREK 127
POGROM LYONBAN: BLANDINA VÉRTANÚSÁGA 132
AZ ELVARÁZSOLT VADÁSZAT 136

4. A MÉSZÁRSZÉK SZÁLLÍTÓI 145

BÉKÉS SZAFÁRIK 147
A CSÁSZÁRI ÜGYINTÉZÉS 152
VADÁLLATVÁSÁR AFRIKÁBAN 155
AZ ANTIK VILÁG ÁBRÁZOLÁSA ÉS APOLÓGIÁJA 157
EPOSZ EGY FOLYOSÓN 161

5. KOCSIVERSENYEK, ISTÁLLÓK, PÁRTOK 167

A KOCSIVERSENYEK EREDETE 169
EGY TURISTA ÉLMÉNYEI 171
A CIRCUS MAXIMUS 173
A POMPA 175
A KOCSIVERSENYEK: AZ ÜGYESSÉG ÉS ERŐSZAK PRÓBATÉTELE 178
A CIRKUSZ ÉS A SZERELEM MŰVÉSZETE 185
NÉGY SZÍN, EGY SZENVEDÉLY 186
A POLITIKAILAG SEMLEGESÍTETT TÖMEG 192
JELKÉPRENDSZER ÉS SARLATÁNSÁG 196
AZ ÉREM MÁSIK OLDALA: A FACTIÓK PÉNZÜGYI HATALMA 199

6. SZTÁRURALOM 205

EGY HÍRES EPIZÓD JELENTŐSÉGE 207
A KASZÁRNYÁBA VEZETŐ ÚT 211
ÖNKÉNT VÁLLALKOZÓK 215
A JÖVŐ BAJNOKAINAK FELKÉSZÍTÉSE 220
A DICSŐSÉG ÚTJÁN 223
EPPIA TÖRTÉNETE 228
A KOCSIS CSÁSZÁROK 233
EGY HASONMÁS HALÁLA 236
A BAJNOKOK NYOMORÚSÁGA 240
ÖSSZETARTÁS A BALSORSBAN 244

7. A LÁTVÁNYOSSÁGOK CIVILIZÁCIÓJA 249

„PANEM ET CIRCENSES" 251
SZÓRAKOZÁS A FOGYASZTÁS ROVÁSÁRA 252
A NÉP ÉS AZ ISTEN-CSÁSZÁR KÉPE 256
AZ ÉRTELMISÉG BŰNE 258
A RABSZOLGASÁGTÓL A „SZABADSÁGIG" 264

UTÓSZÓ (ÍRTA TÓTH ISTVÁN) 269

VÁZLATOS BIBLIOGRÁFIA 285
A CIRKUSZ ÉS AZ AMFITEÁTRUM KIFEJEZÉSEINEK KISSZÓTÁRA 287

A KIADÁSÉRT FELEL AZ EURÓPA KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA
FELELŐS SZERKESZTŐ. ZSOLT ANGÉLA
A FORDÍTÁST AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE: SZEPESSY TIBOR
A KÖNYVET BENKŐ ANNA TERVEZTE
MŰSZAKI VEZETŐ. ANDRÁSI GYŐZŐNÉ
KÉSZÜLT 29 850 PÉLDÁNYBAN, 18,5 (A/5) ÍV TERJEDELEMBEN
BEMBO BETŰVEL, EU–d–7879
770849–KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ. MONORI ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ
SZEDTE A NYOMDAIPARI FÉNYSZEDŐ ÜZEM 77.9643/8
ISBN 963 07 1055 2